Şahin Torun

SOYUT VATAN

DİL, MİMARİ VE COĞRAFYA

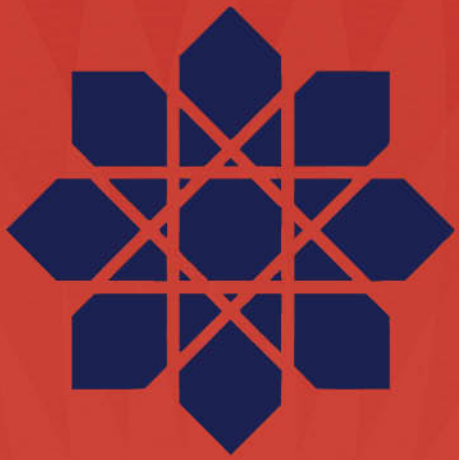

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ÇALIŞINCA OLUYOR

SOYUT VATAN

DİL, MİMARİ VE COĞRAFYA

KOCAELİ
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ
ÇALIŞINCA OLUYOR

E-ISBN :978-625-90546-9-8
© 2026 - Kocaeli Büyükşehir Belediyesi
Kültür, Sanat ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Kültür Yayınları : 79

Yayın Sahibi
Doç.Dr.Tahir Büyükakın

Genel Koordinatör
Dr. Hayri Baraçlı

Yayın Kurulu
Doç.Dr.Ali Yeşildal
Murat Yavuz
Adil Yıldırım

Yazar:
Şahin Torun

Tasarım ve Kapak
Ali Şenocak

Kocaeli Büyükşehir
Belediye Başkanlığı:
Karabaş Mahallesi, Oramiral Salim Dervişoğlu Caddesi
No:80, 41040 İzmit/Kocaeli
Tel:0 262 318 10 00
www.kocaeli.bel.tr

Baskı ve Cilt
Matbaa Sertifika No: 40581
Semih Ofset Matbaacılık
Sek Yayıncılık Sağ. İnş. San. Tic. Ltd. Şti. Büyük
San. 1. Cadde No:74/1-2-3-4
İskitler / Ankara

© Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan elektronik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Bu eserdeki yazıların her türlü sorumluluğu yazara aittir.

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ' nin KÜLTÜR HİZMETİDİR.
PARA İLE SATILAMAZ.
Kocaeli 2026

SOYUT VATAN

DİL, MİMARİ VE COĞRAFYA

ŞAHİN TORUN

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

KOCAELİ
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ
ÇALIŞINCA OLUYOR

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....9

GİRİŞ

Vatan Neresidir, Biz Kimiz?.....13

Soyut Vatan yahut Uzun Bir Hikâye.....17

Herkesin Herkesleşmesi ya da Soyut Vatan Tekleşen Kültüre Karşı.....25

DİLİN YURDU, YURDUN DİLİ

Coğrafyayı Vatan Kılan Dil:

Kurucu, Birleştirici ve Yapıcı Bir Unsur Olarak Türkçemiz.....31

Anadil, Anadilimiz, Türkçemiz.....35

Bengü Taş'tan Divan'a, Güzelim Türkçemize,

Anadilimize Bir Nice Güzelleme.....39

Türkçenin Kadim Tarihine Lügatlerin İzinde Kısa Bir Bakış.....51

Türkçemiz, Anadilimiz, Dil Vatanımız.....83

GÖNÜL COĞRAFYAMIZ

Soyut Vatanın İzinde Türk Dilli Edebiyatın

Enginliğinden Türkçenin Gönül Coğrafyasına.....105

Bir Kadim Türkçe Bilgisi Olarak

Kutadgu Bilig Ve Yusuf Has Hacib.....127

Kırgız Türkçesiyle Gönlümüzü Dolduran

Bir Dil Ve Yazı Ustası: Cengiz Aytmatov.....137

Gönül Coğrafyamızın Uzun Kanatlı Kuşları:

Türkçe Dilli Türkülerimiz.....161

TÜRK DİLLİ TÜRK MİMARİSİ

Orta Asya'nın Kadim Ruhu:
"Yurt"tan Anadolu'nun "Topak Ev"ine ve Daha Ötelere.....179
Asya'dan Anadolu'ya Türk Boylarının Türk Soylu Camileri.....199
Orta Asya'dan Anadolu'ya Ahşap Direkli Türk Camileri,
Anadili Ahşaba Nakşetmek.....207
Türkçe İnşa Edilmiş Bir Mimari Tasarım
Olarak Anadolu Medreseleri.....217
Kurganlardan Mezar, Türbe ve Kümbetlere;
Türk Mimari Tarihinin Sessiz Tanıkları.....221
Bir Ribat Geleneği Olarak Türk-İslam
Mimarisinin Toplayıcı, Bağlayıcı Kervansarayları.....233
Bir Taşıma, Ulaştırma ve Kavuşturma
Planında Yolu Yola Bağlayan Türk Köprüleri.....243
Suya Yansıyan Hilal: Bir Eski Köprü-Mostar Köprüsü
ve Mimar Hayreddin'in Türkçe Sanatı.....253
Mostar Köprüsü ve Bosna Hersek.....259
Kocaeli/İzmit'e Vurulan Türk Mührü: Orhan Camii.....269

EKLER

Söyleşi: Anadolu Mayası ve Dilin Soyut Vatanı.....280
"Dil Soyut Vatandır".....288
Soyut Vatanın Somut Anıtları: Türk Şehitlikleri.....293

OKUMA LİSTESİ.....325

TAKDİM

Vatan, haritada çizilen bir sınırdan önce insanın gönlünde kurduğu bir aidiyettir. Bir dilde yaşar, bir taşta iz bırakır, bir şehirde hatıraya dönüşür. Coğrafyalar değişse de kelimeler, yapılar ve hatıralar aynı medeniyetin izlerini birbirine bağlar.

Şahin Torun'un Soyut Vatan: Dil, Mimari ve Coğrafya adlı eseri, bu derin bağı dilin hafızasından mimariye uzanan geniş bir pencereden ele alıyor. Orhun'dan Anadolu'ya, Mostar'dan İzmit'e uzanan çizgide Türkçe'nin, şehirlerin ve ortak değerlerin taşıdığı medeniyet mirasını görünür kılıyor.

Kocaeli'miz de bu büyük hafızanın yaşayan şehirlerinden biridir. Tarihin izleriyle bugünün dinamizmini buluşturan şehrimiz, geçmişten aldığı emaneti geleceğe taşıma sorumluluğunu taşır.

Bu eser, vatanın sınırlarını coğrafyadan gönle; geçmişten geleceğe genişleten kıymetli bir düşünce yolculuğu sunuyor. Dili yaşatmanın, şehri korumanın ve hafızaya sahip çıkmanın aynı zamanda medeniyete sahip çıkmak olduğunu hatırlatıyor.

Şahin Torun'u bu anlamlı çalışmasından dolayı tebrik ediyor, eserin ortak hafızamıza ve kültür dünyamıza katkı sunmasını diliyorum.

Doç. Dr. Tahir BÜYÜKAKIN
Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı

"At Türkün kanadıdır."
Kaşgarlı Mahmud

GİRİŞ

“Yurt” olarak da isimlendirilen Türk çadırı formu

VATAN NERESİDİR, BİZ KİMİZ?

Türk Dil Kurumu'nun tanımına göz attığımızda "vatan" kelimesinin "yurt" kelimesinin eş anlamlısı olduğu bilgisine ulaşıyoruz. "Yurt" kelimesinde ise, diğer bazı alt anlamları dışarıda tutarak konuşacak olursak, iki nefis tanım karşılıyor bizi. Birincisi şu: "Bir halkın hâkim olduğu, üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası." İkincisi ise şu: "Göçebe Türklerin oturduğu çadır."

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "vatan" kelimesinin "yerleşmek, bir yeri yurt edinmek, kendini bir şeye alıştırmak" anlamındaki "vatn" kökünden türediğini ve "vatan" kelimesinin böylelikle "kişinin doğduğu, yerleştiği, barındığı ve yaşadığı yer" manasına geldiğini öğreniyoruz.

Ünlü İslam âlimi Cürcâni'ye göre iki çeşit vatan vardır. Kişinin doğduğu yere ve yaşadığı ülkeye "vatan-ı aslî", on beş gün veya daha fazla bir süre kalmak üzere gittiği yere "vatan-ı ikamet" denir.

Tehânevî ise bu iki kavramın eş anlamlıları üzerinde durur. "Vatan-ı aslîye", "vatan-ı ehlî", "vatan-ı fıtrat", "vatan-ı karâr"; vatan-ı ikamete de "vatan-ı sefer", "vatan-ı müsteâr", "vatan-ı hâdis" adlarının verildiğini ondan öğreniriz.

Düşünürler, yüzyıllar içerisinde "vatan" kavramına oldukça değişik karşılıklar bulmuşlardır.

Ziya Gökalp vatanı "sadece bir toprak parçası değil, dini, ahlaki ve estetik değerlerin oluşturduğu bir milli kültür bütünü" olarak tanımlar. Tarihçi Tufan Gündüz, Gökalp'ın açtığı bu yoldan ilerleyerek şu cümleyi kurar: "Vatan, atalarımızın mezarlarının olduğu ve ruhlarının dolaştığı yerlerdir."

İlk bakışta Ziya Gökalp ile Tufan Gündüz birbirinden farklı iki tanım yapıyormuş gibi görünebilir okura. Ancak dikkat edilirse Gündüz, "ruhların dolaşması" tanımını tam da Gökalp'ın kavramsallaştırmasına müracaat ederek kullanır. Vatan, bir "ruh bütünlüğü" olarak tanımlanabilir.

Aslında bu, biz Türklerin en başından beri "vatan"ı yani "yurt"u nasıl tanımladığımızla da oldukça alakalıdır. Yurt, Türk'ün kurduğu çadırın adıdır ve o çadır nereye kurulduysa yurdumuz oradadır. Bu, Türkleri tarihte benzeri görülmemiş bir vatan algısına götürür. En başta Oğuz Kağan'ın da söylediği gibi "Yurdumuz, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadardır."

Pir-i Türkistan olarak da bilinen büyük sufi Ahmet Yesevi, hayatı boyunca biz Türklere "Atınızın gittiği yere kadar gidin, maksadımız gidebildiğimiz kadar gitmek ve gittiğimiz her yeri vatan haline getirmektir." dermiş. Bu, Türkler için "vatan" kavramının dinamik bir süreç olarak benimsendiğinin bir göstergesidir.

Buraya tekrar döneceğiz ancak "sufi" demişken bir başka büyük sufiye, Cüneyd-i Bağdadi'ye kulak verelim. Kendisine "Vatanın neresidir?" diye sorulduğunda şöyle cevap vermiş Bağdadi: "Arşın altında yani himmetimin sonu, nazarımın nihâyeti, canımın rahatı ve işimin bitişi Allah Teâlâ'nın Musa'ya (as.) vaki olan şu hitabıdır: Ey Mûsâ! Sen garipsin ve senin vatanın Ben'im."

İslam âlimlerinin pek çoğunun "hadis olarak sahih değil ama manası doğru" diyerek değerlendirdiği meşhur söz bize şöyle der: "Vatan sevgisi imandandır."

Peygamber Efendimiz'in (sav) güzel şehri Mekke'yi terk edip Medine'ye hicret etmek zorunda kaldığında kurduğu şu cümleler tam da yukarıdaki sözün anlamını destekler niteliktedir: "Vallahi sen Allah'ın yarattığı yerlerin en hayırlısı ve Allah'a en sevgili olanısın! Bana senden daha güzel, senden daha sevgili bir belde yoktur. Eğer senin halkın beni zorla çıkarmasaydı, ben kendiliğimden asla çıkmazdım."

Toparlamamız gerekirse rahatlıkla söyleyebiliriz ki bir yurttan boylara, boylardan millete, milletten devlete, devletten imparatorluklara dönüşme başarısını gösteren Türkler için "vatan, fiziki olarak gidebildikleri, ortak bir ruh ve gaye ile birlikte hareket edebildikleri, dini, ahlaki ve estetik değerleri bir milli kültür olarak ortaya koyabildikleri yerdir."

Bu ne doğuda ne de batıda benzerine pek rastlamadığımız bir tanımdır ve aslına bakılırsa "Türklük" kavramını yeniden ve yeniden ele almamızı gerektiren bir tanımdır. Türklük, ırkla, kanla, soyla değil bir "ruh bütünlüğü" ile tanımlandığında gerçek anlamını ve yerini bulur. Bununla elbette "Türklük ırkla, soyla, kanla ilgili değildir." demeye çalışmıyoruz. Oğuz Kağan'dan Ahmet Yesevi'ye, Alparslan'dan Yavuz Sultan Selim'e uzanan bir çizgide Türklük, ırkı, soyu, kanı değil "bir ruhu" önemseyerek yoluna devam etme başarısı göstermiştir diyoruz.

Böylelikle bu tanım üzerinden "Öyleyse Türk'ün ruhu nedir, vatanı neresidir?" sorusuna gelebiliriz. Bu sorunun cevabı bize bugün hem çok geniş bir vatan ufku verir hem de son derece geniş bir "birliktelik duygusu" aşılar.

Türk'ün ruhu; dilin, inancın, geleneklerin, hayata bakışın ve durumlar karşısındaki duyguların ortaklaşmasından çıkar ortaya.

Bir Türk'ün "Türk" olduğunu anlamamızı sağlayan belki de ilk ortaklaşma "vatan sevgisi"dir. İster Kazakistan çöllerinde ister Antalya sahillerinde ister Lazkiye dağlarında ister Kırşehir bozkırlarında olsun bir Türk için vatan, annesinden, babasından, evlatlarından ve elbette kendisinden önce gelen bir şeydir. *Vatan yahut Silistre* oyununun yazarı Namık Kemal, birini ne kadar sevdiğini ifade etmek için şu cümleyi tercih eder: "Hem de ne kadar sevdim, bilemezsiniz. Vatanım kadar dersem yalan olur ama."

Vatan, bir Türk için her şeyin önüne konulması gereken bir sevgiyle sevilen, gerektiğinde de "Vatanını kaybeden her şeyini kaybeder." cümlesiyle savunulan bir yerdir. Türk, vatanı bildiği yeri namusu bilir. Bir Türk için namusun "Çok önemli." denilerek geçiştirilemeyecek kadar önemli olduğunu tüm dünya bilir.

"Söz konusu vatansa gerisi teferruattır." cümlesi biz Türkler için alelade bir cümle değildir. Vatanın istikbali söz konusu olduğunda canı dahil her şeyi teferruat olarak tanımlamayan insana "Türk" demek pek zordur. Soy bakımından, kan bakımından, ırk bakımından Türk olsa bile bu böyledir.

2010'da şehit düşen Mübariz İbrahimov'un yahut 2016'da şehit düşen Ömer Halisdemir'in vatan sevgisinin kaynağını bu ruh ortaklaşmasında aramak, bu ortaklaşmada bulmak gerekir.

SOYUT VATAN YAHUT UZUN BİR HİKÂYE

Kelime-i-Šehadet iz starih ilmihala, kako se vijekovima učilo u naših mektebima

Abdülhalik Hilmi'nin Tertip Ettiği Boşnakça İlmihal

Meşhur örneği bilenleriniz vardır. 19. yüzyılın sonunda Boşnakça olarak yazılmış bir ilmihal kitabının "kabir azabı" ile ilgili kısmında insanın ölümünden sonra görevli meleklerin gelip onu sorguya çekeceği anlatılır. Klasik anlatıda bu sorulardan biri "Ne zamandır Müslümansın?" sorusudur ve kulun vermesi gereken doğru cevap da "Kâlû beladan (ruhların tamamının yaratıldığı elest bezminden) beri." olmalıdır.

İlgili Boşnakça ilmihalde sıra bu soruya geldiğinde şöyle sorulduğunu görürüz: "Ne zamandan beri Türksün?"

1865 yılında Prizren'in Ravsa kasabasında doğmuş bir müderris ve sufi olan Abdülmalik Hilmi'nin ilmihalinde yer verdiği bu soru, bir yandan Türklüğü ve Müslümanlığı eşitlerken bir yandan da Türk soyundan gelmeyen topluluklar için "Türk" adının kullanılabildiğini gösteriyor. 1989 yılında Kosova Meydan Muharebesi'nin 600. yılında düzenlenen bir mitingde Sırp lider Slobodan Mi-

loşeviç "Türklerden intikam alma zamanımız geldi." diye bağırırken yahut 1995 yılında Srebrenitsa katliamına imza atan "Sırp Kasabı" lakaplı Ratko Mladiç "Bugün burada Türklerden intikam aldık." derken ırk, soy, kan, hatta dil bağı ile Türklere bağlanmayan Boşnakları kastediyordu.

Ülkemizde Trabzonspor'la da Kardeş Takım Olan Drogheda United F.c'nin Logosu

Dört yüzyılı aşkın bir süre Osmanlı yönetiminde kalmış Müslüman Boşnakları "Türk" olarak tanımlayan şey, yukarıda sözünü ettiğimiz "ruh bütünlüğü"ydü.

Bugün Kuzey Makedonya'nın dağ köylerinde tek kelime Türkçe bilmeyen, ancak Türkiye'den birileri geldiğinde kendilerini "Türk" olarak tanıtan konargöçer toplulukların varlığından hepimiz haberdarız.

Bir başka örnek de bugün Moldova'da bulunan Hristiyan Gagavuz (Gök Oğuz) topluluğunun, kendi ruhuna bağlılığı ve Türkiye'nin her fırsatta bu topluluğun yanında olması nedeniyle kendisini "Hristiyanlaşıp asimile olmuş Türkler" olarak değil "din olarak Hristiyanlığı seçmiş Türkler" olarak tanımlamasıdır.

İrlanda'da logosunda hilal ve yıldız bulunan Drogheda United takımı, rakip takım taraftarlarının kendilerini "Türkler" diyerek kızdırma çabalarına "Türk'üz, Türk'üz" marşlarıyla cevap veriyor. Bunun basit bir sebebi var: İrlandalıların 1845-1852'de yaşanan "büyük kıtlık" zamanında Osmanlı Sultanı Abdülmecid Han'ın 1847'de yaptığı ayni ve nakdi yardımlara gösterdikleri vefa.

Örnekleri uzatabiliriz, çünkü sayıları çok. Ancak şimdilik, 1950'li yıllardan itibaren başta Nurettin Topçu olmak üzere pek çok düşünürün ortaya koyduğu "soyut vatan" kavramını tanımlamaya başlamak faydalı olacaktır.

Fransız Devrimi'ni takip eden ve bütün dünyaya bir çözümmüş gibi sunulan "ulus devlet" fikri, esasen "büyük imparatorluklar çağı" olarak anılan insanlık tarihinin uzun parantezini kapatmanın değil, kolonyal tecrübenin doğurduğu emperyalizmi rahatça sürdürebilmenin anahtarı idi.

"Toplulukları din, dil, mezhep, inanç, ırk, soy, nesep, düşünüş bakımından ne kadar bölebilirsek o kadar kolay yönetebilir, onları o kadar kolay sömürebiliriz." fikri, bir sömürgeci dönem düşüncesiydi.

Senegal'de bir kabile şefini, bin yıldır birlikte yaşadığı kardeş kabilelerin insanlarını Atlantik'in öte yakasındaki plantasyonlarda çalıştırılmak üzere esirleştirmeye ikna etmek, emperyalizmin en temel, en başarılı ve en ahlaksız numaralarından biriydi mesela.

İki kardeş kabile arasındaki küçük çekişmeleri köpürterek krize dönüştürmek, bu krizden büyük bir gerginlik çıkarmak ve bu gerginliği kendi iş gücü ihtiyacı için bir fırsata çevirmek… Eşine az rastlanır bir şeytanilik biçimi.

Tarihte o kadar uzağa gitmeye de gerek yok aslında. 1994 yılında Ruanda'da güya "etnik" gerekçelerle yüz binlerce Tutsi'ye soykırım uygulayan Hutuların Tutsilerden etnik, dil, din ve soy bakımından hiçbir farkı yoktu. Ülkeyi kolayca sömürmek isteyen Belçika ve Almanya, özel bir çalışma yaparak Ruanda halkının bazılarına yalnızca "Sen Hutu'sun", diğerlerine de "Sen Tutsi'sin" propagandası yapmış ve bunda başarılı olmuştu.

İki büyük dünya savaşı tecrübesi atlatmış ve bu savaşlarda birbirine düşman olmuş ülkelerden kurulu merkez Avrupa'nın dil, ırk, düşünce, mezhep, inanç farkı gözetmeksizin "birlik" olarak anıldığı bir zaman diliminde yaşıyoruz. Avrupa Birliği bir yandan tüm dünyaya "Bütün farklılıklarımıza saygı duyuyor ve ortak değerlerimiz üzerinden bir birlik olarak hareket ediyoruz." derken diğer yandan gezegenin geri kalanına "Ortak değerlerinizi değil farklılıklarınızı merkeze yerleştirin." diyor.

Bu tarihsel arka planı dikkatlice incelediğimizde Nurettin Topçu ve arkadaşlarının kavramsallaştırdığı "soyut vatan" fikrinin ne denli önemli bir çıkış noktası oluşturabileceği görülür.

Soyut vatan, birbirlerine sınırlarla bağlı olmasalar bile değerlerle, ortak tarihi birikimle, ilkelerle ve kültürel birliktelikle bağlı olan insanların oluşturduğu; haritaya sığmayan ancak gönüllerde sarsılmaz bir yeri olan o ülkenin adıdır.

Tanımı derinleştirmeden hemen önce bir yanlış anlaşılmanın da önüne geçmek gerekir.

"Soyut"luk, söz konusu olan vatan gibi somut bir kavram olduğunda işleri son derece karıştırabilecek bir hal alabilir.

İsmet Özel'in cümlelerine göz gezdirelim: "Somut vatan duygusu insanın ayaklarını yerden kesmez ve adım adım yürümesini mümkün kılan dayanaklar verir ona. Soyut vatan duygusu ise başka insanları düşman ve aşağı görme bozukluğunu getirir. Gerçek düşünceler ancak gerçek insanlar arasında ve sahici bir vatanda barınabilir."

Bu alıntıdaki anlamıyla vatanı "soyut" bir olgu olarak tanımlamak, insanı vatansız bırakabilecek vahim bir hata olur. Vatan, bu manasıyla elbette somuttur.

Bizim kastettiğimiz "soyut vatan" bu değildir. Biz "soyut vatan"ı, "somut vatan" fikrini canları, kanları pahasına savunacak insanların ortak değer, ortak geçmiş, ortak kültür üzerinden yeniden var ettikleri ya da var etmeye çalıştıkları bir "somut vatan, ülküsel vatan, ideal vatan" olarak değerlendiriyoruz.

Bu noktada açıklıkla diyebiliriz ki soyut vatan, kavramların ortaklaştığı, dilin imkânlarının ortaklaştığı, merhametin, karşı koymanın, ortak inancın, ortak ideallerin ve ortak kültürün merkezileştiği bir "Kızıl Elma" fikridir.

Küçük farklılıklar yerine büyük ortaklıkların fikridir soyut vatan fikri ve asıl hedefi dünyanın sürdürülebilir olması ve sürdürülebilir kalması noktasında sizinle aynı geçmişten, aynı kültürden, aynı inançtan ve aynı dilden gelen insanlarla ortak hareket edebilme kabiliyetinin tüm imkânlarını aramak ve bulmaktır. Mefhum-u muhalifi ise "somut vatan" değil artık tüm dünya için çok büyük bir tehlike haline gelen "yeni nesil emperyalizm"dir.

Düşünsel ve duygusal bağlardan oluşmuş koca bir ülkedir "soyut vatan".

Bazen Nijer'in susuz köylerinde, bazen Moğolistan steplerinde, bazen Bosna nehirlerinde, bazen Kaşkay çadırlarında çıkar karşımıza. Görür görmez tanırız onu. Sofrada bir bakraç yoğurttan, mazluma uzatılan bir elden, ortak bir kelimeden, aynı meseleye aynı anda gülümsememizden, birlikte dönülen bir yönden...

İyice bakarsak Türklerin soyut vatanının Oğuz Kağan'ın dediği gibi "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" olduğunu görürüz. Yani aslında soyut bizim için somutun ta kendisidir.

Burada iki kavramsallaştırmaya daha ihtiyacımız olduğunu belirtmek gerekir. İlki, politik bir kavramsallaştırma ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a ait: "Dünya Beşten Büyüktür."

"Dünya Beşten Büyüktür", aslında dünyanın tüm "diğerlerine" bir vatan önermesidir de aynı zamanda. "Dünya Beşten Büyüktür", zalimin ve mazlumun olmadığı, yaratılmış olma bakımından eşit insanların eşitçe temsil edildiği ve dünya hakkındaki kararları birlikte verdiği bir düzen önerir. Aslında bu önerme, dünyadaki her bir topluluğun vatanına sahip çıkabileceği, kendi geleceğine karar verebileceği bir düzlem öngörür. Bir yanıyla tüm dünyayı herkes için vatan haline getirir.

İkinci kavramsallaştırma ise "Gönül Coğrafyası" kavramsallaştırmasıdır. Bu kavramın arka planını Adem Bölükbaşı'nın bir makalesinde buluyoruz. "İnsan, kültür ve mekân arasındaki ilişkinin çok boyutlu ve canlı bir yaşam ortamı olduğu ve insanın yaşadığı mekân ve coğrafyadan etkilendiği kadar içinde yaşadığı mekânı ve coğrafyayı da şekillendirdiği bilinmektedir. Kültürel kimlik itibarıyla günümüzde İslam kültür bölgesi olarak adlandırılan ve uzun süre Osmanlı Devleti idaresinde kalmış topraklar da hem din, kültür, aşiret ve millet bağları ve hem de aynı havzaların bir parçası olmak bakımından geçmişi uzun yıllara dayanan ortak kimlikler üretmiştir. Örneğin Akdeniz'e komşu olan Kuzey Afrika (Mağrip) ve Anadolu tarih boyunca hem dinî ve kültürel bağlarla hem de ortak medeniyet havzası kimliğiyle sıkı ilişkiler içinde olmuştur. Bu itibarla kökleri uzun bir tarihi geçmişe uzanan coğrafi bağlar, her ne kadar on dokuzuncu yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan ulus devlet oluşumlarıyla parçalara ayrılmışsa da, ulus devlet sınırlarını aşan coğrafi kimlikler geçmişte olduğu gibi günümüzde de işlevselliğini belirli ölçülerde korumaktadır."

"Gönül Coğrafyası" kavramının tanımı ise yaklaşık olarak şöyledir: "Ulus devletin sınırlarını aşan ve Türkiye'nin dil, din, kültür, gelenek ya da soy bağı ile bağlantılı olduğu tüm insanların yaşadığı toprak parçaları."

Zekeriya Erdim, "Gönül Coğrafyamız" başlıklı yazısında kavramın anlamları üzerine şöyle düşünüyor:

"Son yıllarda dilimize, kültürümüze, duygu ve düşünce dünyamıza giren bir kavramı giderek daha çok, daha sık kullanır olduk. 'Gönül' ile 'coğrafya' kelimelerini birleştirip özel bir alana, anlama tahsis ederek 'gönül coğrafyası' terkibini oluşturduk. Genel olarak kan kardeşlerimizin, din kardeşlerimizin bulundukları ülkeleri ve bölgeleri kastediyoruz. Devlet dilinde, 'dost ve akraba topluluklar' diye isimlendiriyoruz. Bu kavramın derinliğini, genişliğini anlayabil-

İbn Haldun'un Önemli Eseri Mukaddime'nin Bir Yazmasının Giriş Sayfaları

mek için bileşenlerine ayrı ayrı bakmak gerekiyor. Teker teker ifade ettikleri anlamlar ve değerler birleşip bütünleşince, sözlüklere yahut ansiklopedilere sığmayacak kadar zengin bir muhteva haline geliyor.

Gönül, 'yürek' yahut 'kalp' ile eş anlamlı gibi algılanan bir 'duygu' merkezidir. Sevgi, inanç, istek, irade, şefkat, merhamet, vefa, özlem gibi insanlık meyveleri; bu iç bahçede kök salıp yeşerir.

Mevlânâ'ya göre 'Dünya gözü ile bakan, yüzü; gönül gözü ile bakan, özü görür.' Yunus Emre 'Gönül insanın kıblesidir, bozmayın.' demiştir. Necip Fazıl Kısakürek, akıl gönlü bulduğunda boz kırların gül bahçesine dönüşeceğini söylemiştir.

Coğrafya; bir yerin, ülkenin, bölgenin, dünyanın sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, fiziki, biyolojik özelliklerini içine alır. Oralarda yaşayan insanlar ve toplumlar; bu özelliklere göre tasnif edilir, tanımlanır. Diller, dinler, etnik kimlikler, renkler, örfler, âdetler, kültürler, medeniyetler, hatıralar, hayaller, tarihler, asırlara meydan okuyan eserler coğrafyanın içindedir. Kişisel, kurumsal, toplumsal hayatlar; bu zeminde kök salar, dal budak verir. Coğrafya vatandır, ağır bedeller ödenerek korunur. Her devlet, her millet; yaşadığı coğrafyayı, dış tehditlere ve tehlikelere karşı bütün gücü ile savunur. İbni Haldun'a

göre 'Coğrafya kaderdir.' İnsanların ve toplumların benlik, kimlik, kişilik özellikleri; yaşadıkları yerlerin etkisi altında şekillenir. Biz buna 'sosyal, kültürel, fiziki çevre' deriz. Ana rahminden mezara kadar; aklımızı, ruhumuzu, bedenimizi olumlu ya da olumsuz yönde etkilediğini biliriz. Bir zamanlar, gönlümüz gibi coğrafyamız da çok genişti. Devletimiz ve milletimiz; dünyanın en büyük sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, askeri, teknolojik gücü haline gelmişti.

Zamanla zayıf düştük, bölündük, parçalandık. Her bakımdan, gördüğümüz günlerden geri kaldık. Coğrafyamızla birlikte, gönüllerimiz de delik deşik oldu. Her bir parçası, dünyanın başka bir ülkesinde yahut bölgesinde kaldı. Fırsat buldukça, vesile oldukça, bazılarına gidip geliyoruz. Kardeşlerimizle görüşüp tanıştığımız için memnun, ayrı düşüp hasret kaldığımız için mahzun oluyoruz. Buna bir de mağduriyetlerinin, mahrumiyetlerinin acısı ekleniyor. Omuzlarımıza, asırların ve nesillerin sorumlulukları yükleniyor. Gönlümüzün de coğrafyamızın da parçaları birleşip bütünleşsin istiyoruz."

Böylelikle aslında "soyut vatan" kavramı bir yandan "Dünya Beşten Büyüktür" önermesini bir yandan da "Gönül Coğrafyası" kavramını içine alarak birbirlerine büyük bir birikimle bağlı insan topluluklarını bir araya getirmek ve bir arada tutmak üzere ortaya konulmuş bir yaklaşımdır.

Bu yaklaşım "milletlerin millet oluşunu" tehdit eden bir yaklaşım değil, "milletlerin millet olarak kalışını" temin etme iddiasında bir yaklaşımdır. İşin burasını biraz derinleştirmek gerekiyor.

HERKESİN HERKESLEŞMESİ YA DA SOYUT VATAN TEKLEŞEN KÜLTÜRE KARŞI

Monokültürün Tapınakları: Bir K-Pop Festivalinden Görüntü.

20. yüzyılın ortalarından beri hem Avrupa'da hem de ABD'de düşünürlerin en önemli konularından biri dünyayı tehdit eden "mono kültür-tek kültür-endüstriyel kültür" yaklaşımı olagelmiştir.

21. yüzyılda ise düşünürler, bu kavramın tüm güncel sorunların asıl nedeni olduğunu hesaba katarak ilerlemiştir.

Turbo kapitalizmin üretimi düşürmeme ve tüketiciye erişimi en üst seviyeye çıkarma çabaları bugün dünyayı "tek bir endüstriyel kültürün hâkim olduğu" tuhaf bir gezegene dönüştürmüştür.

Turbo kapitalizm, her türden denetimin ve kuralın neredeyse tamamen ortadan kalktığı, her türlü toplumsal, ahlaki ve yasal engelin aşırı hız ve kâr uğruna yok sayıldığı en uç serbest piyasa düzenidir.

Japonya'daki bir genç ile Finlandiya'daki bir orta yaşlı erkeğin, Türkiye'deki bir beyaz yakalı kadınla Avustralya'daki bir ev hanımının aynı şeyleri sevmesi, aynı filmleri izlemesi, aynı kıyafetleri giymesi, aynı diyeti uygulaması, aynı şarkıyı dinlemesi, aynı meselelere duyarlı olması, yani "herkesin herkesleşmesi", turbo kapitalizmin en büyük başarısıdır. Çünkü yaşam kültürleri birbirinin aynı olan insanların tüketim kültürleri de birbirinin aynı olacaktır ve bu noktada dünyaya dayatılan "tek kültür"ün ekonomik çıktısı ve kâr girdisi baş döndürücü hale gelecektir.

Oysa dünya, farklı kültürlerin yaşayabildiği ve farklılıkların çiçeklendiği bir gezegen olduğunda daha yaşanabilir olacaktır.

Bugün modern insanın önüne "farklılık" olarak konulan her şeyin ucu ya hedonizme ya da insanın fıtratını tehdit edecek başka "sapma"lara doğru yol alıyor. Oysa asıl farklılık milletlerin millet olmasını sağlayan kültür, gelenek, ruh farklılıklarıdır ve bugün bu farklılıklar kâr amacıyla birer birer ortadan kaldırılmaktadır. Herkesin, "Bir ABD markasının Vietnam'da ürettiği bir tişörtü giyerek kendimizi 'farklı' hissettiğimiz bir dünyaya nasıl geldik?" sorusunu kendisine yöneltmesi gerekir.

Kapitalizmin emrindeki emperyalizmin açtığı büyük savaş "farklı kültürleri kâr uğruna yok etme savaşı"dır ve soyut vatan fikri tam da bu savaşa karşı müstahkem bir mevzi önermesidir.

Dilimizin, inancımızın, estetik zevklerimizin, mimarimizin, mutfak kültürümüzün, destanlarımızın ve daha birçok "bizim biz olarak anılmamızı sağlayan unsur"un devamlılığı için gayret etmek, yani tam da bu mevzide yer almak üzere başvurabileceğimiz anahtar kavram "soyut vatan"dır. Bu mücadelenin ilk ve ana cephesi "düşünsel mü-

cadele" olduğu için elimizdeki ilk ve en önemli cephane de "dilimizi korumak"tır.

Bu giriş bölümünde genel tanımlarını ve başlıca önermelerini ortaya koyduğumuz "soyut vatan" kavramını kitap boyunca dil, mimari ve coğrafya bakımından derinleştirmeye çabalayacağız.

Kitabın sonunda ise bir okuma listesi, konuyla ilgili söyleşi ve soyut vatanın somut köşe taşları olan "Türk şehitlikleri" ile ilgili birkaç ek bölüm bulacaksınız.

Umuyoruz ki bu kitap, buradan ileriye doğru son derece sağlıklı bir tartışma zemini açar ve böylelikle görevini yerine getirmiş olur.

Divanü Lügati't Türk'te Yer Alan Dünya Haritası

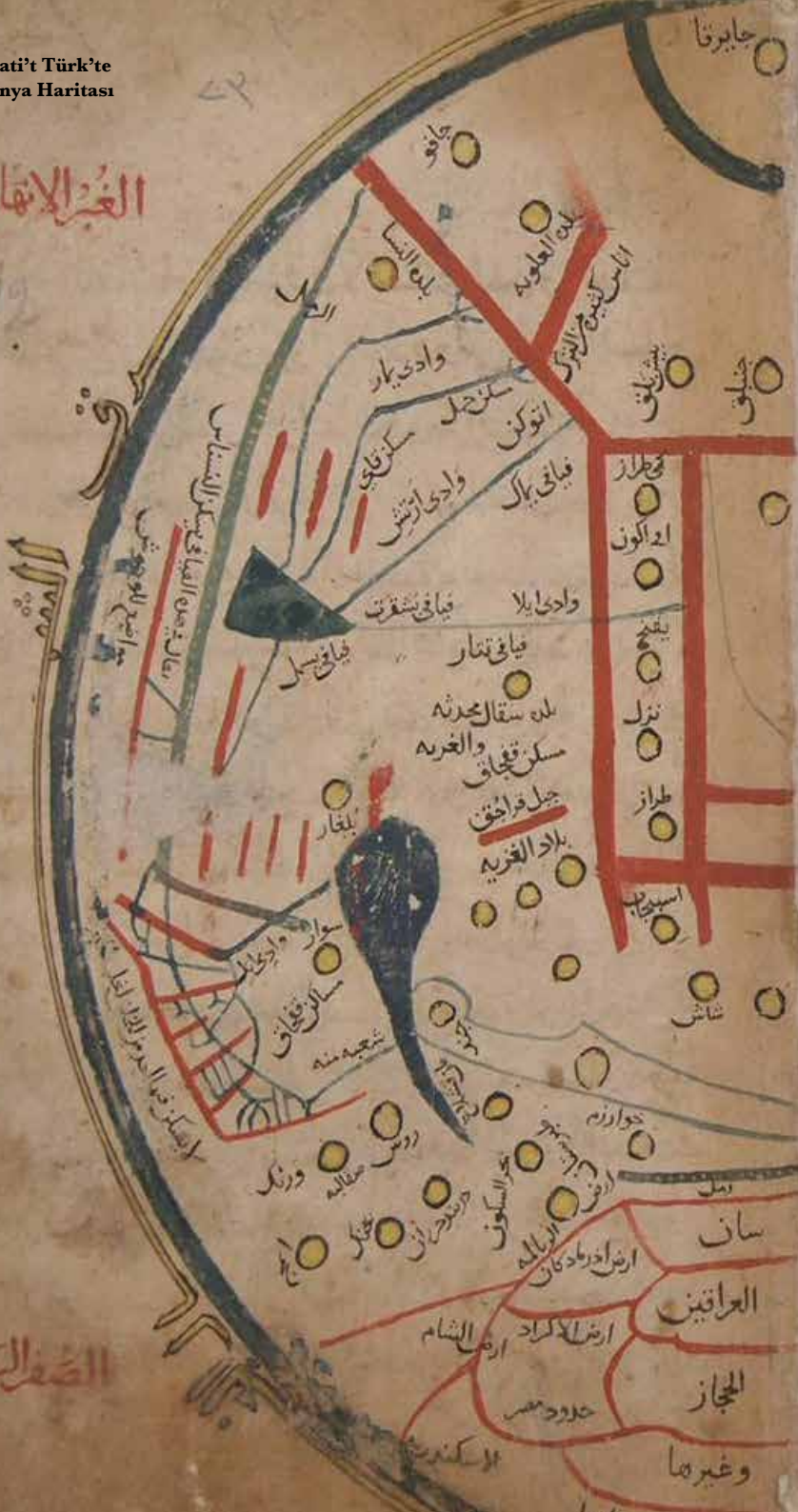

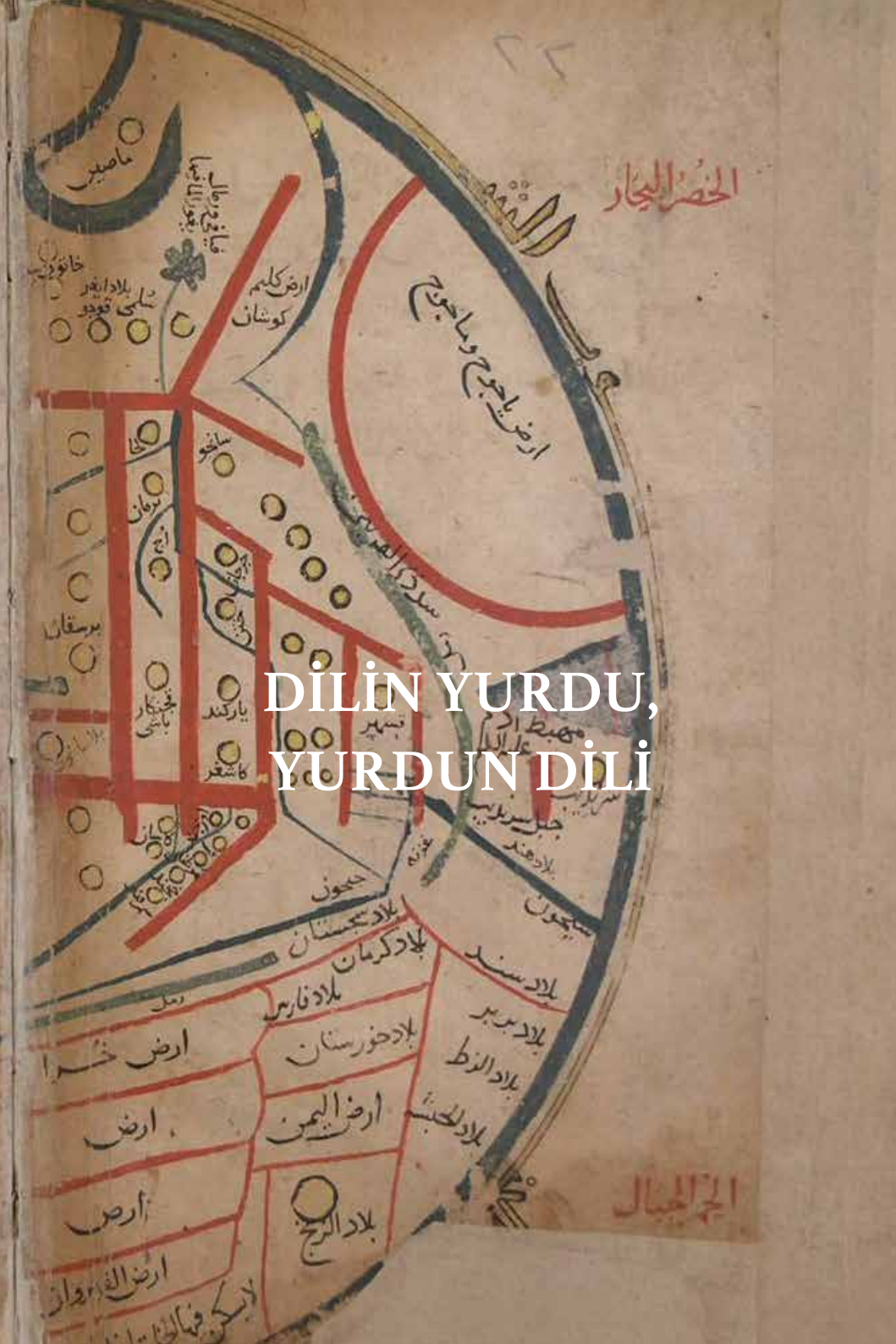

DİLİN YURDU, YURDUN DİLİ

Günümüzde Türk Devletleri Haritası

COĞRAFYAYI VATAN KILAN DİL: KURUCU, BİRLEŞTİRİCİ VE YAPICI BİR UNSUR OLARAK TÜRKÇEMİZ

Dil, Dilimiz...

Dünyanın neresinde olursa olsun, gündelik hayatın gereklerinden evrensel ya da yerel inanma biçimlerine; farklı ya da aynı etnisitelere dayalı gündelik hayat seçimlerinden bireysel ya da toplumsal beklentilerin beslediği hayallere, ideallere; onca geçmişin birikimini taşıyan hatıralara, yaşanan gündeliğe ve geleceğe yön vermek üzere konulup şekillendirilmiş kural, kanun ve ilkelerden bireyin ve toplumun kıratını belirleyen ahlaki düsturlara; kökünde yer alan evveliyat bilgisi ile kültürün ayarını belirleyen değerlerden anlık ya da devamlılık arz eden bütün duygulara, düşüncelere; günün ve geleceğin becerisini inşa edecek olan bilimden, bu büyük inşanın imgelerini devşirip soyutlayacak sanata; üzerinde yaşanan toprağı bile belirleyecek kadar özgün örf, âdet, gelenek ve kültürden bütün bu toplamın asırlara sari üretimi sayılacak medeniyete kadar insana dair cümle kıymetli unsurun hem oluşturucusu hem şekillendiricisi hem de taşıyıcısı hükmündeki dil, sadece bu kavramsal toplama sağladığı imkânla bile tartışılmaz bir değerdir.

O kadar ki en dolayımsız pratiğiyle salt bir konuşma, anlaşma, iletme, yazma halinde dahi eşi benzeri olmayan, başka bir şeyle ikame edilemeyen, felsefenin diliyle söylenecek olursa "öylece olduğu gibi olan, başka türlü olmayan, olamayan" fenomenal hayatiyetiyle de içerdiği bu büyük değeri her daim açık etmektedir.

Nitekim dil dediğimiz bu değeri husule getiren kelime, kavram, ifade, kök gibi cümle unsur da tıpkı dile atfedilmiş bulunan "öylece olduğu gibi olan, başka türlü olmayan, olamayan" fenomenal hayatiyetleri gibi ele alınmalı, incelenmeli ve öylece değerlendirilmelidir ki tüm bu çaba, dilin korunması bir yana, gelen ve geçen zaman içinde geliştirilmesi gereken bir değer oluşu hasebiyle de ayrıca önem taşımaktadır.

Değil mi ki dilin, bir anı ve o an içinde yaşanan hayatı yalnızca oluşu itibarıyla tanımlaması ve bize özgü kılması bir yana, bütün bu hayat içerisinde olagelen ve gelip geçen onca şeyi hem adlandırma hem anlamlandırma bakımından sağladığı imkânla yaşanan anı geçmişe, geçmişi bugüne ve bu akış içindeki her hali geleceğe ulaştıracak, bağlayacak, ekleyecek ve dahası bir geleceği oluşturacak geçitler, yollar açması, ilintiler, bağlar, köprüler kurması, onu tam anlamıyla bir değerler toplamının taşıyıcısı kılacaktır.

Tam da bu değerler toplamı zaviyesinden bakıldığında en başta dilin bir iletişim aracı olarak tarif edilmesinin, doğası bağlamında doğru olmakla birlikte fazlasıyla eksik bir yorum olduğu görülecektir. Zira salt bir olgu olarak bakıldığında bile dilin, yalnızca insanın düşündüğünü başkasına bildirme vasıtası olmadığını; bu bildirimle aslında neyi nasıl ayırdığını, dünyaya ve dünyaya dair her şeye hangi adları verdiğini, geçmişi nasıl hatırladığını ve geleceği nasıl tasavvur ettiğini mümkün kılan yapılardan biri olduğunu kabul etmek de gerekecektir.

Bu anlamda sözgelimi büyük Alman dilbilimci Wilhelm von Humboldt'un "Dil düşüncenin kabı mıdır, yoksa düşüncenin meydana geldiği yerlerden biri mi?" şeklindeki sorusunun oldukça aydınlatıcı bir içerik taşıdığı görülecektir. Zira Humboldt'a göre dil, bitmiş bir ürün olmayıp sürekli gerçekleşen bir faaliyet olarak, aynı dünyadaki nesnelere başka isimler koyma özelliğinin çok ötesinde, o dilin konuşanına belirli bir dünya görüşü açarak onun uzamı boyunca bir dünya kurma imkânı sağlar.

Dahası Humboldt'un "Bir milletin gerçek vatanı, onun dilidir. Dil, milli duyguları ve düşünceleri yaşatan güçlü bir varlıktır. Milli dil yok olunca, milli duygu ve düşünce de yok olur." şeklindeki milli dil vurgusunun da altını çizmek gerekmektedir. O kadar ki Humboldt'un ilkin oldukça ince bir felsefe ile adlandırıcı yetke sahibi bir olgu olarak tarif ettiği, sonrasında korunacak ve kollanacak bir milli değer olarak yorumlayıp devamında da "Gerçek vatan aslında dildir. Vatandan en hızlı, en kolay uzaklaşma dil yoluyla olur. Ve hatta en sessizce gerçekleşen yol da budur…" tespitiyle kavileştirdiği milli dil ve vatan vurgusunu da ekleyecek olursak, dilin bir yandan onca değer yüklü kökensel kıymeti taşıdığı, fakat öbür yandan taşıdığı bu kıymetler kadar büyük tehlikelere de açık olduğu, kimi zaman daralıp zayıflayabileceği ve böylece taşıdığı kelime ve kavramların ölümüne yol açabilecek ihmallere uğrayabileceği görülecektir. Bu anlamda önce gerektiği gibi sahiplenilmesi, zenginleştirilmesi, geliştirilmesi ve bihakkın korunması gereken dilin, dilden de öte seçilmeden verilen, iradi olarak kazanılmayan, dünyaya gelen insanın kendisinden önce konuşulan ve onu bekleyen, içine doğduğu ve öylece bildiği anadilin korunmasının ve kollanmasının ne kadar önem taşıdığı elbette ortaya çıkacaktır.

Evet, anadil her şeyden önce korunması ve kollanması gereken dildir. Zira 2500 yıl önce döneminin kutsiyetine dair en içli ve detaylı söylemi geliştiren Konfüçyüs'ün bile söylemiş olduğu "Bir milletin ve memleketin yönetimi bana bırakılsa, önce dilini düzeltirim." uyarısı boşuna söylenmiş bir cümle değildir.

Aynı minvalde, İstanbul Üniversitesi'nde sosyal bilim dersleri veren Alman sosyal bilimci Gerhard Kessler'in "Dili yabancı kelime ve kavramlardan koruyup temiz tutmak, tıpkı vücudumuzu, vicdanımızı, evimizi, köyümüzü, şehrimizi temiz tutmak gibi ahlaki bir görevdir…" şeklindeki yorumunun ve Alman şair, filozof Friedrich Schiller'in "Dil, milletin aynasıdır. Ona baktığımızda kendimizin gerçek yansımasını görürüz…" sözünün hem bir tarif hem bir tembih hem de bir uyarı olarak çok daha öte bir anlam taşıdığı görülecektir.

Kelimelerin gücü devletin bittiği yerde kesilmez, sürer. Tek bir kelime bile bitirilemez. Ordular çekilir, idare değişir, hudutlar başka başka yerlerden geçirilir. Fakat bir evde kullanılan kelime, bir yemeğin adı, bir türkünün tınılarla boğumlanmış sözleri, bir ağzın özellikleri, bir ninninin minik kulaklardaki rezonansı yaşamaya devam eder. Siyasi tarih devletlerin nereden çekildiğini anlatırken dilin tarihi insanların nerelerde birlikte yaşamış olduğunu serip yayar ve gösterir. Tarih savaşın tarihini tutarken kelime sıradan hayatın izini sürer. Savaşlar, mücadeleler birkaç yıl sürüp geçerken insanlar aynı pazarlarda, aynı sokaklarda, aynı şehirlerde yüzyıllarca alışveriş etmiş, birbirlerinin aşını, ekmeğini, tuzunu yemiş, eşyasına ad vermiş, sesini işitmiştir çünkü. İşte dil ki, her şeyden evvel bu gündelik müşterekliğin sessiz arşivi olarak birike birike beklemektedir.

ANADİL, ANADİLİMİZ, TÜRKÇEMİZ

Dilin, zaman ve mekân bağlamındaki, her hâlükârda korunması ve kollanması gereken yerli, milli ve dünyevi engin yorumundan yola çıkıldığında, bir başka büyük filozof Martin Heidegger'in "Dil varlığın evidir." şeklindeki en bilinen yorumu ile Avusturya doğumlu filozof Ludwig Wittgenstein'ın "Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır." sözünü de ekleyerek, bir anadilin -sözgelimi Türkçenin- rahmetli Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu ustanın "Tanrım / Türk gönlümü yastan, / Kılıcımı kirden pastan, / Kurtarırsan ben bir destan, / Derim anadilim ile…" deyişindeki gibi, onca sınıra ve onca uzaklığa rağmen nasıl olup da tükenmeyen bir dil oluşu üzerinde düşünmek gerekecektir.

Doğası gereği insan eninde sonunda bir vatana, bir yurda doğar; bu doğuşla birlikte elbette bir dile, anadiline de doğar. Bununla beraber bir toprağa yani vatana doğmakla dile doğmak arasında ilk bakışta görünmeyen esaslı bir fark da kendiliğinden doğar. Değil mi ki, toprak yani vatan insanı bir yerde tutar, belirler ve oraya ait kılar; oysa anadil, o yerin ve o yere dair her şeyin ne olduğunu söyler, anlatır, öğretir insana.

Örnek verecek olursak dağ, su, yol, ev, ocak, ana, baba, ölüm, gurbet, sıla, dost, düşman, merhamet, iyi, kötü, ayıp, helal, haram, gönül, hatır bunlardandır. Nitekim insan dünyayı çıplak eşya halinde karşılamaz; daha gözünü açarken kendisinden önce söylenmiş kelimelerin arasına düşer ve bu kelimelerin ortasında bulur kendini ki, bu anadilden başkası değildir.

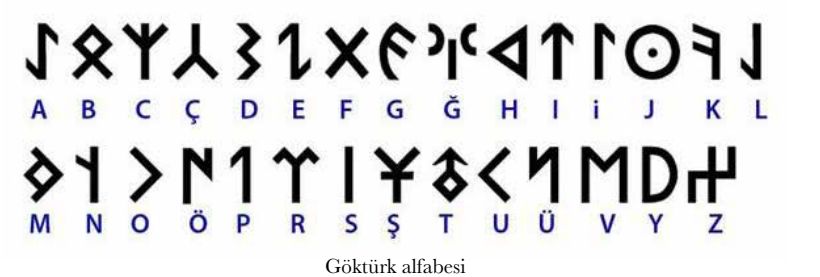

Göktürk alfabesi

Evet en yalın haliyle insanı karşılayan olgu dildir ve sözgelimi, en yalın biçimiyle de; Afşar Timuçin'e göre "Bir toplumun ya da bir ulusun sözsel anlatım dizgesi"dir dil. Ahmet Cevizci'ye göre ise; "duyguları, düşünceleri, seçimleri açıkça göstermeyi mümkün kılan her türlü işaret sistemi olarak bilinç içeriklerini, duyguları, arzuları, düşünceleri tutarlı bir anlam çerçevesi ya da modeli içinde ifade etme yolu ya da yöntemi"dir. Özetle denilecek olursa; bu yalın haliyle dil, insan düşüncelerinin, bilgi birikimlerinin ve bunlara bağlı olarak yorum ve isteklerinin dışa, bir başkasına, topluma ve hatta dünyaya doğru bir iletim, aktarım aracıdır ve bu anlamda da dil bir olgu olarak en başından bir zorunluluktur. Evet, insan için dil zorunludur; fakat bu zorunluluk ifadesi, dilin de insana muhtaç oluşu bağlamında onu yalnızca bir iletişim aracı olarak görmenin sonucudur. Dil, insana gerek dünyada oluş anlamında gerekse bir yerde bulunuş, bir yere ait oluş anlamında aidiyet duygusu hissettirmesiyle bu olgusal tarifi aşan bir başka anlamın odağında durmaktadır.

Dile bu odaktan bakıldığında ise dil, içinde bulunulan yerin ne olduğunu söylemesiyle aynı zamanda insana karakter ve şahsiyetini kazandıran bir unsur olarak tarif edilecektir. Bu da dilin aynı zamanda bir anadil olarak toplumsal, milli karakteriyle birlikte evrensel olana, tarihe ve dünyaya gönderdiği mesajın karakterini de açığa çıkaran damgası hükmündedir ve bu damganın kökeninde de gerek toplum gerekse birey indinde bu damganın hükmünce bir özge gerçeklik barınmaktadır.

Bu dile özgü ve özge gerçeklik ekseninde altını çizmemiz gereken bir başka temel gerçeklik ise, dilin hem insandan bağımsız hem de insana bağımlı olduğu gerçeğidir. Dil insandan bağımsızdır ve onu karşılayıp ona hem kendisini hem de geldiği yeri gösterip öğreten bir olgudur ve insan, doğası

gereği içine doğduğu bu dilin kullanıcısı olarak ona bağımlı olduğu kadar, onu kullanmak, değiştirip dönüştürmek, geliştirmek ve korumak bağlamında ise konuştuğu dilin bağımlı olduğu bir özgün varlık durumundadır.

İnsanın kendine ve diline özgülüğü kadar dilin de kendine ve onu konuşan insana özgülüğü tam da bu noktada ortaya çıkacak ve bir yandan konuşulan dil tüm karakteristik özellikleriyle insanı ve toplumu tarif ederken öbür yandan hem insan hem de toplum, kendini, kültürünü, geleneğini ve medeniyetini konuştuğu dil yoluyla ifade ederek kendi dilini/anadilini tarif etmek yoluyla, o dille inşa edilen bir kültürü şekillendirme ve seslendirme imkânı bulacaktır. Bu haliyle de dil, kavramsal bakımdan tamamen kendine has bir çağrışım uyandırma yeteneği edinerek, somut olandan hareketle renkli bir soyutlama zenginliğine kucak açacak, toplumun değerlerine anlam kazandırarak coğrafyaları bağladığı gibi nesilleri de birbirine bağlayarak hem medeni hem de milli bir hüviyet kazanacaktır. Bir anadilin öncelikle bir milli dil, takiben bir medeniyet dili olabilmesi için ilk elde yine o dille kazanılmış bağımsız karakterde bir milli bilinç gerekmektedir. Son tahlilde dilin daha geniş bir vatan oluşu da, tıpkı millet olmanın temel gereklerinden birinin dil oluşu gibi, böylesi bir milli bilincin neticesi olacaktır. Bu manada felsefeci Levent Bayraktar'ın vurgulamış olduğu gibi, "Dilin sınırları, siyasi sınırlar değil milletin 'manevi mevcudiyet ve mukadderatının' sınırlarıdır."

Anlaşılacağı üzere dilin paydaşlığı, hele hele bir anadilin paydaşlığı, yalnızca zaman ve mekân bakımından uzaktaki farklı bireyleri anlayabilmek için köprü görevi görmekle sınırlı kalmaz. Dil aynı zamanda, düşünceyi organize eden, somut deneyimleri ve duyguları daha soyut kalıplarla bağlayan, en derin felsefelerden en coşkulu şiirlere kadar insanın bir şey yapmasını mümkün kılan bir mimaridir. Nitekim böylesi bir dil insanı bir coğrafyaya ait kılmakla kalmaz, o dilin konuşulduğu zaman boyunca söylenmiş veya söylenmemiş bütün sözlere kendi düşüncesi ve benliği kadar yakın kılarak ona daha geniş bir pencereden baktırır.

Bu anlamda da dil hem bir dünya görüşünü paylaşabilmeyi olanaklı kılar hem de zamanın en küçük hücresinde yani tam o anda algıyı ve hafızayı da mümkün kılan bir unsur haline gelir... Değil mi ki bir anı zamanla es-

kiyebilir, muğlaklaşabilir. Önce bazı küçük detaylar sonra yüzler belki en son gerçekleştiği alan ve belki yaşanan çevreye dair mimari bile hafızadan silinebilir. Bununla beraber, o anı daha yaşanırken veya sonrasında kişinin bildiği dille kendisine söyleyebildiği, açıkladığı ve sonra başkasına aktardığı bir söz, sadece bir söz olarak bile o anı efsunlayarak ölümsüzleştiren şey olur.

Buradaki efsun, bütün deneyimlerimizin ve deneyimlerden çıkarabildiğimiz düşüncelerin katlanıp birkaç kelimeye dönüşmesinde ve dünyaya bakarken onu anlamlandırabilmemizde anadilimizin kendiliğinden sağladığı katkıdan başka ne olabilir? Zira her bir kelime, hayatımızın gömüldüğü bir ayrımdır ve bu ayrımı tanımlayabilmek, bir gramerin ve kelime hazinesinin var ettiği anadil ile mümkün olan bir şeydir. Bu anlamda kendilerini çağrışımlar yoluyla seçtiğimizi sandığımız kelimeler de aslında konuşageldiğimiz o dille oluşan bilincin yapı taşlarıdır ve tam bu noktada söz edilmesi gereken gramer ise bu yapı taşları üzerinde kurulan medeniyetin nesillerini tekrar tekrar dünyaya getirmesiyle tekrar tekrar maruz kaldığı ve hayattan yonttuğu mimari bir çizimdir.

Bir anadil yalnızca bilinci belirlemez, aynı zamanda bilincin temelleriyle birlikte bilinçaltını da mümkün kılarak mantığa bağlı fikirler bir yana mitleri ve arketipleri, yani bütün imgeleme biçimlerini de var eder. Nitekim dünyada kalmanın da önemli bir yoludur bu ve her insan yaşarken konuştuğu dile gömülür. Önce çevresinde sonra tüm o konuşulan dilin uzandığı her coğrafyada açımsana açımsana akar durur. Denilebilir ki, bir medeniyet, bir millet gelmiş ve geçmiş tüm ruhlarını ancak o bilinen dil içinde böylece tutarak birbirine ulayabilir. İnsan dili kurmaz, kuramaz, doğduğu yerde bulur dilini. Tıpkı bütün anadillerde olduğu gibi biz de anadilimizi, Türkçeyi kurmadık; zira bu dil bizden önce de buradaydı. Bizden önce sevmiş, kavga etmiş, dua etmiş, yas tutmuş, devlet kurmuş, devlet kaybetmiş, türkü söylemiş, çocuğunu uyutmuş, ölüsünü uğurlamış insanların ağzından geçerek bize ulaştı ve önce bizi sonra bize dair olanı da böylece öğretti bize. Biz birkaç on yıl yaşarız; dilin ömrü bizim ömrümüzü aşar. Bu yüzden insan anadilinin sahibi olmaktan çok, onun bir süreliğine taşıyıcısı olabilir ancak. Elzem olan da odur ki, güzel taşısın, yormasın, yorulmasın ve öylece de sonradan doğacaklara bırakın.

BENGÜ TAŞ'TAN DİVAN'A, GÜZELİM TÜRKÇEMİZE, ANADİLİMİZE BİR NİCE GÜZELLEME

Martin Heidegger: "Dil varlığın evidir."

Bu coğrafyanın çocukları olarak Türkçeye yakınlığımız ve yatkınlığımız da tam burada başlıyor. Olduğu gibi görüyor, tanıyor, sevip kucaklıyor, alıyor, taşıyor ve bir yandan onun bizim için açtığı alana yerleşerek yerimizi bulurken öbür yandan da onun için açtığımız kendileyin alanımızda kendimizi onun kucağına bırakıp, bizi ona onu da bize has kılıyoruz. İşte tam bu noktada sadece bu karşılıklı belirlenim içinde durmak bile yeterken dilimizi dünyanın en eski, en üstün, en kusursuz, en mantıklı dili ilan etmeye ihtiyacımızın olmadığını da belirliyoruz ki, sadece bu belirlenmiş durumu sağlayışı ile Türkçenin böyle hamasi iltifatlara ihtiyacı olmadığını da ortaya koymuş oluyoruz.

Nitekim, Türkçeyi güzellemekten çok; sadece dili güzellerken bile güzelleşen, dile dair bütün güzellikleri en başta söylediğimiz dilin

fenomenal halinden mülhem bir aynilikle kendine dair fenomenal bir alanda durarak muhafaza eden bir dil olarak Türkçeyi de içeren bir yorumla konuşan Ali Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'e insanı diğer yaratılmışlar üzerine konuşma ve dil şerefiyle mümtaz kılan Tanrı'ya hamd ederek başlayışı da, genel dilbilim ekseninde tam da kapsandığı yerde kapsandığı genel tarifi kapsayarak var olan bir dilin açılışını verir gibidir. Nitekim bu açılış bir nezaket formülü değildir; Türkçe ile açılan koca bir dil felsefesinin tek cümleye sığdırılmış halidir. İnsan dünyaya çıplak gelir. Onu çıplaklıktan kurtaran şey ne bir duvar ne de bir incir yaprağıdır. İnsanı giydiren sözdür. Öyle ki, ilkin utanmanın sonra edebin ve örtünmenin anlamı da ilk barınak olan ağızda kurulur önce. Ağızda kurulan bu barınak bütün bir örnekliğiyle Adem'den bireye, bireyden topluma ve coğrafyaya ulaşan bir barınaktan vatan haline dönüşür.

Görüleceği üzere, Martin Heidegger'in yirminci yüzyıl ortasında dile getirdiği "Dil, varlığın evidir." görüşü de dilin insan varoluşundaki yerini vurgulaması bakımından Ali Şîr Nevâî'nin cümlesiyle birlikte düşünülebilir. İki metin arasında beş yüz yıl vardır. Söyledikleri arasında ise neredeyse hiç mesafe yoktur. İnsan bir yere yerleşmeden önce bir dile yerleşir çünkü her iki yorumda da tespit edilen ayrıntı işte bu dilsel yerleşimdir. Toprağa çakılan kazık, dile çakılan addan sonra gelir.

Değil mi ki, bir dili büyük yapan, hakkında söylenen büyük sözlerden önce o dilde söylenebilmiş büyük sözlerdir. İşte Türkçenin, anadilimizin böylesine büyük şahitleri vardır. Sözgelimi Orhun taşlarında Türk devletinin kuruluşu, idaresi ve çözülüşü konu edilirken adeta bir ideal devletin aygıtları ortaya konularak asırlardan asırlara aktarılarak aynı zamanda bir devlet görüşü ve felsefesinin de özgün bir dökümü yapılmış; Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde yine asırlara örneklik edecek bir metodolojiyle geniş bir coğrafyanın kelimeleri bir araya getirilmiş; Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i ile adaletin, saadetin ve devlet aklının neliği üzerinde tartışılmış, tembih ve nasihatler edilmiş; *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde öncelikle insan, insana verilen ad, soy, insanın ölümü, mertliği, yiğitliği, karakteri tahlil edilmiş, devamla anlatının içine

yerleştirilmiş dua/dualar ile sözün erimi işaret edilmiş; Yunus Emre'nin şiirleriyle sözün ve söze yol veren kelimenin en sade halleriyle insanın varlık karşısındaki en ağır meseleleri kuşaktan kuşağa taşınabilmiş; Karacaoğlan ile bir yandan yaşanan güne bakılırken görünenin en güzel tasvirleri verilmiş, uzağın, yakının, çevrenin, doğanın, rüzgârın, kuşun, kurdun, ağacın, kadının, erkeğin hülasa insandan yola çıkarak cümle canlının, aşkın ve sevginin en özgün ifadeleri kurulmuştur.

Ezcümle, bütün bu güzel ispatlar niteliğindeki işleyişler bir yana, sadece *Kutadgu Bilig*'in özgün içeriği orta yerde durup dururken Türkçenin bir düşünce taşıyıp taşıyamayacağını sormak, sorgulamak, üzerine konuşmak eseri değil kendi dil hafızamızı sorgulamayı gerektirecek bir aymazlık olacaktır. Böylesi yaman bir soruya sadece Yunus Emre'nin o kendi duruluğu içinde bile bir hareketi besleyen Türkçesi ile verilen insani olduğu kadar da sert cevaplar bile ne kadar düşündürücüdür? O kadar ki, onun yazdığı, söylediği biçimle kullandığı dilin sadeliği üzerinde düşünmek bile her sadeliğin bir sığlığa düşmeden de korunabileceğini ortaya koyması ile de bambaşka ufuklar açacak niteliktedir. Dahası, Yunus Emre'nin bütün bu şiirler boyunca "Düşüncenin en derin yeri, kelimenin en gösterişsiz olduğu yerdir..." diye durduğunu bile söylemek mümkündür.

Türkçemize yönelik bütün bu kıymetli örnekler izleğinde baktığımız zaman dilimizin aslında bütün bu özellikleriyle kurmuş olduğu benzersiz yapıyla da bütünüyle kendine has bir söz medeniyetini şekillendirdiğini söylemek de mümkün olacaktır; nitekim onca geçen zamana rağmen tüm bu güzelim örneklerin sadece bir sesi değil, bize has bir sözü yükseltmeye ve yüceltmeye odaklandığını söylemek çok da büyük bir söz etmiş olmak anlamına gelmeyecektir.

O kadar ki, bir "kelime-i tevhid" şeklinde söylemiş olduğumuz ilahi mensubiyetimizin ifadesine bir kelime ile damga vurmuş olmak; bir birlik ve bütünlüğün ifadesini bu kelimeye götürmek, yine Ali Şîr Nevâî'ye kulak verecek olursak; "Dilimiz yücelikler hazinesidir, kelimeleri incilere benzer." deyişindeki inci seviyesinde tutmak anlamına gelecektir.

Dede Korkut Destanlarının Yakın Zamanda Bursa'da Bulunan 17. Yüzyıl Yazması

Bütün bunlara ek olarak bir başka gerçeklik de Türkçenin güzelliğini yalnız büyük eserlerinde aramanın yetmeyeceğidir. Bu bakımdan öncelikle Türkçenin gündelik hayatta fark edilmeden yaptığı, başardığı ve bu haliyle de kurmuş olduğu işlevsel, kurucu, inşa edici, sürdürücü geleneğe de özellikle bakmak gerekmektedir.

Nitekim Türkçemiz her şeyden önce dilin en basit işlevini de içerecek biçimde "gönül" diye bir kelimeyi inşa edebilmiştir mesela. Sonra bu çok değerli deyişi bir güzel maharetle işleyerek özündeki değerle ışıldayan ve onu da içererek aşan bir "gönül alma/gönül verme", "gönül düşürme", "gönlü kalma", "gönül koyma" eylemine dönüştürmüş ve dahası, "gönülden geçirme", "gönlünü etme" ve dahası bir şeye, işe, savaşa, vazgeçmeye, gitmeye, katılmaya hatta belki ölüme gönüllü olmak gibi daha içsel duyumlara kadar genişletmiş ve nihayet bu tek kelimenin çevresinde insan ilişkilerinin anlamını ele veren bir düşünce dünyası kurmuştur.

Öyle ki, gramerinin gücüyle yanına aldığı Arapça kelimelerle bile diyeceğini, söyleyeceğini en kavisinden bir gönül bağıyla bir araya getirip kâh Ahmed-i Dâî'nin şu eşsiz dizelerinde: "Gam yeme ey şikeste

dil bu dahi böyle kalmaya / Firkat içinde hasta dil bu dahi böyle kalmaya." kâh Nef'î'nin gönlü aşkın ve gamın merkezi olarak söyleyen şu unutulmaz dizelerinde: "Etse Nef'î n'ola ger gönlüyle dâim bezm-i hâs / Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkîdir gönül" en güzel şekliyle her okuyuşta yeniden tarif edecek kadar benzersiz bir zenginlikle parıldatabilmiştir.

Benzer biçimde "can" demiştir Türkçemiz; verilen bir değerli şey olarak "can vermek" diye, heveslenen bir şey için "can atmak" diye, bir acıyı, yahut bir merhameti ifade ederken "canı çekilmek" diye; bir içten gelen sınırı ortaya koymak için "cana tak etmek" diye; bir güzel sözü ve sesi dinlemeye yönelmek anlamında "can kulağı" diye; bir derin muhabbeti seslendirirken "can yoldaşı" diye ne güzel de süsleyebilmiştir... Dahası "hatır" demiştir mesela; hatır sorulan, bilinen, kırılan, tutulan; uğruna bir iş, bir şey yapılan bir kıymetli kelime olarak yine sözgelimi hatırlamakla değer vermek kelimelerini birbirine yaklaştırmış, kaynaştırmıştır. "Emanet" demiştir mesela ve bunu demekle kâh bir eşyada, kâh bir çocukta/insanda, kâh bir makamda ve özellikle canda emaneti emanet etmek ve emanet almak bakımından sahip olmakla bütünüyle malik olmak, gerektiğinde korumak ve aldığı gibi iade etmek eylemleri arasına sessizce bir sınır çizerek adeta şöyle derin bir tembihi de bizlere emanet bırakmıştır: "Elinde bulunan her şey senin değildir; bazı şeyler sende yalnız korunmak üzere bulunur..."

Yine Türkçemizin birleştirici, yapıcı ve kurucu gramerinde kaim olan içsel kudretinden kaynaklı güvenle diyecek olursak; bir dilin zenginliğini sözlüğündeki kelime sayısını yarıştırmakla ölçmeye çalışmanın da yeterli olmayacağını söylemek mümkün olabilecektir. Bu bakımdan bir dilin kudret ve kuvveti bağlamında esas ölçüt, o dilin insan tecrübesinde birbirine benzeyen fakat aynı olmayan kaç hali birbirinden ayırabildiğidir. Nitekim yukarıda bir kısmının örneklerini vermeye çalıştığımız gönül, hatır, vefa, edep, hayâ, emanet, helal, bereket, kanaat, mürüvvet, misafir, komşu, zarafet... gibi köken bakımından Türkçe olmasa da Türkçenin açmış olduğu büyük enginlik içerisinde düşüncenin, duanın, şiirin, evin,

çarşının ve daha nice insan ilişkisi ve halinin ifadeleri haline gelen daha nice kelimenin sadece söyleniş biçimleriyle bile Türkçeye has kılınmış, Türkçeleşmiş kelimeler olduğu gerçeği hangi köken cetveliyle örtülüp kapatılabilecektir?

İşte bütün bu derleyici toparlayıcı yönüyle bile Türkçenin medeniyet kudretini büyük ölçüde de bu yeteneğinde aramak gerekecektir ki; karşılaştığından korkmamış, aldığını kendi sesine ve cümlesine katmış, onu işlemiş, dönüştürmüş ve kendisinin kılabilmiş kurucu, yapıcı ve birleştirici bir dil olarak kalabilmiştir.

"Vatan"ın kökeninin Arapça, "pencere"nin Farsça kökenli olması bu bakımdan güzel bir örnek sayılmalıdır. "Vatan" kelimesini etimolojik gerekçeyle Türkçeden kovmaya kalkarsak Türkçenin en kuvvetli aidiyet kelimelerinden birini kapının önüne bırakmış oluruz. Pencereyi kovarsak da yüzyıllardır dünyaya baktığımız Türkçe cümlenin bir kanadını kaybetmiş oluruz.

Nitekim, Türkçeyi yalnız Türkçe kökenli kelimelerden ibaret saymak, Türk'ün de Türkçenin de tarihinin mühim bir kısmını Türkçeden çıkarmak anlamına gelmesi bir yana hem Türk'ün hem de Türkçenin bilinen tarihleri boyunca karşılaştıkları dünyanın Türkçe içinde yeniden tertip edilmiş hafızasını gör(e)memek anlamına da gelebilecek bir aymazlık olacaktır.

Bundan dolayıdır ki, Türkçe ve Türkçe bağlamında olagelen Türk dilli medeniyet ve Türk dilli coğrafya hakkında konuşmak, yazmak ya da bir teklifte bulunmak derken Türkçeyi tek başına steril bir dil olarak değil, büyük bir imparatorluklar dizgesinin ve hatta bir medeniyetin dili olarak sevmek gerekecektir öncelikle. Arapçayla, Farsçayla, Balkan dilleriyle, Kafkasya ve Orta Asya'yla, bir de Akdeniz dünyasıyla -özellikle Annales Okulu'nun büyük temsilcisi Fernand Braudel'in mihverini belirlediği Akdeniz'le- temas etmiş; pazardan kelime almış, çarşıya kelime bırakmış, komşusundan öğrenmiş, komşusuna öğretmiş bir dil olarak Türkçeden söz etmek de gerekecektir elbette.

Zira Türkçenin özellikle bir imparatorluk dili ve giderek bir medeniyet dili olarak kuvveti kimseye değmeden yaşayabilmesinde değil, bunca temastan geçtikten sonra Türkçe olarak dipdiri kalabilmesindedir. Nitekim türlü oyunlarla varlığını orada burada sürdüren sözde "lingua franca"lar bir yana dünyanın en derin tarihinde iz bırakan büyük diller büyük ölçüde de böyledirler ve gramerlerinin kapılarını kapatarak değil, geleni kendi gramerlerinde işleyip canlandırarak yaşarlar.

Bu nedenle de dil ile oluşturulan vatanı bir kale gibi düşünmek de bir noktaya kadar bir anlam ifade etse de, eksik kalacaktır. Değil mi ki dilin korunması başka şey, kapanması ise bambaşka bir şeydir ve kuru sözel materyalle kurulan tüm dilsel kaleler dışarıdakini ayırırken, esas dil bunun tam tersini yaparak bir yandan sınırın ötesine geçerken öbür yandan da sınırı kendi içine çekerek en sessiz ama en derin bir biçimde eninden sonuna kadar tüm coğrafyayı vatan kılar...

Bilinen bir gerçektir; sözgelimi, İbn Haldun yorumlu devletleri ve medeniyetleri insan hayatı ve ömrü ile benzeştirerek ve kıyaslayarak oluşturulmuş söylemlere bakıldığında medeniyetin de son tahlilde insan ve insan üretimi tüm oluşumlar gibi bir yandan kendi gerçekliklerinden kaynaklı maddi boyutları söz konusuyken bir yandan da kimi zaman bu gerçeklikleri renklendiren kimi zamanda bu gerçeklikten renklenen manevi boyutlara sahip olduğundan bahsedilir. Nitekim özellikle uzun vadeli bir bakış açısıyla yönelindiğinde ve bu yönelim neticesinde elde edilen kaynaklardan yola çıkıldığında ise ortaya çıkan somut ya da soyut verilere bakılarak bahse konu medeniyet hakkında birçok çıkarımda bulunularak özellikle bu medeniyeti kuran insan varlığı hakkında çoğunlukla kuramsal çerçevede kalsa da birçok ipucundan da söz edilebilir.

Elde edilen ipuçları ise son tahlilde yine bahse konu insan varlığının ortaya koymuş olduğu gündelik hayattan eğitime, kurumsal yapılaşmadan hukuka, aileye, terbiye ve eğitimden akadem-

iye, şehirleşmeye, mimariye, toplumsal ve toplumlar arası ilişkilere ve özellikle bilim, edebiyat, sanat, felsefe, tefekkür ve düşünceye kadar uzayan bir alanlar toplamında bir uyum, istikrar ya da dengeye sahip olup olmadığı ile alakalandırılarak değerlendirilir ki, bu dengeyi açığa çıkaran hatta sağlayan en değerli edimlerin başında da hemen hepsi bir dil ürünü olarak şekillenen bilim, sanat, edebiyat ve felsefe ve bu bağlamda husule gelecek tefekkür oldukça dikkat çekicidir.

Tam da bu noktada üzerinde durulması gereken bir husus hatta belki bir sorun, bir mesele olarak tıpkı merkeze alınarak çevresinde konuşulan bilim, sanat, edebiyat ve felsefe kadar ilgi çekici ve bir o kadar da manidar bir içeriğe sahiptir ve uzak tarihi 100 yıla, yakın tarihiyse neredeyse 50 yıla dayalı biçimlerde yapılan, "Türkçe sanat, edebiyat ve felsefe yapılabilir mi?" şeklindeki yerli yersiz biçimlerde sorulan bu meşum soru ile yakından ilişkilidir.

Evet, en başta söylemek gerekmektedir ki, bu yerli yersiz biçimlerde sorulan soru, en başından meşum bir sorudur ve içerik bakımından da sorulduğu her zaman ve zeminde bu soruyu sormaktan imtina etmeyen güya aydın, güya akademisyen, güya araştırmacının kendi dil bilgisine ve dile dair müktesebatına değgin, anlamını soruyu soran kişinin münderecatında bulan ve en derinde bir yerde kımıldayıp duran bir burkuntuyla asıl biçimini "Benim bildiğim, bilebildiğim Türkçe ile bilim, sanat, edebiyat ve felsefe yapılabilir mi?" içerikli bir bilinçsiz itirafında ortaya dökülmesi anlamına gelmektedir.

Bu meşum soruya elbet pek çok Türk bilim insanı, felsefeci, sanatçı ve edebiyatçının verdiği çeşitli cevaplardan söz etmek mümkün. Yine de bu anlamdaki en kıymetli ve en çok bilinen cevabın sahibi olarak kıymetli Şaban Teoman Duralı Hoca'nın özellikle Türkçenin köklü kavram dünyasını ve felsefi imkânlarını ele alarak incelemiş olduğu; *Kutadgu Bilig: Türkçe Felsefe-Bilim Sözlüğü*

Hattat Şefik Efendi, Celî Sülüs Kelime-i Tevhid

adlı eserindeki yorumuyla cevaplamak yeterli olacaktır. Nitekim Şaban Teoman Duralı Hoca bu eserinde; bahse konu meşum soruyu hemen hiçbir şekilde ciddiye almadan cevaplarcasına, tek başına Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserini zikrederek, bu büyük eseri sadece edebî bir ürün veya siyaseten bir nasihatname olarak değil, aynı zamanda Türkçenin kavram ve anlam zenginliğini gösteren bir kılavuz olarak nitelendirdikten sonra sadece bu kıymetli eserde okunan Türkçenin dahi başlı başına bir kavram inşasını gerçekleştirmek yoluyla, eserde geçen Türkçe terimlerin felsefi aklı ve düşünceyi taşıyabilecek dirilikte olduğunu savunmuş ve "Dil, bir milletin düşünce evi ve felsefe-bilim yapma vasıtasıdır..." diyerek manidar biçimde özetlemiştir.

Özellikle yıllarını alan *Kutadgu Bilig* çalışmalarıyla dilimiz hakkında yepyeni bir düşünce çerçevesinin de kurulmasına vesile olan Duralı Hoca'nın bu yorumlarında da görüleceği üzere, daha çok son 50 yılda gözlenebilecek akademik eğitim ve metodolojik kısırlıklar dolayısıyla sanat, edebiyat ve felsefe eğitimi dolayımında kalması gereken bu yetersiz dil eleştirisinin tam aksine tarafsız bir tarih okuması yapıldığında özellikle bir ekol ya da çevre bağlamında

bir felsefe anlamında olmasa da felsefeden ziyade felsefeye ulaştıracak ve felsefeyi derinleştirecek biçimde düşünce, sanat ve başta şiir olmak üzere sayısız edebi faaliyetle ciddi anlamda uğraşıldığını söylemek gerekmektedir.

Farabi'nin Erdemli Şehir Adlı Kitabının Arapça Baskılarından Biri.

O kadar ki, bahse konu tüm bu alanlarda düşünce, felsefe, sanat ve edebiyat alanlarında özellikle ele alınan konulara ve işlenen temalara bakıldığında da başta neredeyse bütün sanat dallarına sirayet edecek biçimde ve özellikle edebiyat alanında olmak üzere hemen tüm çalışmalarda dikkati çeken yaratılış, doğum, hayat, ölüm, ayrılış, doğa gibi insan ve varlık bilgisi hakkında yazılan, konuşulan, söylenen birikimin başlı başına bir felsefe faaliyetini ortaya koyduğu görülecektir.

Dahası köken itibarıyla kökten türeyen ve aldığı ekler itibarıyla oldukça gelişkin biçimlerde değişip dönüşebilen ve hakeza gelişim elde edebilen bir dil olması hasebiyle Türkçemiz nereye uğramış olursa olsun sahip olduğu eşsiz ve özgün geometrik yapının da sağladığı bir içsellikle birçok toplum ve kavimle hem kaynaşabilmiş hem de yine bu yapının sağladığı korunma sayesinde kökensel varlığını asırlar boyunca sürdürebilmiştir.

Dolayısıyla da daha en başından bir yandan Türk toplumunun geleneksel yapısını da belirleyecek biçimde kökensel bağları kuvvetli bir dil olan Türkçemiz bu haliyle bir yandan Türk milli kimliğinin

ana karakterini belirlerken bir yandan da bu kimlik altında Türkçe konuşan uçsuz bucaksız denilebilecek bir coğrafya üzerinde de etkin olabilmiştir. Bu manada denilebilir ki, böylesine kökten türeyen ve kökü sağlam kalan bir dil aynı zamanda milli kimlik bakımından da oldukça sağlam bir milli kökenin varlığını da sürekli biçimde bağrında taşımakla Türk milletinin bulunduğu her coğrafyada da sadece bir topluluk olarak bulunmaktan öte konuştuğu bu kökü sağlam dille bu coğrafyaları kendiliğinden bir vatan kılabilmiştir.

Öte yandan kendisini karşılaştığı toplumla kaynaştırdığı kadar kendisini konuşan topluluğu da kendisine benzetebilen ve hemen bütün dilbilim uzmanlarınca söylenegeldiği üzere bir hareket ve eylem kökenine sahip bir dil olmakla da durağan bir düşünceden çok özellikle Türkçe sanatın hemen her dalı ile Türkçe düşünce ve felsefe de harekete dayalı aksiyoner bir içerikle şekillenmiş ve onu üreten dilin sağlamlığı ölçüsünde sağlam bir felsefe ve düşünce yapısının mayalanmasını da beraberinde taşıyabilmiştir.

Böylesine geniş bir kültürel alt yapıya sahip ve aynı genişlikte bir coğrafyada yer etmiş, kendi mantıki önermeleri ile akıl yürütme biçimini geliştirebilmiş ve dahası kendi açıklama, betimleme ve tanımlama yetkinliğini bütün bu coğrafyanın tarihine nakşetmiş bir dil olan Türkçenin düşünsel tarihine bakıldığında da kolayca görülebilecek olan bir gerçekliktir bu. Nitekim, Türk felsefe tarihi ekseninde dillendirilecek bir bakışla diyecek olursak; özellikle Türk-İslam medeniyetinin yer ettiği coğrafya ile Orta Asya ve Anadolu medeniyetlerinin boy verdiği coğrafyanın bütününde görünecek biçimde Cumhuriyet ve modern döneme kadar pek çok önemli düşünür ve filozofun yetiştiği görülebilecektir.

O kadar ki bu anlamda "Klasik Felsefe" öncülerimiz olan; *El-Medînetü'l-Fâzıla-Erdemli Şehir* gibi aynı zamanda bir erdemler şehrini tarif ederken adeta bir dili de yeniden inşa eden bir büyük eserin yazarı olarak Farabi, daha birçok büyük eseri yanında en

bilinenlerinden sayılan *Kitabü'ş-Şifa ve Risale fi Mahiyeti'l-Aşk* ile İbn Sina, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı büyük eseri ile İmam Mâtürîdi, *Kutadgu Bilig* gibi bir büyük kaynak eser ile Yusuf Has Hacib, *Dîvân-ı Hikmet* ile Ahmet Yesevi, *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eseri ile Nasîrüddin Tûsî, varlık felsefesi şerhleri ve özellikle *Fevâidü'l-Fenârî* adlı oylumlu eseri ile Molla Fenari, *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi bir medeniyetin özeti sayılacak bir eserle Kâşgarlı Mahmud ve dahası Hacı Bektaş Veli, Yunus, Mevlânâ gibi dilimizin klasiklerini miras bırakan büyük felsefecilerimiz ve günümüz Türkçesiyle felsefe yazarak Modern Türk Felsefesinin yolunu açan Hilmi Ziya Ülken, Takiyeddin Mengüşoğlu, Nusret Hızır, Nurettin Topçu, Nermi Uygur, Macit Gökberk, Ahmet Arslan, Ahmet Cevizci, Ahmet İnam, Bedia Akarsu, Şaban Teoman Duralı gibi saymakla bitmeyecek daha yakın ve yeni dönemlerde Türkçe felsefe yapan felsefecilerimizin her biri kendi ekseninde çığır açan felsefecilerimizden ve eserlerinden kısaca söz etmek bile yeterli olacaktır.

TÜRKÇENİN KADİM TARİHİNE LÜGATLERİN İZİNDE KISA BİR BAKIŞ

Köktürk ya da Göktürk Yazıtları Olarak da İsimlendirilen Orhun Yazıtları

Bazı araştırmacılara göre kökenine Sümer kaynaklarında rastlanmış bulunan Türkçemizin en eski, çok az bilinen ilk yazılı hali, bir başka anlamda da tamga biçimi ve kesin biçimdeki Türk harfli şekli ile özellikle kemik ve deri olmak üzere sert yüzeylere kazınarak işlenmiş biçimde milattan öncesine kadar tarihlendirilebilmektedir. Bununla beraber, bilinen ve kabul edilen en eski Türkçe metin ise Moğolistan'da tespit edilmiş olan ikinci Göktürk Kağanlığı dönemine ait, 682-691 yılları arasında dikilmiş 6 satırlık; "İlteriş Kağan

ile... üçüncü ayın yedinci gününde ayrılmamız gerçekleşti...” şeklinde hem bir tarih hem de bir ayrılık/yas vurgusunu içeren ve devamında düşmanın uzaklaştığı/geri çekildiği ve Ton Bilge Şad adlı prens ve Ton Yeğen Erkin adlı özgür, yiğit tarafından bu taşın yazıldığı/diktirildiği kaydedilen Çoyr yazıtıdır. Bahse konu yazıt gerek içeriğinde yer alan bir kağandan -İlteriş Kağan- ister normal bir ayrılıktan ister ölümle gelen bir ayrılıktan bahsedişi ile gerekse bu bahsedişi kaydeden Ton Bilge Şad ile Ton Yeğen Erkin'in konum, unvan veya rütbeleri ile belirlenmiş ve öylece bu yazıtı dikmiş olmaları hasebiyle hem yazınsal bir kurumsallaşmayı hem de bu konumlarla bir yazıt oluşturmayı görev sayışları dolayısıyla bir devlet ve o devlete ait bir dili ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır.

Yazılı kaynak olarak devamında gelen Göktürk devletinden kalma 8. yüzyıla kayıtlı Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıtları ise bu ilk kaynağın çok ötesinde bir düzeyi işaret etmektedir. Nitekim 9. yüzyıldan itibaren devam edegelen kayıtlar ise, başta Uygurlar olmak üzere, tarım havzasında ve Gansu bölgesinde Göktürk, Soğd ve Brahmi harfleriyle anıta kazınmış -belgü veya kâğıda yazılmış bitik- eserlerde de görüleceği üzere gerek söylemsel gerekse yazınsal bakımdan doruk noktasına ulaşmış bir dil bütünlüğüyle şekillenmeye başlamıştır.

Bu anlamda Uygur yazınının önemine dikkat çekmek oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bu metinlerin kağıda yazılmış ilk ve en eski yazılı Türkçe metinler olmaları bir yana, yazıldıkları dönemin inanma biçimi olan Budizmin etkisinde şekillenerek birçok Budist kaynağını içeriyor oluşları ve dahası o tarihlerde şekillenmeye başlayan Türkçe Budist edebiyatının büyük çoğunluğunun da Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdcadan tercümeler şeklinde oluşları da hem Türkçenin hem de Türkçe düşünme biçiminin hangi ölçüde etkileşime açık olduğunu ortaya koyması bakımından da önemli kaynaklar niteliğindedir.

Divanü Lügati't Türk'te Yer Alan Dünya Haritası

Nitekim Türkçe bütün bu karakteristik nitelikleriyle 7. yüzyılın ortalarına kadar kendi varlık ve anlam eksenini oluşturmuş bir dil olarak 7. yüzyılın ortalarına doğru Türk-Müslüman ilişkilerinin de gelişmeye başladığı tarihlerde Arapça ile tanışarak yeni bir ilerleme imkânına da kavuşmuştur. Türk toplumunun Müslümanlarla ve İslam'la tanışması 7. yüzyıl ortalarında 642 tarihinde Arap ordularıyla Sasani ordusunun karşı karşıya geldiği Nihavent Savaşı ve bu savaşın neticesinde son bulan Sasani devletinden sonra sınıra yakın Müslüman topluluklarla başlayan komşuluk sonucunda bambaşka bir evreye girerek Türkçenin kendini Arap harfleriyle ifade etmeye yüz tuttuğu bir yeni tarihsel süreci başlatmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabulü ile daha geniş bir eksene kavuşan bu süreç 10. yüzyıla gelindiğinde doruk noktasına ulaşmış gerek toplum gerekse devlet düzeyinde egemen olmaya başlayan İslami yenileşme dönemi ile bir yandan Türkçe yeni yazılı metinlerle zenginleşirken 11. yüzyıldan itibaren yükselmeye başlayan İslam medeniyetinin de kurucu güçlerinden biri haline gelmiştir.

Kutadgu Bilig'in Kahire Müzesi'nde Sergilenen Nüshasından Bir Sayfa

Bu tarihsel serüvenin tam da bu dönüm noktasında ulaşmış olduğu bu Türkçe, Türk-İslam'ca zaviye oldukça önemlidir. Zira gerek İslam medeniyetinin gerek Türk milletinin ve Türk dili tarihinin özel serüveni bir yana, genel dilbilim teorisi düzleminde bakıldığında da tam da bu evrede, içine girdiği ve dahil olduğu İslam medeniyetine kazandırdığı ivme ile bile Türkçenin evrensel bir eksende dahi, ne kadar derin bir birleştirme ve yapılaştırma kudretinde olduğunu görebilecek bir içerik söz konusudur ki, bu içeriğin şekillendiği bu evreden itibaren özellikle Kâşgar ve Balasagun civarında boy vermeye duran ve kısa zaman içinde de hayranlık verici boyutlara ulaşan Türk-İslam kültür havzasının ürünleri diye bildiğimiz *Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi muhteşem değerdeki bu iki Türkçe klasik bunun en güzel örneklerindendir.

Nitekim tıpkı İslam medeniyetine kazandırdığı ivmeye benzer biçimde İslamiyet ile büyük ivme kazanan Türk yazı dili 13. yüzyılda özellikle Harezm coğrafyasında daha yeni bir başka gelişme evresine ulaşmış, Kâşgar ve Balasagun kökenli bir ivmeyle 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren genişleyen bir yay gibi Yukarı İdil'den Mısır'a sonra Anadolu ve Azerbaycan'a ulaşarak hem gündelik hem de kurumsal dil olarak kullanılmaya başlamıştır.

Bu evrede en dikkat çekici bir diğer husus ise; aynı zamanda Türkçenin çeşitlenerek zenginleşme ve birleştirme kuvvetini de örneklendirecek biçimde bir yandan Anadolu ve Azerbaycan'da belirgin bir Oğuz ağzı yaygınlaşması yaşanırken, Balkan coğrafyasında

da İdil Bulgarcasının 14. yüzyılı müteakip Kıpçak Türkçesiyle buluşması ve hakeza benzer biçimde 15. yüzyıldan itibaren Türkistan'da da Harezm Türkçesinin devamı gibi sürdürülen Çağatay Türkçesinin giderek büyüyen bir halka gibi yaygınlaşmaya, konuşulmaya ve bir yazı dili oluşturmaya başlamış olmasıdır.

Bu noktada önemli bir başka detay ise; tamı tamına 400 yıl boyunca tüm Türkistan havzasını bir dil birliği içerisinde ayakta tutan ve Ali Şîr Nevâî, Bâbür Şah ve Ebu'l-Gâzi Bahadır Han gibi üstadlar elinde Nevâî'nin *Hamsesi*'nden *Mecalisü'n-Nefais'e, Muhâkemetü'l-Lugateyn*'inden *Lisânü't-Tayr*'a, *Mahbûbu'l-Kulûb*'una; Gazi Zahireddin Muhammed Bâbür/Baburşah'ın Babürnâmesi'nden Ebu'l-Gâzi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime'sine; ve dahi 15. yüzyılın devasa gazel ustası Lutfî'nin *Divan*'ına kadar onca yazılı kaynağa dayanan güzelim Çağatay Türkçesinin hem Çarlık hem de Bolşevik Rus emperyalizmini korkutan bu kuvvetinden kaynaklı bir oryantalist plan ile 19. yüzyılın ortalarından itibaren N. İlminski ve N. Ostroumov'un çalışmalarıyla içi boş bir Bolşevik uydurma niteliğindeki 'Milletlerin Kendi Kaderini Tayin Hakkı' boyasıyla süslenmiş Leninist bir proje ve Stalinist bir pratik dahilinde 1930'lardan itibaren güya Türk boylarının konuşma dilinin ayrı bir yazı dili haline getirilmesi planı neticesinde parçalanması ve netice olarak da yine aynı havzada 20'den fazla farklı Türk yazı dilinin ortaya çıkarılmış olmasıdır.

Yukarıda değinildiği gibi, özellikle ülkemiz coğrafyasının yani Oğuz soylu Anadolu halkının çoğunluğu büyük oranda gerek gündelik hayatta gerekse kamusal bakımdan Türkçenin en geniş kolu halindeki Batı Türkçesini kullanmış ve zamanla yaşanan içsel ve dışsal etkileşim ve gelişimler neticesinde Batı Türkçesi olarak bilinen bu kıvamlı Türkçeden kadim Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye/İstanbul Türkçesi bağlamında Türkçe açısından üç dönemde izlenebilecek bir yeni değişim ve gelişim süreci başlamıştır.

Kadim Anadolu Türkçesi, Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçeleriyle gelişen yazı dili geleneğinin ardından Anadolu'da Oğuz Türkçesine dayalı olarak şekillenmiş ve 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Nitekim tarihsel süreç içerisinde de yoğunlukla 12-13. yüzyıllarda konuşulan Büyük Selçuklu çağı Türkçesi ve 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar gelen Anadolu Selçuklu ve Beylikler çağı Türkçesi olarak şekillenmiştir.

Türkçe açısından oldukça karışık ve bir o kadar da değişme, gelişme ve yenileşme imkânlarıyla dolu biçimde geçen bu dönem, Büyük Selçuklu Devleti'nden mülhem gelenek üzere Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümferma olduğu çok kültürlü, çok dilli, çok etnisiteli Selçuklu Anadolusu'nda konuşulan Türkçenin büyük ölçüde bir kırsal dil, bir taşra ve halk dili olarak bir anlamda da halkın tercih edip, sahip çıkarak kullandığı ve kullanılmasını talep ettiği bir dil olarak çoğunlukla Türk soylu halk nezdinde kalmış olsa da en nihayetinde tıpkı bir dil içerimi olan gönül gibi bir toplumun gönlünde şekillenmeye başladığı bir dönem olarak ayrıca dikkate değerdir.

Zira İranlı büyük edip, tarihçi ve seyyah İbn Bibi'nin *Selçuknamesi*'nde de görüleceği üzere başta Türkçe olmak üzere, Süryanice, Rumca, Ermenice ve Farsça ile birlikte tam 5 dilin konuşulduğu Selçuklu coğrafyasında üstelik de eğitim dili olarak Arapçanın kamusal dil olarak Farsçanın etkin olduğu bir dönemde Türkçenin halk içinde böylesine korunup kollanan bir dil oluşu dikkate alındığında anılan dönemlerde Nâsırüddin Vâiz/Nasiri, Hoca Dehhani ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin kısmen Türkçe ile de yazmalarının ötesinde Yunus Emre gibi bir dil öncüsünün de ortaya çıkmış olduğu bir zaman aralığı söz konusudur.

Beylikler dönemi Selçuklu idaresinin bütün zafiyetleri bir yana özellikle Moğol istilasını takiben bir ölçüde de kendiliğinden ortaya çıkan beylikler etrafında toplanan halkın kahir ekseriyeti Türkmen soylu olduğundan gerek bu halk gerekse beyler ve diğer idareciler

بسم الله الرحمن الرحيم

Selçukname Adlı Eserin Giriş Sayfası

nezdinde Türkçenin tercih edilir, beğenilir ve konuşulur bir dil olarak öne çıkmış olmasını bu dönemin en değerli verimlerinden biri olarak saymak gerekmektedir. Nitekim Türkçeye büyük ölçüde de farkında olunan bir anadil olarak sahip çıkıldığı bu dönemde özellikle beylerin bir yandan da hem kendi hem de idaresi altındaki halkın entelektüel seviyesini ortaya koyarcasına Farsça ve Arapça klasik denilebilecek kaynak eserleri başta fıkıh olmak üzere, dini, tıbbi ve matematik, fen bilimleri, kimya ve astronomi ile birlikte az sayıda Süryanice ve Ermenice eser de sayılacak olursa, diğer yazınsal üretimler olarak divanları, şiirleri Türkçeye çevirtmeleri ve bu anlamda ayrıca telif eserler yazılmasını teşvik etmiş olmaları ve bilindiği kadarıyla 250'den fazla telif eserin bu dönemde ortaya çıkmış olması hayli manidar bir içerik taşımaktadır.

Nitekim Türkçenin gelişimini 1277 tarihli Karamanoğlu Mehmet Bey'in fermanına kadar taşıyan bu süreç hakkında Tarihçi Erdoğan Merçil ve Türkolog/etnolog Şinasi Tekin'in çok fazla öne çıkarılan bir isim olarak "Karamanoğlu Mehmet Bey Fermanı" veya "Selçuklu Divanı Fermanı" olarak bildiğimiz "Bugünden sonra hiç kimse divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşmayacak..." içerikli ferman hakkındaki eleştirel yorumlarını da ekleyerek düşünecek olsak dahi bu dönemde bir ferman dahilinde Türkçenin konu edilmişliğini de dikkate alarak bu dönemden itibaren Türk dilinin giderek bir devlet dili olmaya doğru ilerlediğini ve takip

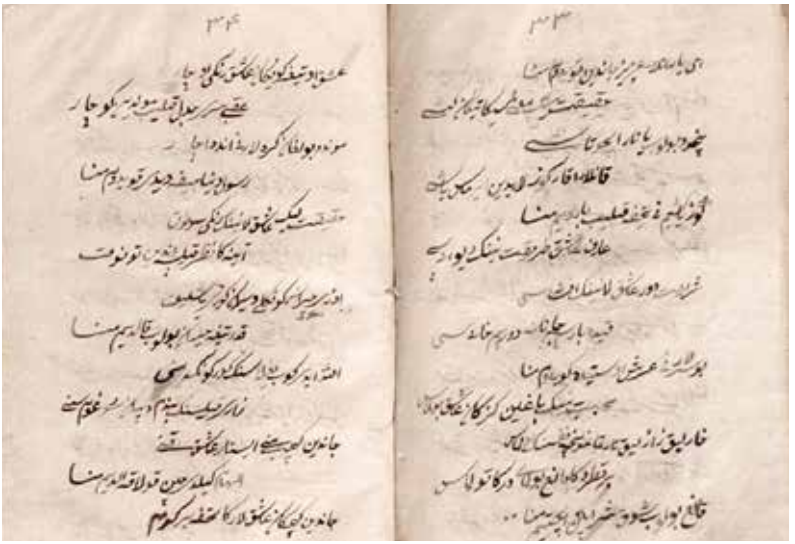

Divan-I Hikmet'in Yazma Nüshasından Bir Bölüm

eden süreç içerisinde de bu döneme kadar Anadolu Selçuklu coğrafyası boyunca ayrı ayrı yerlerde ayrı ayrı kollar halinde konuşulan ve giderek daralan alanlarda konuşulan bir dil haline gelen Türkçenin herkesin kabul ettiği müstakil bir dil olmaya başladığını da eklemek gerekecektir.

Öyle ki, bu yolla bir yandan epeyce de bir toplumsal gelişim yarışı başlamış gibi bir evreye geçilirken bir yandan da geleceğin muhtemel idare ve idarecilerine Türkçeyi kamusal bir dil olarak tespit etmek anlamında bir tembih edilmiş gibidir.

Öte yandan bahse konu dönemde yaşanan dil ve toplumsal gelişim, değişim konusunda fikir verebilecek bir eser olan Ömer Lütfi Barkan'ın özellikle Yesevi Ocağı, Yesi Dervişleri üzerinden ele alarak İslam tasavvufunun fonksiyonel özelliklerini işlemiş olduğu, kaynak niteliğindeki çalışması *Kolonizatör Türk Dervişleri*nden hareketle Türk tasavvuf geleneği ve Türkçenin gelişimindeki olumlu etkileri üzerinde de ayrıca durmak gerekmektedir. Bu anlamda Hoca Ahmet Yesevi'nin, fıkhi hususlar yanında dini esaslar, tasavvuf, tarikat ve tekke terbiyesi gibi başlıkları içeren *Divan-ı Hikmet*'ten hareketle, dönemde oldukça etkili bir toplumsal

katkı sağlayacak kadar kimi yerde organize kimi yerde kendiliğinden neşet etmiş haldeki tasavvuf birikiminden ve bundan feyz alan tasavvuf edebiyatının Türkçeye katkısından ve giderek Türkçe bir milli edebiyatın oluşmaya başladığından da özellikle bahsetmek gerekecektir.

"Sevmiyorlar bilginler, Sizin Türkçe dilini,
Bilenlerden işitsen, Açar gönül ilini.
Ayet, hadis anlamı Türkçe olsa duyarlar,
Anlamına erenler, başı eğip uyarlar.
Miskin Hoca Ahmet, yedi atana rahmet,
Fars dilini bilir de, sevip söyler Türkçeyi."

Tam bu dönemde, tam da böylesine gerek kullanmış olduğu Türkçe gerekse bu Türkçeyle neyi amaçladığı gayet açık biçimde görülen Hoca Ahmet Yesevi'nin bu şiiriyle açılan yol her bakımdan azımsanamayacak kıymette bir yoldur. Zira, *Divan-ı Hikmet*'in bütününe hâkim olan bir inanç ve dilsel hâkimiyetle örülmüş haldeki bu şiirle bir yandan birbirine eklenmiş halde bir gelenek gibi korunan, başat ilim ve tasavvuf dili Arapça ve Farsça yerine kendi anadili Türkçeyi tercih ettiği gibi öbür yandan da İslamiyet'in ve İslami eğitimin esaslarından hareketle dönemin Türk toplumunun inancını ve eğitimini de kendi diliyle öğrenmesi hususunda anadilin önemine dikkat çekmiştir. Nitekim böylesine bir öz güvenle örülmüş bir Türkçe ile yazılmış olan bu şiirde de görüleceği üzere Yesevi Ocağı'nın ve Hoca Ahmet Yesevi'nin açmış olduğu bu yolda zamanla neredeyse bütünüyle "Mutasavvıf Edebiyatı" diyebileceğimiz bir kalıcı edebiyat bile oluşmuştur.

Türkçenin kadim tarihinde, dilimizin Arapça ve Farsça karşısında en az onlar kadar güzel bir dil olduğunu ve dahası tasavvufun da etkisiyle dilimizin en hasından bir ilim, irfan ve aşk dili olarak yerini bulmasını da sağlayan bu dönem Türkçe edebiyatını, bir başka anlamda da yine dönemin yabancı dilli intelijansiyasını oluşturan âlim, ulema ve kamu görevlilerine yapılmış Türkçe bir uyanış ve tembihler toplamı olarak tarif etmek mümkündür.

Aynı zamanda dönemi karartan Kösedağ yenilgisi ve Moğol istilasını takiben oluşan istikrarsız ve güvensiz ortamda adeta bir sığınak haline gelmiş bulunan tekke, dergâh ve ocaklarda daha çok şiir üzerinden kanat açan bir milli edebiyat şekillenirken bir yandan da bütün görünmezliğiyle birlikte hem dönemin hem de gelecek dönemlerin siyasasına yön verecek bir kültürel ve toplumsal yenileşme dönemine girilmiştir. Bu anlamda daha çok kırsalda şekillenen ve adeta Selçuklu coğrafyasını içten ve taşradan kucaklamaya başlayan bu dönemde Türkçe şiirin de kimi zaman Yesevi kimi zaman Bektaşi kimi zaman da Haydari ocaklarında yetişen dervişler elinde bu kırsal üzerinden şekillendiğini söylemek gerekmektedir. Nitekim günümüz modern tasavvuf ve tarikat toplaşmalarının da metropollerde görünürlük kazanan bütün modern hallerine rağmen köken bakımından ülkenin taşrasından yola çıkışlarına da bakıldığında bu tarihsel mirasın arka planı ve kökeni daha iyi anlaşılabilecektir.

Nitekim yine bu dönemde şehirlerde azalsa da süregelen özellikle Farsça şiirsel ısrarın rağmına bahse konu kırsal kesim üzerinden birbirine eklenerek gelen kuşaklar boyunca Türkçe şiirler yazan derviş kökenli Yesevi geleneğinden gelen Hâkim Ata, Said Ata, Mansur Ata; Haydari geleneğinden gelen Kudbüddin Haydar; Bektaşi geleneğinden gelen Hacı Bektaş ve takiben 14. yüzyıldan itibaren Yunus Emre, Gülşehri ve Âşık Paşa gibi çok sayıda şairin varlığına şaşırmamak gerekecektir.

Artık kesin biçimde bir milli dil olarak şekillenen Türkçenin özellikle İslam'ın kabulünden sonra girmiş olduğu süreç ise şayan-ı hayret bir gelişmenin başladığı süreç olarak dikkat çekicidir. Bu gelişmenin en önemli göstergesi halindeki söz varlığının artışı sözgelimi, en başta Türkçenin bir imkânı, bir inancın dilini kendisine ekleyerek kuvvetlenmesinin göstergesini teşkil edecek niteliktedir. Nitekim, Türkçe sözlüklerin, lügat ve kamusların yazılmaya başlaması bir yana bu karşılaşmadan sonra kuşaklar boyunca ardı ardına yazılmaya başlayan sözlük, lügat, kamus yazımının çokluğu ve çeşitliliği de kendi başına

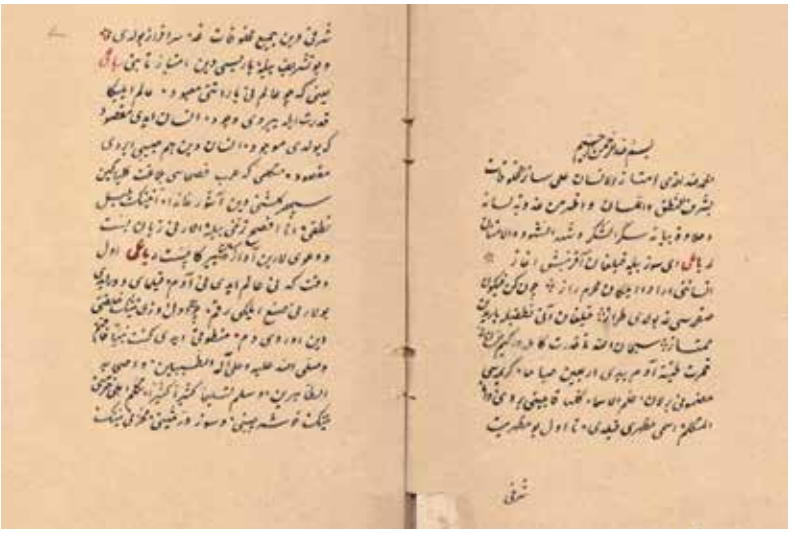

Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Ankara Nüshasından Sayfalar

bir gösterge niteliğindedir. Öyle ki, bu devreye kadar sadece Kıpçak Türkçesi bağlamında bilinen *Codex Cumanicus* dışında yazılan bütün sözlüklerin bu devreye ait olduğunu söyleyebiliriz.

Bu anlamda Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinin öncelikle hilafet merkezine Türkçeyi öğretmek ve tanıtmak üzere yazılmış olması ve bu anlamda döneminin metodolojisini aşacak biçimde, karşılaştırmalı dil incelemesine yönelik, boyların, soyların adlarından yer adlarına, Türk'ün ve Türkçenin tarihinden boylar ve soylarca söylenen Türkçenin ağızlarına, Türk coğrafyasına, Türkçe yazılmış şiirden Türk halk edebiyatına kadar genişleyen bir içerikle hazırlanmış olması, onu bir gramer kaynağı hatta bir ansiklopedi haline getirmiştir. Benzer biçimde Türkmenistanlı büyük tefsirci, hadisçi, kelamcı Zemahşerî'nin Harezemşah Sultanı Atsız b. Muhammed için hazırlamış olduğu Türkçe ve Arapça gramer öğretimi içerikli *Mukaddimetü'l-edeb* başlıklı lügati ile; Mısır'da yazılan, müellifi bilinmeyen ve müstensihi Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk olduğu bilinen Kıpçak Türkçesi ile yazılmış, kelime türlerine göre Arapça-Türkçe ve Moğolca-Farsça sözlük ol-

Ali Şir Nevayi'yi Temsil Eden Bir Minyatür

mak üzere iki bölümden oluşan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* başlıklı lügatleri aynı zamanda Türk-İslam tanışıklığının dile ilişkin boyutunu açık edecek nitelikte kaynakların başında gelmektedir.

Böylece devam edegelen tarihsel süreç içerisinde 1400'lü yıllarda Türkçenin sözlük, lügat, kamus yazımında dikkati çeken ilk önemli detay bu anlamdaki yazılı eserlerin 13. ve 14. yüzyıllardaki başlangıcına benzer biçimde yine yoğunlukla Memlûk Kıpçak kaynaklı yazınsal ürünlerle Çağatay/Osmanlı kaynaklı yazınsal ürünlerin dikkati çektiği ve oldukça önemli eserlerin verildiği bir dönem oluşudur. Bu dönemde de tıpkı önceki iki dönemde olduğu gibi yazılan sözlük-lügatlerin genellikle Arap coğrafyasında Türkçenin öğrenilmesini sağlamanın yanında daha öz güvenli bir çaba ile Türkçenin Farsçadan üstün bir dil olduğunu ispatlamak üzere şekillendiği ayrıca dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra dönemin okuma ihtiyacını karşılamak üzere Arapça ve özellikle Farsça yazılmış, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevisi* gibi dönemin başyapıtlarını okumak ve anlamak üzere kaleme alındıklarını da eklemek gerekmektedir.

Bahse konu bu dönemde yazılmış en bilinen başat kaynaklar arasında elbette Ali Şîr Nevâî'nin yüzyılın sonuna doğru 1499'da kaleme aldığı muhteşem eseri *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'den bahsetmek

gerekmektedir ki, bu başyapıt aynı zamanda Türkçenin lügat tarihindeki eşsiz yeriyle hem kendinden önceki çalışmaları aşmış olması hem de kendisinden sonraki sözlük- lügat çalışmalarına açmış olduğu alan ile de öncü bir niteliğe sahiptir. Kelimenin tam anlamıyla bir Türkçe sevdalısı ve Türkçe âlimi olduğunu söyleyebileceğimiz Ali Şîr Nevâî, Çağatay Türkçesi ile yazdığı bu büyük eserde hayranlık uyandırıcı bir cesaret ve birikimle Türkçe ile Farsçayı karşılaştırmış ve Türkçenin söz zenginliği, kelime zenginliği, fiil zenginliği ve ifade gücünün sağladığı imkânlar bakımından Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu savunmuştur.

1400'lü yıllarda yazılmış B*ulgatü'l-Müştâk fî Luğati't-Türk ve'l-Kıfçak* adlı bir diğer kıymetli sözlük- lügat ise Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış başyapıtlar arasındadır.

Hakeza yine aynı dönemde, Filistin/Safed doğumlu büyük bir Türk tarih ve dil âlimi olan Selahaddin el-Safedî'nin "tercümânü'z-zamân" unvanıyla anmış olduğu Bağdat ve Kufe arasındaki Hille şehrinde doğan dil, tarih ve ensâb-nesep-soy âlimi olarak bilinen Cemâleddin İbn Mühennâ'nın Arapça, Farsça ve Moğolca ile birlikte Türkçe yazdığı *Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân* adlı başta Türkçe olmak üzere yazmış olduğu diğer diller Arapça, Farsça ve Moğolca için de temel kaynaklar arasında sayılan sözlük-lügatinden söz etmek gerekmektedir.

Bu yüzyılın başlarından itibaren dikkati çeken bir başka sözlük yazım gelişimi ise özellikle Memlük sahasında dikkati çeken gramer ve sözlük çalışmalarıdır; bunların başında bilinen tek yazma nüshası olan ve ilkin 1928 yılında Kilisli Rıfat Bilge tarafından, Fuat Köprülü'nün önsözüyle tıpkıbasım olarak yayımlanan ve yazarı bilinmeyen, Türk dilinin gramerini ele alarak 3500 Arapça kelimenin Türkçe karşılığını açıklayan *El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Luğati't-Türkiyye* adlı Arapça yazılmış, Türk gramer ve sözlük çalışmasıdır. Yine aynı dönem ve sahada Türk dilini öğretmek gayesiyle tematik bir sözlük biçiminde

hazırlanan ve bazı kaynaklarda ve nüshalarda yazar veya müellif olarak İshak bin Murad'ın adının geçtiği *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye (Türk Lisanının Parlayan İncisi)* adlı bir başka tematik sözlük de Türkçenin öğrenilmesi gereken bir dil olarak yükselişini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

15. yüzyılın başından sonuna kadar aynı biçimde Anadolu sahasında dikkati çeken lügat-sözlük çalışmalarının ilklerinden sayılan ve 15. yüzyılın başında hazırlanan Kerîmî'nin *Manzum Sözlüğü* ki; Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevîsi*'ni daha iyi anlamlandırmak amacıyla kaleme alınmış ve 1400 Farsça kelimenin Türkçe karşılığının incelendiği manzum biçimde yazılmış lügat de oldukça dikkat çekicidir.

Kısaca ifade edecek olursak; 1300 ve 1400'lü yıllardaki Türkçenin gelişimi bağlamında olagelen lügatçilik faaliyetlerinin iki ana kolda geliştiğinden bahisle, birinci kol sayılan Harezm/Çağatay sahasında ilkin Türkçenin edebi gücünü kanıtlayan eserler, sözlükler dikkati çekerken ikinci kol sayılan Memlûk/Anadolu sahasında daha çok yabancılara Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan sözlük-gramer kitaplarının dikkati çekişi bu 200 yıllık süreç içerisinde Türkçenin gelişimi ve büyük bir dil olarak kabulü anlamında başlı başına önem taşıyan bir gelişim olarak değerlendirilebilecektir.

Nitekim bu meyanda Türkçemizin en önde gelen yılmaz savunucusu, koruyucusu ve birleştiricisi büyük şair, dil âlimi, devlet adamı Ali Şîr Nevâî usta şöyle seslenmiştir ki; doğrusu bu 200 yılda olup biten ve devamla gelişen süreç ayniyle böyledir: "Türk nazmında çü min tartıp âlem / Eyledim ol memleketi yek kalem…" "Ne zaman ki ben Türk şiirinde bayrak yükselttim, / o zaman o memleketi tek bir kalem altında bir eyledim... birleştirdim."

1500'lü yıllara gelindiğinde artık yükselen ve bundan da öte altın dönemini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın zirvesine yükseldiği, kendi diliyle kanunlar hazırladığı ve sadece bir dille yaz-

mak bir yana, taşa imza atılması benzetmesiyle bir koca medeniyetin seslenmeye başladığı, Türk yazısının ulaştığı zirvede Türkçe dil ve edebiyatta da çok önemli eserler yanında türlü sözlük ve lügatlerin yazılmaya başlandığı ve dahası eski Türkçeden Arapça ve Farsçaya, Kıpçak Türkçesinden Çağatay Türkçesine kadar detaylandırılan bir karşılaştırmalı bakış açısından da yararlanarak bir imparatorluk dili olmaktan öte kendi kökünü, kökenini, dal ve boylarını bilmek isteyen bir dilsel gelişimin sağlandığı ve bu geniş eksene denk bir dikkatle gözlenmeye başlandığı bir yeni döneme girilmiştir diyebiliriz.

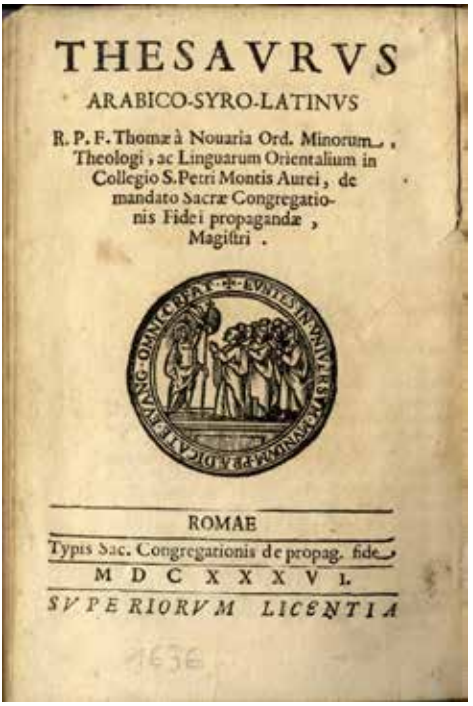
THESAVRVS
ARABICO-SYRO-LATINVS
R. P. F. Thomæ à Nouaria Ord. Minorum, Theologi, ac Linguarum Orientalium in Collegio S. Petri Montis Aurei, de mandato Sacræ Congregationis Fidei propagandæ, Magistri.
ROMAE
Typis Sac. Congregationis de propag. fide
M D C X X X V I.
SVPERIORVM LICENTIA

Doğu Dilleri Sözlüğü

O kadar ki bu dönemde hazırlanan ilk lügatlere bakıldığında, gerek Arapça-Türkçe gerekse Farsça-Türkçe olan bu iki dilli çalışmaların, bir yandan dönemin konuşulan Türkçesinin kelime hazinesini, diğer yandan halkın gönlünde saklı biçimde duran Eski Türkçe yapıları anlamak açısından büyük öneme sahip olduğu görülür.

Bu anlamda dönemin en bilinen lügatlerinin en başında geleni Ahterî-Muslihüddin Mustafa Efendi'nin 1545 tarihli 40.000 kelimelik *Ahterî-i Kebîr* başlıklı Arapça-Türkçe lügatidir. Sadece bir lügat olması bir yana, Arapça kelimelerin karşılığı olarak 13-15. yüzyıl arasında söylenegelen Eski Anadolu Türkçesinden seçilen öz Türkçe kelimeleri kullanmış olması bakımından dil tarihi açısından da önemli bir kaynak niteliğindedir.

Lehcetü'l-Lügat

Yine bu yüzyılda kaleme alınan bir başka değerli lügat, Vankulu Mehmet Efendi'nin 1589 tarihli *Kitâb-ı Lugat-ı Vankulu (Vankulu Lügatı)* adlı lügatidir. Bahse konu lügat Arap âlimi İsmail bin Hammad el-Cevherî'nin 10. yüzyılda yazdığı *Es-Sıhah-Tâcü'l-luğa ve şıhâhu'l-'Arabiyye* adlı kapsamlı Arapça lügatinin Türkçe tercümesidir ki, bu büyük tercümenin yüzyıllar sonra 1729'da İbrahim Müteferrika matbaasında basılan ilk kitap olması eserin önemini ortaya koymaya yetecektir.

Hakeza dönemin büyük dil âlimlerinden sayılan Bergamalı Kadri'nin bilinen tek ve en önemli Türkçe eseri niteliğindeki *Müyessiretü'l-Ulûm* adlı gramer bilgisi içerikli eseri de bu dönemde Türkçeye olan hassasiyeti göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu meyanda devamla, 15. yüzyıl sonu, 16. yüzyıl başlarında kaleme alınan *Tuhfe-i Mîr Alî Şîr (Abuşka Lügatı)* de yine aynı biçimde, özellikle Çağatay Türkçesini Ali Şîr Nevâî'nin şiirleri üzerinden Anadolu Türkü'ne açıklamak gayesiyle hazırlanan ilk Çağatayca-Osmanlı-Batı Türkçesi sözlüğü sayılan ve daha çok edebi içerikteki belki de edebi içerikli ilk sözlüklerden sayılabilecek, hem Türk dilinin lügat bağlamındaki tarihi hem de Türkçe edebiyat külliyatı bakımından önem taşıyan sözlük lügattir ve bu haliyle Doğu ve Batı Türkçeleri arasında kurmuş olduğu bağ ile de büyük önem taşımaktadır.

Dönemin edebi bakımdan dikkati çeken en önemli lügatlerinden biri olan *Şâmilü'l-Luga* ise 1500'lü yılların başında Karahisarlı Hasan b. Hüseyin İmadüddin tarafından yazılmış edebi lügattir. Farsça-Türkçe olarak hazırlanan lügatin manzum ve mensur içeriği özellikle divan şairlerinin kelime hazinesini beslemiştir.

Nitekim bu yüzyılda hazırlanan lügatlerin en dikkati çeken özellikleri, iki dilli olmaları, İslam medeniyetinin önemli dilleri olan Arapça ve Farsçayı öğretmeleri, geçmiş dönemlere ait bilim, ilim ve edebiyat metinlerini anlamayı kolaylaştırmaları, edebi bir dil oluşturmaları, yabancı kelimeleri öz Türkçeyle ve halk ağzıyla karşılamaları, manzum sözlükler —tuhfeler— yoluyla kadim Türkçeyi de yaşatan bir eğitim niteliği taşımalarıdır. Öte yandan günümüzde dahi, yabancı dillerde geçen kelimelere Türkçe karşılık aranırken, bugün unutulmuş olan pek çok Eski Türkçe ve halk ağzı kelimelerinin de bu lügatler sayesinde kayıt altına alınmış olması çok değerli bir detay olarak dikkat çekicidir.

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Türkçesinde yaşanan gelişmeleri neredeyse birebir gösterecek biçimdeki lügat, sözlük yazımlarında özellikle bahsedilmesi gereken en önemli husus; birçok Avrupalı seyyah, devlet adamı, diplomat, tüccar, tercüman, dragoman ve akademisyenin yazdıkları transkripsiyonlu Türkçe sözlük, lügatlerin yazılmaya başlamış olmasıdır.

Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi gibi, Türkçenin de neredeyse bir "lingua franca" oluşturacak biçimde Doğu'dan Batı'ya hem ticaretin hem de uluslararası ilişkilerde kabul edilen hatta bundan da öte bir bakıma bilmek ve öğrenmek zorunda kalınan ortak dil haline gelmiş olması bu anlamda şaşırtıcı sayılmamalıdır. Bundan başka yükselen Türkçenin giderek bütün klasik Osmanlı edebiyatını etkileyecek biçimde Arapça ve Farsça ile etkileşim içinde başat diller arasına yerleşmiş olması da önemli bir başka gelişimi gösterecek niteliktedir.

Bu cümleden olarak, bu dönem sözlük lügat çalışmalarının nevine bakmakla bir yandan zaman içinde sürekli biçimde yükselen bir medeniyetin kodlarını anlamak üzere özellikle Avrupalı çevrelerin ilgisinin altını çizmek gerekmektedir. Bu anlamda ilkin Avrupalılarca hazırlanan genellikle transkripsiyonlu Türkçe sözlük, lügatler dikkat çekicidir. Nitekim, özellikle Batılı diplomatlar, seyyahlar, misyonerler, tüccarlar ve bilim adamlarının bu yükselen medeniyetle irtibat kurmak ve dahası kurulan irtibatı geliştirmek ve dahası, Osmanlı İmparatorluğu ile kurulan ilişkiler ağını genişletmek amacıyla Arap harflerini bir yana bırakmak yoluyla, fonetiğinden morfolojisine kadar derince işlenmiş bir dikkatle Latin harfleriyle konuşma diline dayalı devasa sözlük çalışmalarına yönelmiş olmaları ve bu yönelişin kaynağının özellikle Avusturya ve İtalya olması hayli ilginç ve düşündürücüdür.

Bu husus oldukça önemlidir, zira bu sözlük lügatlerin önemli bir kısmı, bugün için bile, bahse konu yüzyılın İstanbul Türkçesinin fonetik (ses) ve morfolojik yapısını günümüze taşıyan en önemli kaynaklar arasındadır.

Bu sözlük-lügatlerin en başında geleni çokça bilinen ve neredeyse bir başyapıt niteliği taşıyan, Viyana sarayında görev yapmış dilbilimci ve devlet adamı Franciscus Mesgnien Meninski'nin yazmış olduğu ve bugün için bile kadim İstanbul Türkçesinin en büyük sözlüğü olarak kabul gören, dönemin İstanbul Türkçesini ve ağzını hem de Arapça, Farsça, Latince, Almanca ve İtalyanca karşılıklarıyla birlikte ele alarak Latin harfleriyle basılmış, 1680 baskısı *Thesaurus Linguarum Orientalium-Doğu Dilleri Hazinesi* veya *Doğu Dilleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasıdır.

Bu yüzyılın kayda değer bir diğer sözlük çalışması İtalya/Roma'da 1641 tarihinde basılan ve özellikle İstanbul'da konuşulan gündelik çarşı pazar ve halk dilini Latin harfleriyle kaydederek İtalyanca karşılıklarını veren Ermeni asıllı, Ankaralı Ohannes olarak da bilinen dilbilimci, dragoman Giovanni Molino'nun D*ittionario della lingua Italiana, e Turchesca* adlı sözlüğüdür.

Tuhfe-i Vehbî

İlginç bir biçimde bu yüzyılda 12 yıl kadar İstanbul'da yaşamış, yine Napoli/İtalya kökenli bir başka dragoman-tercüman Antonio Mascis'in 1677 yılında Floransa'da bastırdığı ve yukarıda ismi verilen Giovanni Molino'nun *Dittionario della lingua Italiana, e Turchesca* adlı çalışmasında yer alan Türkçe gramerinin üzerinde değişiklik yapılarak Türkçe kelimelerin Toscana ağzıyla karşılandığı bir imitasyonu da diyebileceğimiz *Vocabolario Toscano e Turchesco* adlı sözlüktür ki, bir İtalyan dragomanın bir başka İtalyan dragoman tarafından hazırlanan bir Türkçe gramer çalışmasını özellikle Toscana ağzı ile yeniden tasarlamış olması özellikle bu dönemde Türkçeye duyulan ilgiyi göstermesi bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.

17. yüzyılda Osmanlı Türkçesine gösterilen ilgiyi açık etmesi bakımından önemli bir başka sözlük çalışması ise, asıl görevi öğretmenlik olan ve bir dönem Transilvanya adına dragomanlık ve diplomatlık yaptığı dönemde yaşanan birtakım siyasal gerilimler neticesinde Yedikule'de hapsedilen Macar asıllı Jacob Nagy Harsany'nin yazmış olduğu *Colloquiorum familiarium Turcico-Latinorum seu Status Tur-*

Lügat-i Naci Yazarı Muallim Naci

cicus Loquens (Türkçe-Latince Dostane Konuşmalar-Konuşan Türk Devleti) adlı sözlüktür ki, Türkçeyi konuşan bir devlet, bir vatan olarak başlığa koyması ile de Türkçemizin işaret edegeldiği dil vatanı daha 17. yüzyılda tarif edişiyle de hayli düşündürücü bir eserdir.

Kısaca özetleyecek olursak, 17. yüzyılın uzun evriminde daha çok yabancı ilgisiyle muhatap kalarak kayıt altına alınan Türkçenin artık bu durmuş, oturmuş, genişlemiş haliyle husule gelen bir başka seviye kazanarak özellikle "Klasik Şerhler" ve "Doğu Dilleri Lügatleri" ile daha entelektüel bir seviyede ilişki kurarak, sözgelimi dönemin aydınları-münevveranı nezdinde kıymetli bulunan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını üretmek, her alanda klasik kaynakları Türkçe şerh etmek, anlamlandırmak bakımından büyük bir öz güvene kavuşulduğu görülür.

Gerek dönemin aydınlarının ve yazarlarının kendi çalışmalarında bir olgunlaşma aşamasına ulaşmalarından gerekse kullanılagelen dilin uzak yakın coğrafyalara ulaşan kuvvetinden doğan bu özgüvenle alternatif kelimeler üretmek yolunda kamuslar ve ferhengler hazırlanmaya başlanmış, dilin kazandığı kuvvetle olgunlaşan ve ağırlaşan mesnevi ve divanlar gibi büyük eserlerin, tasavvufi kaynakların, diğer tıbbi

ve ilmi kaynakların daha kolay okunması ve anlaşılması için çeşitli kelime listeleri, fihristler, risaleler, büyük eserlere yönelik metin-eser lügatleri ve küçük lügatçeler yazılmıştır.

Sözgelimi, eski dönemlerden beri derin izler bırakan Vankulu ve Ahteri lügatlerinin yeniden istinsahı veya kopyalanması, genişletilmesi, medreselerde ders kitabı olarak satır altı tercüme usulüyle kullanılması amacıyla hazırlanan eserler, Doğu-Çağatay Türkçesi sözlükleri, benzer biçimdeki Nevâî sözlükleri gibi derlemeler ve diğer kitapların yayımlanmasıyla İstanbul Türkçesinin kökenlerine ilişkin büyük arayış ve buluşların ilk tohumları da bu yüzyılda atılmıştır. Bu yüzyılda dikkati çeken önemli bir başka ayrıntı ise, özellikle Batılı seyyah, diplomat, ilim adamı, dilbilimci ve tercümanların yaklaşımıyla şekillenen Türkçeye dair klasikler niteliğindeki ilk morfolojik ve fonetik köken içerikli Türkçe sözlüklerin yazılmış olmasıdır.

18. yüzyıl büyük ölçekte de Osmanlı Türkçesinden hareketle Türkçenin hem birleşme hem de birleştirici dil olma vasfını kazanmaya başladığı, sözgelimi Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi'nin öncülüğünde Türkçeye girerek/katılarak Türkçeleşmiş kelimelerin de son tahlilde Türkçe kelimeler olarak kabul edilmesi gerektiği yolunda ilk adımların atıldığı dönem olarak ilgi çekicidir. Bu anlamda Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi'nin 3700 kelime içinde çokça Türkçeleşmiş kelime içeren 1735 tarihli *Lehcetü'l-Lügat* adlı sözlüğü tam anlamıyla bir öncü eser niteliği taşımaktadır. Bahse konu sözlük ayrıca Türkçeden Türkçeye yapılmış olan ilk sözlük denemesidir.

Bu meyanda bir başka değişme ve hatta gelişme olarak özellikle Farsça ve Arapçadan Türkçe sözlükler üretilmesi biçimindeki yaklaşık 300 yıllık alışkanlıkların terk edilmeye ve direkt olarak Türkçeyi esas alan daha yeni sözlükler yazılmaya başlanmış olması ve dahası yazılan sözlüklerde Türkçenin madde başı olarak kullanılmaya başlanmış olması gibi önemli girişimler dönemin dil bakımından kayda değer değişimleri arasında sayılacak niteliktedir.

Öte yandan yine aynı dönemde Sümbülzade Vehbi tarafından yazılan *Tuhfe-i Vehbî* başlıklı 1782 tarihli Farsça eğitime hasredilmiş, daha çok pedagojik nitelikteki, uzun yıllar boyunca sıbyan mekteplerinde ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan Farsça-Türkçe manzum eserinden ve bu eseri takiben yine Sümbülzade Vehbi tarafından kaleme alınan 1790 tarihli *Nuhbe-i Vehbî* başlıklı Arapça-Türkçe terimler sözlüğü adlı aynı biçimde manzum içerikli eserden de özellikle Türkçe eğitimin metodolojik standartlarının oluşumu bağlamında söz etmek gerekmektedir.

18. yüzyılın en önemli gelişmesi elbette İbrahim Müteferrika tarafından matbaanın kurulmuş olmasıdır. Nitekim 1729 tarihinde bu matbaanın ilk yayını olarak Cevherî'nin sözlüğünün Vankulu Mehmet Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesi *Vankulu Lügati* basılmış ve böylece bir yandan eski dönemlerden yazma olarak kalan pek çok sözlüğün basılmasının önü açılırken bir yandan da sözlük yayınlarının çoğaldığı, yaygınlaştığı ve birçok yazınsal standardın yanında sözlük yazma ölçülerinin de belirginleşmeye başladığı yeni bir evreye girilmiş, böylece *Kâmûs-ı Türkî* gibi modern sözlüklere zemin hazırlanmıştır.

Deyim yerinde olursa sözlük yayınlama alanında adeta bir yön değişimine girilmiş, Arapça/Farsça kelimelere Türkçe karşılıklar bularak sözlük yazma geleneği giderek Türkçe kelimeleri esas alan sözlükler hazırlama biçimine dönüşmüş, böylece halkın konuştuğu güncel dilin kullanımı öne çıkmış ve saray dilinin yanı sıra halkın konuştuğu canlı Türkçeye, hatta galat sayılan kullanımlara bile sözlüklerde yer verilmeye başlanmıştır. Öte yandan bir önceki yüzyıldan kalma manzum sözlük yazma biçimi de yeni bir ivme kazanarak daha pedagojik bir içerik kazanmış ve eğitimde ezberi kolaylaştırmak maksadıyla çeşitli "Tuhfe ve Nuhbeler" başlıklı manzum metinler oluşturulmaya başlanmıştır.

19. yüzyıl, bir başka ifade ile de adeta Türkçenin söz varlığının doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıldır. Nitekim sondan başa doğru

giderek bakıldığında, 18. yüzyılda matbaanın kuruluşu ve yaygınlaşması, 17. yüzyılda Avrupalı milletlerle ilişkilerin gelişmesi yanında, gerek Müslüman coğrafya ile gerekse Türk dilli topluluklarla olan ilişkilerin de çoğalması ve giderek bir milli kimlik bilincinin ortaya çıkışı ve daha önceki dönemlerde şekillenen Türkçenin kök bilgisinin Doğu ve Batı Türkçesi bağlamında keşfedilmesi gibi gelişmelerle sağlanan bu söz varlığı ve zenginliğinin bu yüzyılda böylesine zengin bir içerikle kaydedilmesine tam da bu gelişme sürecine bakarak şaşmamak gerekmektedir.

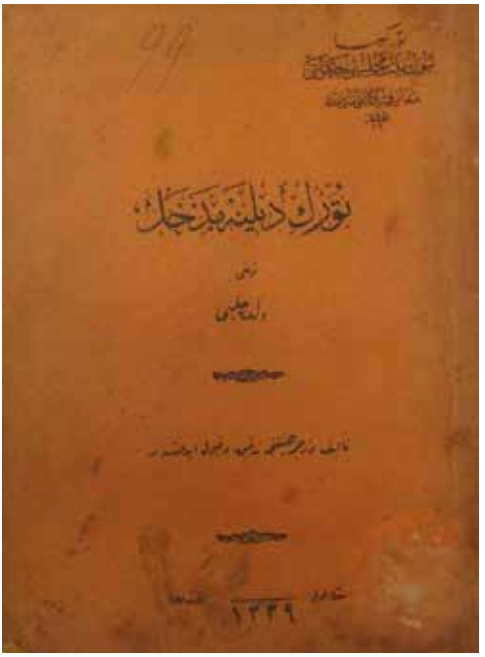

Türk Diline Medhal

Bundan dolayı da 19. yüzyıl aynı zamanda bunca zengin söz varlığı ile renklenerek büyüyen Türkçe sözlük yazımının da dönüm noktası olmuştur.

Nitekim 1901 tarihinde Şemseddin Sâmi, büyük bir son klasik halindeki *Kâmûs-ı Türkî* adlı başyapıtında 13.000'i Arapça, 3700'ü Farsça kökenli olmak üzere 16.700 Osmanlıca kelimeyi işlemiş olup, ekli terkiplerle de yaklaşık 30.000 kelimeye ulaşılabilecek bir sözlük yazmıştır bu dönemde. Bahse konu bu başyapıt sözlük, sadece içeriğindeki saf ve gerçek Türkçe kelimelerle bile bir ilk olma özelliğini taşıması bir yana, modern leksikografinin imkânlarını da kullanarak eski Türkçenin uzun bir gelenek gibi ortaya koyduğu Arapça ve Farsça kurallarını aşmış bir bakış açısıyla yazılmış olmasıyla da eşsiz

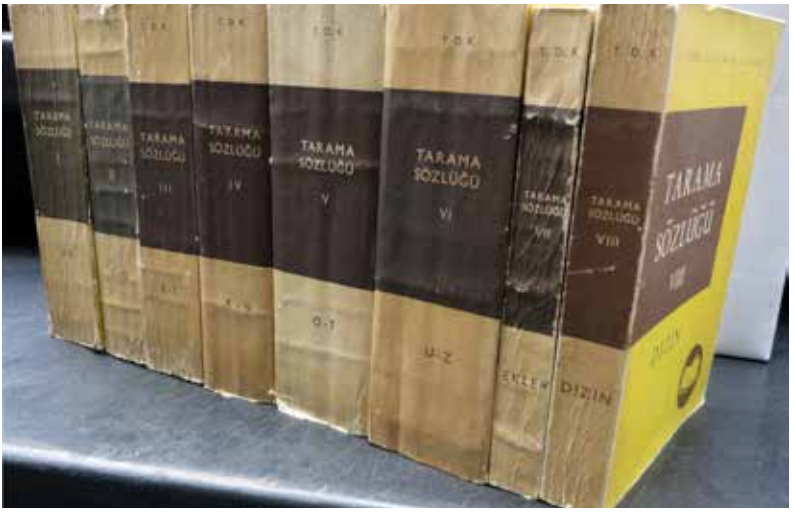

TDK Tarama Sözlüğü

bir niteliği ortaya koymuştur. Bu anlamda bu başyapıt sözlüğün aynı zamanda 20. yüzyıl Türk sözlükçülüğünün kapısını araladığını söylemek de gerekmektedir.

Dönemin *Kâmûs-ı Türkî*'ye zemin hazırlayan bir diğer önemli sözlük çalışması ise Ahmet Vefik Paşa'nın 1876 tarihli *Lehçe-i Osmânî* adlı başyapıtıdır. Erken dönemde Türkçeden Türkçeye yazılmış en önemli sözlüklerinden biri sayılan bu sözlük bir yandan Anadolu'da var olan eski Türkçe kelime ve tabirleri ile bunların lehçe özelliklerini derlemiş olması ile de Türkçeyi Osmanlı Türkçesinin odağına yerleştirmiş ve bu büyük katkı ile kifayetsiz ve gereksiz "Osmanlıca" ifadesini "Osmanlı Türkçesi" diye bildiğimiz asli kimliğine kavuşturmuştur.

Kitâb-ı Müntahabât-ı Lügat-ı Osmâniyye 19. yüzyılda hazırlanan bir başka büyük sözlük olarak oldukça dikkat çekici bir içeriğe sahiptir. Meşhur İngiliz Oryantalist dilbilimci Sir James William Redhouse'un hazırladığı bu sözlük ise Osmanlı Türkçesinin söz varlığından devşirmiş olduğu seçilmiş 25.000'den fazla kelime ile aynı zamanda yerli dilbilimci ve sözlükçüleri etkilemiştir. Bahse

konu bu sözlük aynı zamanda Sir James William Redhouse'un Türkçe hakkındaki diğer büyük önemli çalışmaları olan 1861 tarihli *A Lexicon, English and Turkish - İngilizce Türkçe Sözlük* ile Sultan Abdülaziz'e ithaf etmek istediği ama basılmadan kaybolan ve bilmece kitap diye de anılan el yazması halindeki *Külliyât-ı Aziziye fi'l Lügâti'l Osmaniyye* adlı kayıp sözlüğün de öncüsü niteliğindedir.

Dönemin, bahsedilmesi gereken kayda değer sözlükleri arasında bir diğer sözlük çalışması yine 1876 tarihli, Rif'at Efendi'nin *Mir'âtü'l-Luğat* adlı sözlüğüdür. Büyük ölçüde dönemin çok dilli yapısını da ortaya koyacak biçimde Mu'arreb kelimeleri de kullanan bir sözlük olması hasebiyle ayrıca önem taşımaktadır.

19. yüzyılda hazırlanan çokça sözlük arasında dikkati çeken bir başka sözlük ise, *Zübdetü'l-Lügat* adıyla iki ayrı sözlükçünün ayrı ayrı aynı isimle yazdığı iki sözlüktür. 1867 tarihli, İbrahim Gani tarafından hazırlanan sözlük ile 1871 tarihli Hüseyin Remzi'nin yazdığı sözlüklerdir. Hüseyin Remzi'nin sözlüğü sonradan *Lügat-i Remzi ve Ünsü'l-Lügat* diye iki ayrı baskı şeklinde de yayımlanmıştır.

Bir başka sözlük yazımı, *Lügat-i Ebuzziya* adlı, Ebuzziya Tevfik Bey'in yazmış olduğu, 1888 tarihinde küçük formalar halinde yayımlanan ve 1890'da tamamlanmadan kalan bir başka önemli sözlüktür. Bu yüzyılın sonuna doğru yayımlanan bir başka sözlük de Başkâtip Mehmet Şemseddin Efendi tarafından hazırlanan ve 1890 yılında Cemâl Efendi Matbaası'nda basılan *Lügat-i Şemseddin* adlı 328 sayfalık Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür.

Bahsedilmesi gereken iki diğer önemli sözlük ise; Ahmet Lütfi Efendi tarafından hazırlanmış ve 1870 yılında yayımlanmış olan *Lügat-i Kamus* adlı sözlük ile çokça bilinen ve Muallim Naci tarafından hazırlanan 1891 tarihli, Muallim Naci'nin hazırlamaya başladığı ve Müstecabizade İsmet Efendi'nin tamamladığı *Lügat-i Naci* adlı sözlüklerdir.

19. yüzyılı böylece, milli ve kendine yeten bir dil yorumu etrafında, oldukça verimli bir gelişme, yenileşme ve çoğullaşma içinde geçiren Türk sözlükçülüğü 20. yüzyıla girerken ve 20. yüzyıl başlarında geçmiş yüzyıllarda almış olduğu bu ivme ile çok daha yeni arayışlarla şekillenen bir 20. yüzyıl sözlükçülüğü bakış açısını da kazanarak her geçen gün artarak çoğalan Türkçe söz varlığını kapsayacak biçimde arayışlara yönelmiştir. Bu yeni dönemin öncüleri olarak sayılabilecek sözlükler arasında, *Mükemmel Osmanlı Lügati* gibi iddialı bir isimle eğitimci Ali Nazima ve şair Faik Reşat tarafından hazırlanan sözlük sayılabilir. Yeni yüzyılın ilk sözlüklerinden olup, kelimelerin anlamlarını vermenin ötesinde bu kelimelerle oluşturulmuş tamlamaları, deyim haline gelen kullanımlarını ve hatta bu kelimelerin cümle içinde kullanılışlarını örneklerle de pekiştirerek işleyen ve böylece dönemin hâkim Osmanlı Türkçesinin söz varlığını belirgin biçimde ortaya çıkaran içeriği ile önem taşımaktadır. 1901 tarihinde yayımlanmıştır.

20. yüzyılın ilk sözlükleri arasında sayılan bir diğer sözlük Osmanlı memurlarından, aynı zamanda yazar ve dilbilimci de olan Mehmed Salahi Bey'in hazırladığı yaklaşık 19.000 maddelik, Arapça, Farsça ve yabancı kelimeleri de kapsayan ve manzum ve mensur eserlerden verdiği örneklerle zengin bir içerik taşıyan *Kamus-ı Osmani* adlı sözlüktür. Kapsamlı içeriğiyle 4 cilt halinde yazılmıştır.

Türkçe sözlükçülüğün yeni değişimlerden de etkilenmeye yüz tuttuğu 20. yüzyılın bu ilk yıllarında dikkati çeken bir başka sözlük, eğitimci, yazar, Ali Seydi Bey-Armaner'in daha çok, Türk işaret dili parmak alfabesini esas alan ilk ve tek Osmanlı sözlüğü olma özelliğini taşıyan *Resimli Kamus-ı Osmânî* adlı sözlüğü de, gerek yer verdiği özgün resimlerinin gerekse içerdiği 40.000'den fazla seçkin terimle bilinen sözlüktür. Latin harfleriyle yazılan sözlükte ele alınan terimlerin Türkçe ve Fransızca karşılıkları birlikte verilmiştir. Bu bakımdan Latin harfleriyle yazılmış ilk Türkçe-Fransızca sözlük olarak da bilinir.

Türk sözlükçülüğü tarihinde oldukça önemli bir yeri olan Ali Seydi Bey'in diğer sözlükleri ise şöyledir; *Resimli Kamus-ı Osmanî, Seci ve Kafiye Lügati, Defter-i Galatât-Dil Yanlışları Sözlüğü, Lügatçe-i Edebiyat, Musavver Dairetü'l-Maarif, Lisan-ı Osmanîde Müstamel Lügat-i Ecnebiye-Batı kökenli Kelimeler Sözlüğü, Resimli Yeni Türkçe Lûgat.*

Etimoloji Sözlüğü

Bu son yüzyılda yazılmış çok önemli ilk sözlüklerden bir başkası de Osmanlı Son dönem muallimlerinden, müftü ve şair, Trabzonlu Muallim İbrâhim Cûdî Efendi'nin kaleme almış olduğu ilkin Trabzon'da yayımlanan *Lügat-i Cûdî* adlı, Türkçe kelimelere yer vermese de Arapça ve Farsça kelimeleri manzum ve mensur örneklerle madde başı olarak işleyen, daha çok edebi içerikli sözlüktür. Yayınını takiben Doğu Karadeniz'den Kafkaslara kadar uzanan Türk dilli coğrafyada çok büyük bir ilgi görmüştür. Bu haliyle de Arapça ve Farsça kelimelerle de olsa Türk edebiyatının özellikle Kafkaslarda tanınması bakımından büyük bir katkı sağlamıştır.

20. yüzyılın bir diğer önemli sözlük çalışması da Mevlevi Şeyhlerinden, şair Mehmed Bahaeddin Veled/Veled Çelebi İzbudak'ın Türkçenin kökeni ve zenginliğini ortaya koymak üzere hazırlamaya başladığı 12 ciltlik sözlüğüne bir giriş olarak yazmış olduğu; *Türk Diline Medhal* adlı eseridir. Bir sözlük olmaktan öte Türkçenin tar-

TDK Türkçe Sözlük

ihsel süreç içerisinde bir değerlendirmesini yapması ve dilimizin dünyanın zengin ve büyük dillerinden olduğunu imla, fonetik, semantik ve etimoloji bakımından açıklamaya yönelik oluşuyla da dikkat çekicidir.

Hakeza, yine 20. yüzyılın çok önemli sözlükleri arasında sayılan ve II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde etkin siyaset ve fikir adamı, dilbilimci Hüseyin Kâzım Kadri tarafından 4 cilt olarak yazılmış *Büyük Türk Lügati* de Türkiye Türkçesi yanında Azeri, Kırgız, Uygur, Çağatay ve Çuvaş Türk lehçelerini hem de karşılaştırmalı ve etimolojik olarak işlemiş olan bir sözlüktür.

Bütün bu erken dönem sözlük çalışmaları yanında 20. yüzyılda yapılan çokça başka önemli sözlük çalışmalarından da özellikle söz etmek gereklidir. Zira gerek harf inkılabının gerçekleşmiş olması gerekse Türk Tarih Kurumu ile birlikte Türk Dil Kurumu'nun kuruluşu gibi gelişmeler de göz önüne alındığında şaşırmamak gereken bir çokluktur bu. Nitekim bu dönem Türk sözlükçülüğünün en hareketli ve kurumsal dönemlerinden biridir denilebilir. Başta kurumsal sözlükler olmak üzere çok sayıda bireysel çabalarla yazılan ve Türkçenin söz varlığını zenginleştiren sözlükler bu dönemin dikkat çekici girişimleri niteliğindedir.

Bunların en başında TDK'nın, dilimizin son zamanlardaki temel sözlüğü diyebileceğimiz, ilk defa 1945 yılında yayımlanan ve yeni ekler, taramalar ve güncellemelerle günümüze kadar gelen Türkçe Sözlük çalışması yer alır. TDK tarafından takiben hazırlanan *Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü, Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü, Türk İşaret Dili Sözlüğü* çalışmaları da özellikle Türkçe Halk ağzına yönelik tarama ve derlemelerle eski-klasik Türkçe metinleri hem gündeme taşımak hem korumaya almak ve hem de tanıtmak bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu türdeki kurumsal sözlükler arasında Dil Derneği'nce hazırlanan *Türkçe Sözlük* adlı çalışma da bu meyanda dikkat çeken bir sözlüktür.

Yine bir 20. yüzyıl sözlük verimi olarak bahsedilmesi gereken bir diğer önemli sözlük ise, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*'idir. Temel amaç olarak Türkçedeki Arapça ve Farsça kökenli söz varlığını günümüze taşımak ve korumak üzere hazırlandığını okuduğumuz bu büyük sözlük günümüzde de temel başvuru kaynakları arasındadır.

Benzer biçimde, İbrahim Alaettin Gövsa'nın 5 cilt olarak yayınlanan *Resimli Yeni Lugat ve Ansiklopedi*'sinden de gerek kelimelere verdiği anlamlar gerekse içerdiği çizim ve resimler bakımından önemli bir kaynak niteliği taşıyan bir çalışma olarak söz etmek gerekmektedir.

Türk dili ve edebiyatı üzerinde çalışmalarıyla hem kendi külliyatı hem de sonraki dilbilimciler için yol açıcı çalışmalar yapan bir başka 20. yüzyıl Türkçe dilbilim öncüsü Reşid Rahmeti Arat ise özellikle *Kutadgu Bilig* ve Yusuf Has Hâcib ile *Atabetü'l-Hakayık* ve Edib Ahmed bin Mahmud Yükneki hakkındaki yol açıcı çalışmalarıyla sözlük yazmanın ötesinde metin, çeviri ve sözlük şeklinde yayımlamış olmasıyla adeta sözlükçülüğü de öğretecek bir seviyeye ulaşmış, öte yandan Uygur Türk şiirini bir araya getirerek incelediği *Eski Türk Şüri Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu* adlı eseri ile de büyük katkıda bulunmuştur.

Açılan bu büyük yol üzerinde, bu dönemde yapılan iki dilli sözlük çalışmalarının ilk örnekleri olarak, İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce Sözlükler hazırlayan Ahmed Vâhid Moran'ın *Redhouse*'tan bu yana Türkiye'de hazırlanan kapsamlı iki dilli sözlük çalışmaları; hem bir sözlük hem de bir ansiklopedi olarak tasarlanmış bir başka ansiklopedik sözlük çalışması olarak Pars Tuğlacı'nın hazırladığı *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük* çalışması; Mehmet Kanar ve Yaşar Çağbayır başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan, 60'lı yıllarda başlayan, ciddi derlemeler içeren ve halen süren *Ötüken Türkçe Sözlük* çalışması; D. Mehmet Doğan'ın kullandığı ve gündeme getirdiği kelimelerle yeni bir pencere açan *Büyük Türkçe Sözlük* çalışması; Kubbealtı Neşriyat tarafından İlhan Ayverdi başkanlığında hazırlanan ve köklü Türk edebiyatına dair verdiği örneklerle hem bir tarif hem de bir şahitlik içeren *Kubbealtı-Misalli Büyük Türkçe Sözlük* çalışması; Ömer Asım Aksoy'un uzun yıllara dayalı çalışmalarının ürünü olan *Derleme Sözlüğü* ile *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* çalışması; Ahmet Ulvi Elöve'nin büyük emek sonucu hazırlamış olduğu, T*ürk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* çalışması, Mustafa Nihat Özön'ün hazırladığı E*debiyat ve Tenkit Sözlüğü* adlı çalışması; Ali Püsküllüoğlu'nun birbiri ardına yayınlanan *Türkçe Sözlük, Öztürkçe Sözlük, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* ve *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* çalışmaları; Hasan Eren'in Türk Dilinin *Etimolojik Sözlüğü* çalışması; Tuncer Gülensoy'un özellikle Türkiye Türkçesine yönelik, sözcüklerin etimolojisine dayalı Etimoloji Sözlüğü çalışması; Şükrü Haluk Akalın'ın ve Ahmet Topaloğlu'nun aynı isimde yayımlanan *Türkçe Sözlük* çalışmaları, Leyla Karahan'ın özellikle *Türkiye Türkçesi Ağızları ve Türkçede Söz Dizim*i adlı çalışmaları; Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü* adlı özgün çalışması; Sevan Nişanyan'ın kişi adlarından yer adlarına kadar genişleyen diğer sözlükleri yanında *Nişanyan Sözlük* çalışması; Şükran Kurdakul'un hazırlamış olduğu *Şair ve Yazarlar Sözlüğü* çalışması; İskender Pala tarafından hazırlanan *Ansiklope-*

dik Divan Şüri Sözlüğü çalışması; farklı bir çalışma olarak, Hulki Aktunç'un bir nevi sokağa da bakmak anlamında bir kültürel art alan ürünü olarak hazırladığı *Büyük Argo Sözlüğü* çalışması 20. yüzyılda yapılmış çalışmalar olarak önem arz etmektedir...

Bu son yüzyılın sözlük çalışmalarından başka genel dilbilim alanında ve özellikle Türkçe dilbilgisi, Türkçenin tarihi, Türkçe ağızların köken bilgisi anlamında ciddi çalışmalar yaparak, bir yandan söz varlığının zenginleşmesinin yolunu açarken öbür yandan da Türkçe konulu çalışmalara ilham verecek bilgi, kanaat ve yorum sahibi olmuş, sözgelimi ilk TDK yayını *Türkçe Sözlük*'e emek veren Mehmet Ali Ağakay'dan Tahsin Banguoğlu ve Besim Atalay'a; İbrahim Necmi Dilmen'den Fuat Köseraif'e; Reşat Nuri Güntekin'den Yaşar Özey'e; Muharrem Ergin'den Ahmet Bican Ercilasun'a; Osman Nedim Tuna'dan Nurettin Artam'a, Cemal Sağlam ve Agop Dilâçar'a; Kemal Demiray'dan Sabahattin Kudret Aksal'a; Sadettin Buluç'tan Behçet Kemal Çağlar'a; Haydar Ediskun'dan, Tahir Nejat Gencan'a; Orhan Şaik Gökyay'dan Nihad Sami Banarlı'ya, Hasibe Mazıoğlu'na; Samim Sinanoğlu'ndan Mehmet Tuğrul'a; Doğan Aksan'dan Berke Vardar'a; Özcan Başkan'dan Ahmet Bican Ercilasun'a; Ahmet Kocaman'dan Yusuf Çotuksöken'e Necmiye Alpay'dan daha yeni kuşak dilbilimcilerden Derya Şahin'e; Kadriye Alkan'dan Neval Kılıçkını Pirali'ye; Nuran Eğembir Tezcan'dan Güneş Müftüoğlu'na; Mübeccel Tekin'den Tomris Tunç'a; Mustafa Canpolat'tan Prof. Semih Tezcan'a, Adviye Aysan'dan Selma Tuncay'a ve daha yeni kuşaktan Tayyibe Uç'a kadar gelen yarım asırdan fazla süreç boyunca Türkçe dilbilim alanında ufuk açıcı çalışmalar yapan Türk dilbilimcilerin çalışmalarından da özellikle söz etmek gerekmektedir.

Daha çok Türkçe sözlüklerin tarihsel serüvenini vermeye çalıştığımız bu kronolojik yorumda da görüleceği üzere bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de dilin gelişimi, öncelikle söz

varlığının birikerek artması ile beraber, Türkçenin konuşulduğu haliyle ulaşabildiği coğrafyalarla kurmuş olduğu ilişkiden de mülhem hem bir gelişim hem de bir değişim sürecini de beraber yaşamış, gramerinin kuvveti ve köklü yapısı ile söz varlığını arttırmış ve günümüze ulaşarak 130.000 maddeyi aşan bir kelime, deyim, terim ve özel adlarla kayıt altına alınmış bir söz varlığına ulaşmış durumdadır. Nitekim, 1945 tarihinde ilk baskısı yapılan *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*'nde 23.000 civarında sayılan kelime sayısının Ferit Devellioğlu'nun 1962 tarihinde ilk baskısı yapılan sözlüğünde ise önsözde belirtildiğine göre 60.000 kelimeye ulaşılmış günümüzde ise bu sayı 130.000'e, hatta *Ötüken Türkçe Sözlük*'te sözcük sayısına göre kelimelerin yanı sıra deyimler, atasözleri, terimler ve özel adlar ile birlikte 246.000 sözcüğü aşmış ve 21. yüzyıl ilerleyişi de göz önüne alınarak çok daha fazla bir söz varlığına ulaşılacağına dair ciddi yorumlar yapılmaktadır.

TÜRKÇEMİZ, ANADİLİMİZ, DİL VATANIMIZ

Kaşgarlı Mahmud

Türkçenin yazılı hafızası bir dil anıtıyla değil bir vatan vasiyetiyle başlamıştır denilse yeridir. Öyle ki, yüzeysel bir okuma ile bile görüleceği üzere, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kağan, milletine coğrafi bir emir vermiş gibidir: "Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen." (Ergin, 1995). "Ötüken ormanında otururbut sonsuz devleti tutarak oturacaksın." Dikkat çekici olan, emrin askerî bir talimat biçiminde değil bir hitap biçiminde verilmesidir. Yazıt, toprağı fethetmez. Toprağı adlandırır, ona bir mana yükler ve o manayı millete miras bırakır. 8. yüzyılda taşa kazınan şey mülk değil anlamın kendisidir; bu anlamda bu emrin verildiği dilde ve o dili oluşturan bilinçte gizlidir.

Bu bilinç üç buçuk asır sonra Kâşgarlı Mahmud'un elinden çıkma o eşsiz sözlük biçimini alacaktır. *Dîvânu Lugâ-*

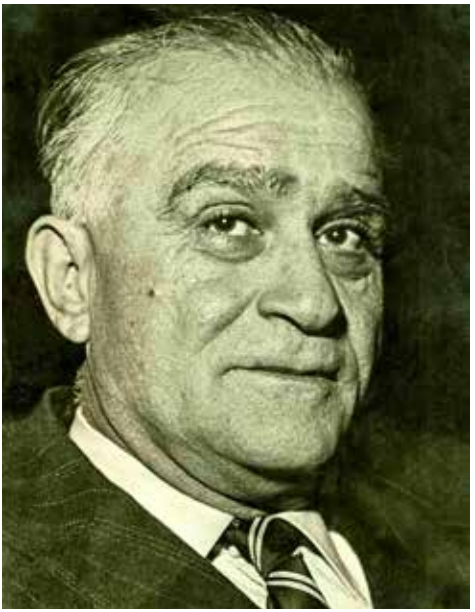

Ahmet Hamdi Tanpınar

ti't-Türk, ilk elde Arap okurlar için hazırlanmış teknik bir el kitabı gibi görünür. Oysa mukaddimesinde de görüleceği üzere bu başyapıt apaçık bir dil siyaseti metnidir.

Kâşgarlı Mahmud bir yandan Türk dilini öğrenmenin gerekliliğini savunurken öte yandan bu dili siyasi hâkimiyetin en önemli taşıyıcılarından biri, belki de en önemli taşıyıcısı olarak konumlandırmıştır. O kadar ki, esere eklenen daire biçimli haritada Türk dilinin konuşulduğu sahanın işaretlenmiş olması bile adeta bir coğrafyanın, dilin sınırlarıyla tarif edilmiş biçimi gibidir.

İşte Kâşgarlı Mahmud'dan öğreneceğimiz "Vatan neresidir?" sorusuna verilmiş en erken ve en berrak dilbilimsel cevaplardan birisidir bu biçim. Hakeza, Ali Şîr Nevâî ise on beşinci yüzyılın sonunda meseleyi adeta bir üstünlük iddiasına dönüştürerek baş eseri *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de Türkçede bulunan fakat Farsçada tam karşılığı bulunmayan yüz kadar fiili örnekleri ile açıklamaya girişir. (Barutçu Özönder, 1996). Öyle ki, bu eşsiz başyapıtta sadece ağlama eyleminin onlarca ayrı halini ayrı ayrı adlandırabilen bir dilin gücü ve zenginliği ortaya konulurken bir yandan da o dilin sahibine yalnızca bir ifade imkânı değil bir dünya sunulduğuna dair bir büyük bilgi verilmiş gibidir.

Aksan'ın (2003) Türkçenin somutlaştırma eğilimi olarak tanımladığı özelliği de tam buraya oturur. Türkçe, gündelik hayat içerisinde soyut olanı görünür kılarak konuşur. Nitekim, "saçını süpürge etmek" deyimi bu dilin açtığı alanda sadece bir fedakârlık tarifi değil kurulmuş bir sahneyi de gösterir. Konu poetikanın, şiirsel olanın, duygunun alanına taşındığında ise eğilim tamamen soyutlamanın enginliğinde şekillenerek bu haliyle de Türkçenin şiirsel zenginliğini ortaya çıkarır.

Modern kuram bu sezgiyi kavramsallaştırmakta gecikmiştir. Sözgelimi; Herder, on sekizinci yüzyılda her dilin ayrı bir dünya görüşü taşıdığını ileri sürerken bir biçimde de milletin ruhunu konuştuğu, yazdığı, düşündüğü dilde aramış olur. Benzer biçimde Anderson (1995) meseleyi matbaa üzerinden okumakla yerel ya da ulusal cemaatlerin, birbirini hiç görmemiş insanların ortak bir yayın dili sayesinde aynı "biz"e ait olduğunu hayal edebilmesiyle kurulduğundan söz eder. Benzer şekilde Smith (1994) milli kimliğin bileşenleri arasında ortak dile merkezî bir yer vermiştir. Fishman (1972) ise milliyetçilik ile dil arasındaki bağın tesadüfi değil kurucu bir özellikte olduğundan söz eder.

Bütün bu yaklaşımların ortak sonucu şudur: Vatan koordinatlarla değil adlandırmalarla kurulur. Bir dağ, adı Türkçe telaffuz edildiğinde vatandır. Namık Kemal'in sahneye taşıdığı vatan fikri de bu yüzden bir tapu tartışması değil bir duygu terbiyesidir (Namık Kemal, 1873/2024). Öğretilen şey sınır değil aidiyettir. Aidiyet ise ancak dille öğrenilir, taşınır ve aktarılabilir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir'de Türk insanının yaşadığı mekânları nasıl kendine benzettiğini anlatırken (Tanpınar, 2006) aynı süreci tersinden gösterir. Evet, coğrafyanın insanı biçimlendirdiği kadar insan da coğrafyayı adlandırır

ve böylece kendine ait kılar ki bu karşılıklı etkileşimin en başat aracı her defasında dildir. Yer adları bu yüzden basit etiketlendirmeler, tanımlamalar değildir. Nitekim bu adlandırmalar bir milletin hafızasını taşıyan en küçük ve en dayanıklı birimler olarak hemen her milletin hafızasında arşivlenir.

Sözgelimi; Türk edebiyatı bu kuramsal çerçeveyi kuramdan önce şiirle söylemiş ve berkitmiştir. Nitekim, Mehmet Âkif Ersoy, İstiklâl Marşı'nda vatan bilincini "Bastığın yerleri 'toprak!' diyerek geçme, tanı: / Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı." (Ersoy, 2007) diye tarif ederken sözün soyutlanmış dökümü halindeki mısrada bütün ağırlığın tek bir fiilde şekillendiği gözlenir ki, tanımak fiili bu haliyle muhteşem bir içerik kazanır. Şiirde işaret edilen toprak ile vatan arasındaki fark bir bilgi farkı değil bir tanıma farkıdır. Tanımak ise ancak adı bilinen şey için mümkündür. Âkif'in vatanı, altında ismini bildiğimiz ölülerin yattığı yerdir ve o ad muhakkak bir dilin ürünüdür. Önce tanımaya sonra adlandırmaya yönelik bu bakış ile de en basitinden mülkiyeti bir tanıklık eylemine dönüştürür.

Görüleceği üzere Âkif'in dil hassasiyeti sanat kaygısından da önce gelir. "Sözüm odun gibi olsun, hakîkat olsun tek!" mısraı (Ersoy, 2007) dili süs olmaktan çıkarıp bir sorumluluk alanına taşır. *Safahat*'ın bütününe sinmiş olan bu tercih, Türkçeyi halkın ağzından alıp yeniden halka veren ve böylece genişletip zenginleştiren bir tutumdur.

Nitekim İsmail Gaspıralı dil konusunu Kırım'dan bakarak siyasi bir programa dönüştürür. 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da yayımlamaya başladığı *Tercüman* gazetesinin ilkesi, Türk dünyasının en kısa siyasi cümlesidir: "Dilde, fikirde, işte birlik" (Gaspıralı, 2008). İsmail Gaspıralı'nın bu kıym-

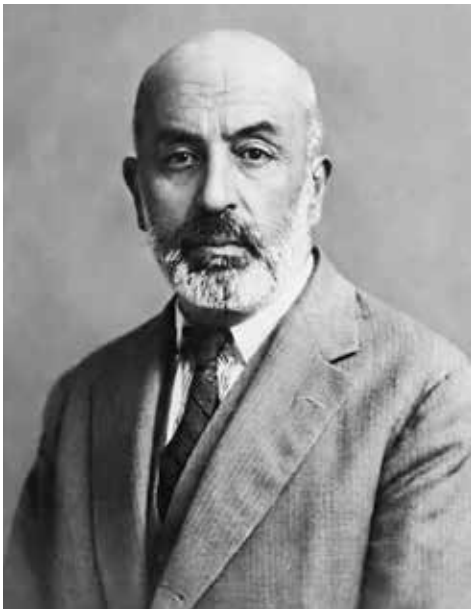

Mehmet Akif Ersoy

etli öngörüsündeki sıralamaya dikkat edilmelidir. Zira birlik her şeyden önce bir fikirle başlamaz, olsa olsa dil ile başlar, büyür ve genişleyerek anlamını bulur. Bu bakımdan İsmail Gaspıralı'nın öngördüğü şey gayet açık biçimde görüleceği üzere hem saf hem basit hem de sarsıcı bir öngörüdür. Bu dil birliğinin böylesine açık ifadesinde de görüleceği üzere, ortak bir siyasi sınır olmadan da ortak bir vatan mümkündür. Yeter ki ortak bir dil olsun. Öyle ki, İsmail Gaspıralı'nın bu temenni ile yola çıkardığı *Tercüman*'ın Bahçesaray'dan İstanbul'a, Kazan'dan Taşkent'e okunabilmesi de bu muhkem tezin fiilî ispatı gibidir.

Benzer biçimde büyük şairimiz Yahya Kemal'in yorumuna göre ise dil ile vatan arasındaki bağ neredeyse fizyolojiktir. Nihat Sami Banarlı'nın aktarımına göre (Banarlı, 2015) büyük şairin, Türkçe için "Bu dil ağzımda annemin sütüdür." deyişinin hayli manidar bir içerik taşıdığı görülecektir. Nitekim Türkçemiz konusundaki engin bilgisiyle bildiğimiz aynı Nihat Sami Banarlı, dillerin kelimelerinin değil seslerinin milli olduğunu savunmuştur (Banarlı, 2015). Bu ayrım da hayli büyük önem taşımaktadır. Değil mi ki, Türkçemizin söz varlığı asırlar boyunca konuşulduğu bütün coğrafyalar boyunca bir

İsmail Gaspıralı

alışveriş yapmış ancak ahengini hiçbir şekilde kaybetmemiş, tını ve rezonansını sürekli biçimde korumuştur. Zira bütün bu derin özellikler Türkçeye aittir ve unutulamaz bir nitelik taşır. Bir güzelim örnek olarak Yahya Kemal'in Üsküp'ü, Rumeli'yi ve İstanbul'u aynı gök kubbenin altında toplayabilmesi de (Beyatlı, 1961/2019) basit bir coğrafi bütünlükten değil bu engin ve derin kıymetlerle kavileşmiş Türkçe sesin bütünlüğünden doğmaktadır.

Büyük sosyoloğumuz Ziya Gökalp ise bu edebî sezgiyi sosyolojik bir tanıma bağlamıştır. *Türkçülüğün Esasları* adlı başyapıtında milleti, dilce ve estetik duyuş bakımından ortak bir terbiyeden geçmiş fertler topluluğu olarak tanımlaması bir yana, Türkçülüğün ilk basamağının da lisanî Türkçülük olması gerektiği yolundaki tembihi bu bakımdan önem taşımaktadır (Gökalp, 1923/2019). Ziya Gökalp'e göre de millet tarifinde dilin ilk sırada bulunması bir tertip tercihi değildir ve kesinlikle bir öncelik beyanıdır.

İşte Türkçemizin salt bir dil olarak bir büyük vatanın oluşumunu sağlaması da tam burada başlar. Zira vatan yalnız üzerinde yürüdüğümüz toprak değildir; o toprağı hatırlayabilme biçimimizdir. Tıpkı bir yere vatan dediğimizde o yeri

vatan olarak adlandırdığımız gibi, bir yere dağ dediğimiz anda da coğrafyayı bir şey, bir biçim, bir oluşum olarak adlandırırız fakat bizim dağ dediğimiz, sözgelimi; bir türküye girdiğinde artık yalnızca bir yükselti olmaktan çıkarak çok daha başka şeyleri ifade etmeye başlar. Sözgelimi, bir yeri bir yerden, birini birinden, birini yerinden ayırır ve aşılarak kavuşturması dilenir... Belki kavuşturmaz, yol verir, yol keser, ardından haber beklenir ve bu noktada beliren yol da artık sadece yol olarak kalmaz, iki nokta arasındaki mesafe olmaktan çıkar; gidenin ve dönmeyenin hikâyesini taşır. Yine sözgelimi; bir kelime olarak gurbet sadece koordinat bilgisinin ifadesi değildir. Hakeza, sıla haritada gösterilemez, insanın memleket dediği şey koordinattan fazla bir şeydir; hatırayla yoğunlaşmış mekândır. Dilimizin en güzel ürünleri, hatta Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, milletimizin romanı da olan türküler, türkülerimiz de işte tam da bunu yapar: coğrafyayı türkü olup dile gelen kelimenin içine yerleştirir.

Kırım'dan sürülen insan toprağını bohçasına koyup da yanında götüremez. Ahıska'dan çıkarılan insan evinin duvarını yanında taşıyamaz. Balkanlardan, Kafkaslardan kopup gelenler köylerini sırtlarına yükleyemezler. Fakat doğup büyüdükleri köyün adını yanlarında götürebilirler. Ninniyi götürürler sözgelimi, bir duayı, bir atasözünü, konuşmaya alıştıkları bir ağzı, ağızlarını, yiyip içtikleri ürünlerin, yaptıkları yemeklerin adlarını, türkülerini götürürler. Bu halde de sözgelimi koca kadim Kerkük bir hoyratın içine sığabilir. Her haliyle dimağımızda bir ninni gibi tınılanıp duran Rumeli bir türkünün sesinde kalabilir. Hani sıladan hangi gurbete uzarsa uzasın Erzurum bazen birkaç kelimenin telaffuzunda yeniden kurulabilir. İstanbul'da Erzurum ağzını duyan bir Erzurumlu, şehri görmeden bir anlığına memleketine dönebilir. İnsan bazen memleketini görmez, işitir de...

Nitekim dil vatanı dediğimiz şey biraz da budur. Kıyıda değildir, en içte, en derindedir, insandan alınması toprağa göre daha güç olan yerdedir... Bununla beraber ve bu yüzdendir ki, anadili tabirinin ağırlığını saf, oldukça duysal bir romantizme de bırakmamak gerekir. Zira insan ilk dilini seçmez. Kendisine sorulmadan bir ses dünyasının içine doğar. Çocuk henüz milletin, devletin, tarihin, siyasetin ne olduğunu bilmezken dil çoktan onun içindedir, yerini bulmuş, yerleşmiştir.

Ninni bunun en eski yollarından biridir. "Yavrum", "kuzum", "canım", "gözüm" denirken yalnız kelime öğretilmez; yakınlığın hangi sesle kurulacağı da öğretilir böylece. Türkçenin tarihini yalnız kitabelerde, divanlarda, fermanlarda ve sözlüklerde aramak da bu sebeple eksik kalacaktır.

Evet, dil çarşıda pazarda, sokakta kamuda, mektepte alayda da konuşulup korunmuştur lakin aynı dil aynı zamanda evde, ocakta, sofrada, ninnide, manide, masalda ve ağıtta yaşamış, özünü böylece korumuş, coğrafyaları aşmış, bağlamış, bağıtlamıştır da. Bu anlamda özellikle ev içini, haneyi, dahası anneyi, nineyi, bacıyı, halayı, teyzeyi, hatta süt anneyi, arkadaşın, yoldaşın, hemşerinin annesini yani kadını dil tarihinin kenarında duran biri olarak değil, bu bağı bağıtı kurup sağlayan, enini boyunu uzatan, içini doldurup doyuran, dışını süsleyip efsunlayan, önce kendinin sonra kızın kızanın en öz değeri olarak aktaran bir büyük özne olarak görmek gerekecektir; öyle ki, bu haliyle kadını, kadınlarımızı özellikle sözlü hafızanın büyük taşıyıcılarının en başında gelen kaynak olarak da tarif etmek gerekecektir.

Kökende olan bir dile anadili denilmesi de bu bakımdan oldukça düşündürücüdür. Dahası, dilin süt ile, anadilin ana sütü ile birlikte betimlenmiş olması belki de sadece Türkçeye

Ziya Gökalp

has bir ana-dil ve süt birleşimindeki en başta bir vergiyi, bir hakkı hem de en helalinden ortaya koyuşuyla da manidar bir içeriğe sahiptir. Zira bu içeriğin öznesi durumundaki Türk dilli insanın özneliğini belirleyen ve konuştuğu dili de öznel hale getiren ve o olmazsa olmayacak olan bir ana/anne varlığının ve ondan husule gelen ana sütünün hakkı ve hukuku söz konusudur ki, işte bu hak ve hukuk aynı zamanda Türkçenin bel kemiği hükmündedir.

Nitekim, "Dilek" adlı o en bilinen şiirinde Türk çocuğuna seslenen Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu ustanın bir bakıma dua da denilebilecek biçimdeki bu seslenişi bir yandan bu muhteşem birleşimin gücünü bir yandan da bu hak ve hukuku işaret ederek şöyle demektedir: "Dayadım sana belimi; / Kudretinle tut elimi. / Yoğuran anadilimi; / Anamın ak sütü ile..."

Savaşların, fetihlerin, idarelerin tarihini vakayinameler başka türlü kaydeder, ağıtlar, türküler, ninniler, oyunlar başka türlü kaydeder. Nitekim bir vakayinamenin dilinde bir ordunun nereye gittiği, nasıl gittiği, nasıl savaştığı ve nereyi fethettiği söylenirken, diğerlerinde bundan sonrasında o yerin nasıl şekillendiği, nasıl kendince yapıldığı, orada nasıl

Yahya Kemal Beyatlı

yaşandığı, eğlenildiği, oynandığı, evlenildiği, nasıl ölündüğü ve geride kimin kaldığı kaydedilir.

Buradan bilinir işte, çocukların oynadıkları oyunlar, eğlentiler ve zaman gelip geçerken ve tıpkı Huzur'da diyegeldiği üzere Ahmet Hamdi Tanpınar'dan öğrendiğimiz gibi İstanbul'un ara sokaklarında çocuk sesleriyle yankılanan; "Aç kapıyı bezirganbaşı, bezirganbaşı / Kapı hakkı ne verirsin, ne verirsin? / Arkamdaki yadigar olsun, yadigar olsun..." türkülü oyununun başka başka oyunlarla birlikte Türkiye'den; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs ve Macaristan'a; oradan Taşkent'ten Buhara'ya, Semerkant'tan Balkanlara dek uzayan bir coğrafyada her biri ötekinden mülhem; aşık oyunu, dokuz taş, dokuz komalak, dokuz korgol, çinçan, ip atlama, çelik çomak, birdirbir, saklambaç olup, yadigar kalarak sınırlara sığmayan bir vatanı nasıl da şekillendirdiğini görebiliriz...

Değil mi ki, vakayinameler bir zaferi, ya da yenilgiyi kaydederken, ağıtlar, türküler ölenin adını, nasıl yaşadığını, nasıl eğlendiğini, hüzünlendiğini, nasıl kaybettiğini, kazandığını ve koca bir hayatı nasıl karşıladığını, dahası nasıl öldüğünü kaydeder. Evet bir yeni göçün ya da bir yeni fethin ve onu takiben bir yeni yerleşimin resmî kayıtları, nereden nereye ve

ne sebep ve biçimde kaç kişinin yer değiştirdiğini tespit edip gösterebilir; bu da az şey değildir elbette, lakin sözgelimi, sadece bir ninni ya da bir türkü göç eden insanın yanında hangi dünyayı taşıyıp götürdüğünü, o dünyanın renklerini, seslerini kaydeder ve anlatır.

O halde bir kere daha demek gerekecektir; Türkçenin kurduğu vatan yalnız coğrafyada/mekânda geniş değildir hem bir uzamda hem de bir zamanda geniştir. Orhun Abideleri'ndeki yazılı taşın en şaşırtıcı tarafı yaşlı olması değildir. Orada bir insan kendisinden sonra geleceklere konuşmaktadır çünkü. Söz taşa geçirildiğinde artık, sadece o zamanın ya da okunduğundaki şimdiki zamanın elinden kurtarılmış ve daha geniş bir zamanı kucaklamıştır çünkü. Yazıta sözünü kaydeden Bilge Kağan'ın muhatabı yalnız karşısındaki topluluk değildir; şimdi onu okuyan biz de değilizdir, o kadar ki, henüz doğmamış ve o doğmamıştan doğacak insan da o hitabın içindedir artık.

Değil mi ki, Kâşgarlı Mahmud'un o muhteşem güzellikteki sözlüğünde soyların, boyların, ağızların, şiirlerin, atasözlerinin ve coğrafyanın bir araya gelmesi de bundan dolayıdır ki, sadece ve yalnızca bir dilbilim hadisesi değildir. Evet, belki bugün yaşayan bir Türk ile bin yıl önce yaşamış bir Türk aynı coğrafi ya da siyasi devletin vatandaşı değildir, fakat o gün söylenen bir kelime ile bugün söylenen bir kelime arasında kurulacak bir yakınlık bin yıl öteden seslenen bu bilgiyle birleşerek okunduğunda bu uzak yıllarda durup duran iki insanda muhakkak bir yakınlık uyandıracaktır. Bu da demektir ki, dilin, dilimizin, Türkçenin birleştiriciliği yalnız doğudan batıya ya da kuzeyden güneye doğru değil, geçmişten geleceğe doğru da işlemektedir ve her daim işleyecek bir enginliği de beraberinde taşımaktadır.

Gerek kültürel etkileşim avantajları ve etkileşim yeteneği, gerek zengin ve üretken sondan eklemeli özgün yapısı gerekse tarihsel derinliği bakımından insanlığın en kadim dilleri arasında sayılan Türkçemiz, günümüzde birbirine eklenen coğrafyalar boyunca yaygın ve güncel dil olarak UNESCO'nun tespitlerine göre beşinci sırada yer alışı bir yana; kelimelerden deyimlere, atasözlerinden terimlere, ikilemelerden kalıplaşmış ifadelere ve sözlere kadar yoğunlaşarak toplaşmış biçimde altı yüz bini aşkın söz varlığı ve lehçeleriyle birlikte anıldığında tam da bu enginliğe sahip bir dil olarak kaç ilde yurt tutup milli karakter kazanmış olursa olsun, bütün bu illeri yurt tutan 200 milyondan fazla insanı aynı vatanın çocukları haline getirebilmiş bir dildir. O kadar ki, şimdilerde bilindiği kadarıyla 11 milyon kilometrekarede konuşulmakta, Orta Avrupa-Macaristan ovalarından Moğolistan'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılagelerek bütün bu coğrafyayı vatan kılmış bir dildir.

Türkçemizin ve bu dille husule gelmiş uçsuz bucaksız vatanımızın tarif edilegeldiği sözün tam da bu noktasında muhakkak bir ihtiyat cümlesi kurmak da gerekmektedir ki; Türkçemiz, dil vatanımız derken Türkçemizi, sadece Türkiye Türkçesi ile tarif edip ölçeklendirerek yola çıkıp, sözgelimi Azerbaycan Türkçesini, Kazakçayı, Kırgızcayı, Özbekçeyi, Türkmenceyi, Tatarcayı, Uygurcayı, Saha Türkçesini tek bir dilmiş gibi göstermek ilmî bakımdan elbette savunulamaz. Fakat yine tam da bu noktada bunca coğrafya boyunca gönenip boy vererek söylendiği her haliyle olagelen doğal farklılaşmayı inkara ihtiyaç duymadan derinde yatan büyük kökensel akrabalığı görmek mümkündür. Nitekim ister dil konusunda olsun, birlik ifadesi teklik anlamındaki aynılık değildir.

"Yörük Göçü Yolda Düzelir"

Türk dünyasının dil vatanı herkesi aynı kelimelerle konuşturmaya yönelik açılım ve tedbirlerle kurulamaz ki, zaten köken bakımından aynı derinlikte atıp duran bunca sahada yaygın bunca kullanımın sadece birbirinin kelimelerinde tanıdık olanı işitebilme imkânını büyütmeye çalışmak bile bu birlik için yeterli olacaktır. İşte tam da bu noktada parıldayan o kadim Türk dilli coğrafyanın modern Türkiye sınırlarından çok daha geniş olduğu da ancak bu özgün tanışıklığın ışığından bakılarak görülebilecektir.

İşte bu genişlik ki, salt bir siyasi mülkiyet iddiası da değil, en özelinden kendini ortaya koyan tarihi ve kültürel akrabalık alanında olagelen Türk dili kökenli özgün dil vatanın genişliğidir. Türkçenin hep orada öylece olduğu gibi duran dil vatanının ısrarla koruduğu kayıt budur: Nitekim bu dilin birleştiriciliği geçici ve basit siyasi birlikler üretmek değil; tanışıklık, müşterek hafıza, kültürel aktarım ve ortak referanslar meydana getirebilmekle kaim olacak bir vatandır bu.

Türkçe tam da bu yüzden bizim için yalnız bir kimliğin dili olarak sınırlanamayacak kadar büyük bir yaşama usulünün de

Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu

hafızasıdır. Değil mi ki, birine "Başın sağ olsun..." dediğimizde sözlük anlamından fazla bir şey söylemiş oluruz ve ölüm karşısında insanın başka bir insanın yanında nasıl duracağını bilen eski bir davranış dile gelir burada. Benzer biçimde birine "Geçmiş olsun." dediğimizde başa gelmiş kötülüğün geçmesini dilemiş oluruz. "Allah'a emanet ol." dediğimizde ayrılan insanı kendi koruma imkânımızın bittiği yerde daha büyük bir muhafazaya teslim ederiz. "Hakkını helal et." dediğimizde iki insan arasındaki ilişkinin görünen hesabının ötesinde bir hesap bulunduğunu kabul ederiz.

Nitekim bu nazik ve nezih ifadeler herhangi bir iletişim sisteminde kodlanmış nötr mesajlar değil, Türkçemizin, dilimizin içinde asırlar boyunca yer etmiş bir dünya görüşünün gündelik hayattaki küçük tezahürleridir ki, tam da böyle söylerken bizi dinleyen bir yabancının ne demek istediğimizi de anlaması kolay değildir. O yabancı bu cümlelerin ancak sözlük anlamını öğrenebilir fakat hangi cenazede, hangi ayrılıkta, hangi ses tonunda, hangi susuşun ardından söylendiğini bilmek başka bir bilgidir. Dili bilmek ile dilin içinde yaşamak aynı şey değildir nitekim...

Türkçemizin güzelliği biraz da böylesine görünmeyeni böylesine nezih ve nazik biçimde taşıyabilmesindedir. Gönül maddi bir organ değildir ama kırılır. Hatır elle tutulmaz ama gözetilir. Vefa tartılmaz ama eksikliği anlaşılır. Bereket hesap cetveline sığmaz ama çoklukla aynı şey olmadığı bilinir. Helal kazançta para yalnız miktar değildir; elde edilme biçimi paranın niteliğine katılır ve öylece ifade edilir bu söyleyişte. İsraf kelimesi tüketilen miktarın ötesinde bir hüküm taşır. Emanet, mülkiyetin kudretini sınırlar. Haliyle Türkçemiz yalnız dünyayı isimlendirmekle kalmaz ve bu dünyada yaşayan insanın dünyayla nasıl bir ilişki kuracağını da böylece kuşaktan kuşağa taşıya taşıya insana hem kendini hem de konuştuğu dili taşımayı da öğretir.

Türkçeye hürmet, onu dondurmayı değil, onun içinde düşünmeye devam etmeyi gerektirir ki, Türkçenin geleceği bakımından asıl tehlike yabancı kökenli birkaç kelime değildir. Bundan daha ağır ve büyük tehlike, Türkçenin düşüncenin asli dili olmaktan çıkarılmasıdır. Bir toplum aşkını Türkçe söyleyip bilimini başka dilde, türküsünü Türkçe söyleyip felsefesini tercüme bir sentaksla, gündelik hayatını Türkçe yaşayıp yüksek düşüncesini kendi dilinin imkânlarından şüphe ederek kuruyorsa mesele kelime kaybından büyüktür.

Ve dahası, Türkçeyi sevmek tabelalardaki yabancı kelimelere öfkelenmekten ibaret kalamaz. Türkçe ile fizik düşünmek, iktisat tartışmak, metafizik yapmak, roman yazmak, hukuk kurmak, teknoloji üretmek, mizah yapmak, âşık olmak, kavga etmek ve yeni dünyanın henüz adı konulmamış tecrübelerine ad verebilmek gerekir.

Sözde bir korumaya, saklamaya, tozlandırmaya ve sadece göstermeye ayarlı bir müze dili vatan olamaz. Vatan, tıpkı konuşulan dil gibi yaşanılan yerdir. Bir dil; yalnız geçmişe

Yunus Emre Divanı'ndan Bir Sayfa

doğru kurulursa yaşayanların vatanı olmaktan çıkar, ataların anıt mezarlığına dönüşür. Çocuklarımız yeni bilimi, yeni sanatı, yeni hayatı ve yeni düşünceyi Türkçede kuramıyorsa Orhun'dan bugüne gelmiş olmamız tek başına yetmez. Yaşayan bir dil, ölülerinin sözünü muhafaza ederken henüz doğmamışların sözlerine de yer açmak zorundadır.

Türkçeyi korumanın manası da burada anlamını bulacaktır ancak, dilimizi korumak onu bir fanusa koymak değildir, sürekliliğini korumaktır. Dün Yunus'un söyleyebildiğini bugün ondan alınan feyizle zamana uygun biçimde ve kendimizce söyleyebilmek sözgelimi; dün Kaşgarlı'nın topladığı dünyaya bugün yenilerini katabilmek; dün çarşıda, tekkede, medresede, sarayda, köyde yaşayan dilimizi bugün laboratuvarda, üniversitede, romanda, sinemada, yazılımda ve dijital dünyada kendisine yer açabilecek biçimle kullanabilmek; özetle Türkçe düşüncenin irtifasını yükseltmek, içini büyütmek gereklidir ve dil vatanımızın zamansal bütünlüğü de ancak böylece sağlanabilir.

Türkçemiz bizim icadımız değildir nitekim. Bizden önce söylenmiştir ve bizden sonra da söylenecektir. Biz ona yalnız kısa bir ömür boyunca uğrarız. Fakat o kısa ömür içinde dünyayı ondan öğrendiğimiz kelimelerle tarif etmekle kalmaz bu kelimelerin açtığı dünyada yaşarız.

Yahya Kemal Şiirlerinin Üsküp'ü

Türkçemizin dil vatanı işte böyle bir enginliktir ki, hiçbir haritanın çizemediği, pasaportun göstermediği, sınır kapısının durduramadığı; yaşayanlarla ölüleri, uzaktakilerle yakındakileri, Erzurum'daki bir ağızla Kerkük'te söylenmiş bir hoyratı, Kırım'daki hatırayla Anadolu'da söylenmiş uzun havayı, Orhun'daki damga gibi yere çakılıp göğe uzanan taşı bugünün çocuğuna bağlayabilen bir devamlılıktır aynı zamanda.

Toprak kaybedilebilir. Ev yıkılabilir. Sınırlar değişebilir. Devletler kurulup dağılabilir. İnsan sürülebilir. Bir mezarın başından, bir köyün sokağından, çocukluğun avlusundan uzak düşülebilir. Fakat bir anneden işitilen kelimeyi, ninenin duasını, babanın seslenişini, türkünün bir dizesini, memleketinin ağzını hâlâ söyleyebiliyorsa bir insan, yurdundan bir şey onunla beraber yürümeye devam eder.

Türkçemizi ve onunla kaim dil vatanımızı bu yüzden seviyoruzdur belki de sadece kusursuz bir dil olduğu için değil, sadece bizim dilimiz olduğu için de değil. Bizi bizden öncekilere bağlayabildiği, bizden sonrakilere söyleyecek söz

bırakabildiği; başkasından aldığını kendine katacak kadar geniş, kendi sesini kaybetmeyecek kadar dirençli olduğu için, vatanımızı yalnızca gezip dolaştığımız yerle sınırlamadığı için, bazen bir kelime ile çocukluğumuzdan bir kapı açtığı için, bazen binlerce kilometre uzakta bir ağız duyup da başımızı o ağızdan yana çevirdiğimiz için, bazen de yüzlerce yıl önce yazılmış bir cümleyi okuduğumuzda ve ölü sandığımız bir insanın karşısında yeniden konuşmaya başladığımızı hissettirebildiği için seviyoruz. Değil mi ki; bir harita vatanın nerede başladığını gösterebilir. Oysa Türkçemizi, dil vatanımızı; o haritanın nerede bitmediğini söylediği için seviyoruz.

Nitekim tüm bu olagelen hallerinden yola çıkarak denilebilir ki; böylesine bir kurucu, yapıcı ve birleştirici büyük unsur olarak söylenegelen her şeyin ötesinde ve aslında bir dil olarak Türkçemiz, Türk vatanının yedeği değil aslıdır. Toprak elden çıktığında geri alınabilir. Dil elden çıktığında ise geri alacak bir "el", "il", "yurt", "vatan" kalmaz. Değil mi ki; Balkanlarda ve Kafkasya'da kaybedilen bütün o kadim coğrafyalar hâlâ hafızalarımızda ve hâlâ Türkçe adlarıyla durmaktadır. İşte bundandır ki, Üsküp, her daim Yahya Kemal'in şiirinde dediği gibi vatan olmayı sürdürür ki, bu vatan da ancak Türkçemizin o kadim sesiyle hatırlanmaktadır. İşte bu vatan ki, bir mülkiyetin değil hafızanın kalıcılığından kaynaklı dil vatanımızdır aynı zamanda...

Bu kanaatin doğal sonucu ise ancak şu şekilde kaydedilebilir; Türkçeye gösterilen özensizlik sadece estetik bir kusur olarak değil coğrafi bir risk olarak da gayet stratejik bir önem taşımaktadır. Denilebilir ki, bir milletin dilindeki aşınma aynı zamanda o dilin uzandığı kendi özgün haritasındaki aşınmanın da hem de en seslisinden habercisidir ve bu haberi anlayabilmek için de bir tarih okumasından süzülmüş dilsel bir sezgi gerekmektedir.

Değil mi ki; dil ile vatan arasındaki ilişki bir araç ile amaç ilişkisi değildir. Dil, vatanı anlatan bir vasıta değil vatanı var eden zeminin kendisidir. Toplum bireyle, vatan dil ile kurulur. İşte Orhun Yazıtları'ndan *Dîvânu Lugâti't-Türk'e, Muhâkemetü'l-Lugateyn*'den *Tercüman*'a ve *Safahat*'a uzanan hat, bu tezin bin üç yüz yıllık kesintisiz kanıtıdır.

Kâşgarlı Mahmud sözlüğüne bir harita ekledi. Gaspıralı gazetesine bir özlü söz koydu. Âkif, İstiklâl Marşı'na bir fiil yerleştirdi ve nihayet bu üç büyük ustamız son tahlilde aynı ideal uğruna bir güzel lisanla toprağı Türkçeyle işaretlediler.

İşte, tam da bu yüzden Türkçenin bakımı bir zevk meselesi değil bizler için bir sorumluluktur. Nitekim bütün ordular, adını dilin verdiği bir vatanın sınırlarını korumak için vardır.

Evet, Türkçe hem bir uyarıcı haber hem de umut verici bir verim içeren, içinde yaşanacak böylesine bir dildir; kadim bir evdir, vatandır...

BÖLÜM KAYNAKÇASI

Aksan, D. (2003). *Türkçenin Gücü: Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar,* 1987, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması* (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları.

Banarlı, N. S. (2015). *Türkçenin sırları.* Kubbealtı Neşriyat.

Barutçu Özönder, F. S. (Haz.). (1996). Alî Şîr Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki dilin muhakemesi).* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beyatlı, Y. K. (2019). *Kendi gök kubbemiz.* İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ergin, M. (1995). *Orhun abideleri.* Boğaziçi Yayınları.

Ersoy, M. Â. (2007). *Safahat* (M. E. Düzdağ, Haz.). İz Yayıncılık.

Fishman, J. A. (1972). *Language and nationalism: Two integrative essays.* Newbury House.

Gaspıralı, İ. (2008). *Seçilmiş eserleri* (Y. Akpınar, Haz.). Ötüken Neşriyat.

Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün esasları.* Ötüken Neşriyat.

Heidegger, M. (1998). *Pathmarks* (W. McNeill, Ed.). Cambridge University Press.

Herder, J. G. (2002). *Philosophical writings* (M. N. Forster, Ed. ve Çev.). Cambridge University Press.

Kâşgarlı Mahmud. (1939-1941). *Dîvânu Lugâti't-Türk tercümesi* (B. Atalay, Çev., C. 1-4). Türk Dil Kurumu.

Namık Kemal. (2024). *Vatan yahut Silistre.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Smith, A. D. (1994). *Milli kimlik* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2006). *Beş şehir.* Dergâh Yayınları.

Semerkand Registan Meydanı

GÖNÜL COĞRAFYAMIZ

Türkmenistan'ın Anav Şehrini Konu Alan Bir Resim.

SOYUT VATANIN İZİNDE TÜRK DİLLİ EDEBİYATIN ENGİNLİĞİNDEN TÜRKÇENİN GÖNÜL COĞRAFYASINA...

"Gönül Coğrafyası" ifadesine son tahlilde bir "dil coğrafyası" demek ve Türkçeyi bu bağlama yerleştirerek "Türkçenin gönül coğrafyası"na ulaşmaya çalışmak poetik anlamda çok da tartışılacak bir husus olmasa gerek. Farsçadan mülhem; dil yani gönül tariflendirmesi de buna cevaz verecek ve bu meyanda bir bağlam türetecek niteliktedir. Bununla beraber "gönül"kelimesini tam anlamıyla karşılayacak biçimde Türkçe olarak düşündüğümüzde kelime dağarcığımıza kesin biçimde bir "yürek" karşılığı düşecektir ve Türkçe konuşmak anlamında "Türkçenin yürek coğrafyası" demek gerekecektir ki, böyle söylemekle de az bir şey söylemiş olmayız.

İlkin "Türkçenin yürek coğrafyası" diyerek başlayalım, sonra şiirin diliyle tamamlayalım; "Türkçenin gönül coğrafyası." Görüleceği üzere, "gönül" kelimesinin "yürek" kelimesi yerine kullanılıp kullanılamayacağı ya da "yürek" kelimesinin "gönül" kelimesi yerine kullanılıp kullanılamayacağı türünden basit sayılamayacak fakat hem sentaktik hem de semantik anlamda kolayca kabul edilebilecek bir tanımlamaya da ulaşılabilecektir... Türkçemizde "gönül" kelimesinin karşılığı "yürek"tir ve yüreğin gönül olarak söylenmesi de nihayetinde bir

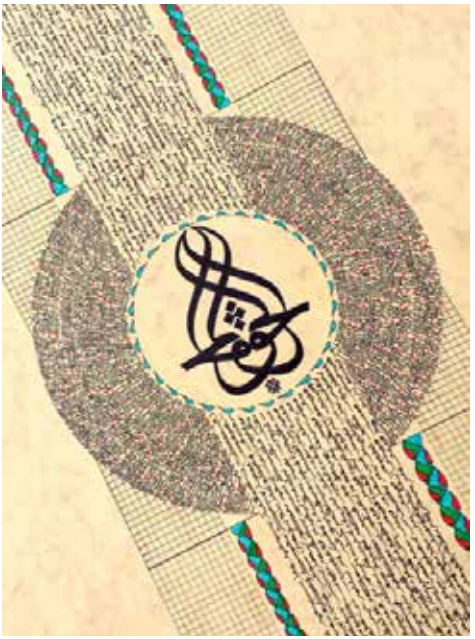

Türkçe'nin İlk Yazılı Metinlerinden Atabetül Hakayık'ın Bir Bölümünün Hat Sanatı ile Yazılmış Bir Yorumu.

dil meselesi olmaktan çok Türkçe bir dil işçiliğidir ve ister "Türkçenin yürek coğrafyası" demiş olalım, isterse "Türkçenin gönül coğrafyası" demiş olalım özellikle semantik anlamda her ikisi de birbirini hem kuvvetlendiren hem de zenginleştiren tek bir ifadeyi iki biçimde söylemek gibi bir enginlik olarak çıkacaktır karşımıza...

Öte yandan; Vahit Türk hocanın ifadesini hatırlayalım: "Türkçenin ilk yazılı metinlerinde mecaz yüklü kullanımlarla karşılaşılan ve soyut bir kavramı karşılamak üzere kullanılan gönül sözcüğü, Türk dilinin bütün tarihi ve çağdaş metinlerinde, bütün lehçelerinde çok geniş bir kullanım alanına sahip olmuş, Kamus-ı Türki' de belirtilen anlamlarla hemen her dönemde karşılaşılmıştır. Bu durum, sözcüğün hem yaşı hem de Türkçe konuşan insanların hayatındaki yeri ile ilgili bir düşünce oluşturan gösterge olarak değerlendirilebilir." Yani aslında 'gönül' kelimesinin lügatlerimizdeki yaşı ve kullanım biçiminin kelimenin anlamını da belirlediğini söyleyebiliriz.

Bu sefer de Nurdan Benli'nin yazdıklarından okuyalım: "...Eski Uygur Türkçesi olarak bilinen ve Eski Türkçe döneminde verilen eserler bakımından ayrıcalıklı bir yere sahip olan dönem, Türkçenin pek çok dil özelliğini ortaya koymaktadır. Eski Uygurca metinlerinde karşılaşılan kөŋül örit- ve kөŋül turgur- deyimleri bu döneme has önemli ifade biçimlerinden biridir. Eski Türkçenin Deyim Varlığı

isimli eserde köŋül örit- deyimi "düşünce geliştirmek"; köŋül turgur- deyimi ise "niyet beslemek" anlamlarıyla kaydedilmiştir. Ancak taranan metinlerde bu deyimlerin eş ve yakın anlamlı olduğu, buna bağlı olarak metinlerde sıklıkla birbirlerinin yerlerine kullanılabilindiği görülmüştür. Deyimi oluşturan örit- ve turgur- eylemleri de kendi içlerinde ayrıca ikileme oluşturmakta ve ikilemelerin derlendiği kaynaklarda gösterilmeyen bir anlam olarak "ortaya çıkma, meydana getirme" anlamlarını ifade etmektedir. Metinlerde köŋül turgur-, köŋül örit- deyimlerinin genellikle bir düşünce geliştirmek, bir zihniyet ortaya koymak şekilde aktarıldığı görülmüştür..." Anlaşılacağı üzere, "Türkçenin gönül coğrafyası" derken, o özlenen, istenen coğrafyanın ortaya çıkma arzusu ya da meydana getirme isteği- ideali olarak hem söylenip hem okunabileceği açık biçimde görülecektir.

Hem esas olan kendisi de bir gönül hazinesi olan dil değil midir ve hem değil mi ki, o güzelim Türkçesiyle "Dil nazargâh-ı Hudâ'dır sâf kıl kim dola nûr" diyegelmiştir Erzurumlu İbrahim Hakkı.

Ezcümle, "Türkçenin gönül coğrafyası" derken; günümüz itibariyle Türk dilleri ve Türk şiveleri ya da Türk Ağızları diye Asya'dan Avrupa'ya dek uzayan geniş bir coğrafyada onca halkın ana dili olarak konuştuğu bir dilden söz ettiğimizi ve dahası yine bu coğrafyada Türkçeyi ikinci dil olarak konuşan halkları da sayacak olursak 260 milyona yakın bir nüfus tarafından konuşulan bir dilden söz ettiğimizi unutmamak gerekmektedir.

Nitekim Türk dillerinin Şaz Türkçesi olarak bildiğimiz - Ön Türkçe, Ortak Türkçe" ana bölümlemesi uyarınca ''Çuvaşça" dışında ölü diller arasında sayılan ''Hazarca , Bolgarca" gibi iki küçük gurubu da içeren ''..."Lir Türkçesi - Ogur Gurubu – " da dahil, ''Oğuz,Argu, Kıpçak, Karluk, Sibirya" Türkçelerinin alt grupları arasında sayılan; Oğuz Türkçesinin''Batı Oğuz, ,Orta Oğuz, Kuzey Oğuz, Güney Oğuz"Türkçeleri 13. 15. yüzyıllarda kullanılmış ve Selçuklular döneminde özellikle Batı Oğuz Türkçesi içinde Türkiye Türkçesi, Balkan

Türkçesi ve Gagauz Türkçeleri zengin bir yazı diline dönüşmüştür. Benzer biçimde Orta Oğuz Türkçesi içinde Azerbaycan Türkçesi, İran Irak Türkmencesi'de zenginleşmiştir. Kuzey Oğuz Gurubu Türkmence ve Çağataycanın devamı olan Özbekçe ile zengin bir yazı diline ulaşmıştır.

Oğuz Türkçesinin alt guruplarında yer alan Türk lehçeleri; Salarca, Acem Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Peçenekçe, Anadolu Türkçesi, Gagauzca, Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Horasan Türkçesi, Kaşgayca, Çaharmahal Türkçesi, Afşarca, Sungur Türkçesi, köklü alt yapıları ve zengin yazı dilleriyle en bilinen Türkçe lehçelerdendir.

Argu Türkçesinin tek kolu halindeki 'Halaç Türkçesi'' de bir ölü dil olarak sayılmasa da günümüzde İran'ın bazı kesimleri ve Afganistan'da çok az insanın konuştuğu bir lehçedir. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk' te bahsetmiş olduğu bir lehçe olarak önem taşımaktadır.

Kıpçak Türkçesinin, Batı Kıpçak ,Güney Kıpçak,İdil -Ural Türkçesi ile Kuzey Kıpçak, Kırgız Türkçesine kaynaklık eden Doğu Kıpçak'' lehçeleri ise, Orta Çağ'da Doğu Avrupa, Deşt-i Kıpçak -Kıpçak Bozkırı- ve Mısır gibi bölgelerde yaşayan Kıpçak -Kuman -boylarının kullandığı, Türk dilinin Kuzey-Batı Kıpçak kolunu oluşturan tarihî ve çağdaş dillerin temelidir. ''Kumukça, Karaçay- Balkarca, Kırım Tatarca, Urumca, Kırımakça, Karaimce, Kumanca, Memluk Kıpçakçası, Ermeni Kıpçakçası, Tatarca, Başkurtça, Eski Tatarca, Dobruca Tatarcası, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca, Sibirya Tatarcası, Fergana Kıpçakçası ...''13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar geniş bir coğrafyada hem konuşma ve yazılı kültür dili olarak kullanılmış tarihi bir Türk lehçeleri olarak bilinmektedirler.

Karluk Türkçesi, Batı ve Doğu Karluk Türkçeleri olarak bilinen Türkçenin erken dönemlerinde Orta Asya'da konuşulan ve Karahanlılar ile Çağatay Hanlığı gibi büyük devletlerin yazı dili olagelmiş

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifatname İsimli Eserinin Girişi

önemli bir koludur. Özellikle Hakaniye Türkçesi olarak ta bildiğimiz Karahanlı Türkçesi Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk'ün yazılmış olduğu zengin Türkçe olarak dikkat çekicidir.

Özbekçe, Uygurca, İli Türkçesi, Eynuca, Çağatayca,Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Karluk Türkçesinin en zengin lehçeleri arsında sayılmaktadır.

Sibirya- Kuzey Sibirya Türkçeleri'';Sibirya grubu veya Kuzey Türk dilleri, Türk dil ailesinin coğrafi ve yapısal olarak Kuzeydoğu Sibiryada yer alan kolları arasında sayılmıştır. Kuzey'de; ''Sahaca – Yakutça ,Doganca''ve Güneyde; '' Tuvaca,Tofaca,Hakasça,Şorca,Altayca, Çulımca, Fuyü Kırgızcası -Gırgıs bu grup içinde yer alır, diğer Türk lehçelerine göre fonetik ve yapı bakımından bazı özgün eski özelliklerini korumaktadırlar...Yakutça, Dolganca,Soyot Tuka Türkçesi Duhaca,Kuzey Altayca, Kumandı Türkçesi, Çelkandu -Çalkandu - Çalkanca Türkçesi, Tuba Türkçesi, Şorca,

Bir Anav halısı.

Güney Altayca, Telengit ve Teleut Türkçeleri, Sarı Uygurca...'' Sibirya Türkçesinin fonetik yapıları oldukça güçlü lehçeleri arasında sayılmaktadır.

Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi gibi çok fazla sayıda olmasa da bir kısmı bugün için ölü dil sayılan Türkçe dillerle birlikte çokça dil ve lehçeden oluşan büyük Türkçenin en çok konuşulan lehçeleri Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Özbekçe,Kazakça, Uygurca, Türkmence, Tatarca ve Kırgızca'dan başka Gagauz Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Yakutça, Kuzey ve Güney Altay Türkçesi, Çuvaşça, Kumukça, Nogayca...'' (3) olarak sayılabilir ki; bu genel sınıflandırmadan hareketle bakıldığında ise; Türkçenin gönül coğrafyasının kapsadığı 12 milyon kilometrekarelik alanın genişliği bir yana tarihsel ve kökensel bakımdan da ne kadar bir derinliğe sahip olduğu kolayca görülebilecektir.

Nitekim Ahmet Mermer Hoca'nın yorumuyla diyecek olursak; "... Ünlü Türkolog Radloff'a göre dünya dilleri arasında Türk dili kadar geniş bir alana yayılmış başka bir dil yoktur. Bu dilin sınırları Bosna'dan Çin seddine, Orta İran'dan Kuzey Buz Denizi'ne ulaşmaktadır..''

Gerek bu genişlik ve gerekse bu derinlik ekseninden bakıldığında ise, böylesine geniş bir alan ve derin bir kökene bağlı olan Türkçenin doğal olarak yine aynı biçimde derin ve geniş bir alan ve kök bilgisine dayanan Türk tarihiyle birlikte düşünülmesi gerektiği anlaşılacaktır. Nitekim bu anlamda yapılan çalışmalarda da, mesela Güray Alpar'ın cümlelerinde de görüleceği üzere "...Türkler hakkında bilinen tarihler ile esasta var olanlar arasında büyük farklılıklar vardır. Özellikle yazılı kaynaklarda olmayan bazı buluntular bu tarihleri zamanın oldukça gerisine taşımaktadır. Genelde bugüne kadar bilinenler, Saka Türklerinin devamı olan Göktürklerin bıraktıkları "Orhun Yazıtları" olmuştu. İçinde Türk adı geçtiği için bu yazıtlar Türk tarihi için en önemli belgelerden birisi oldu. Belge önemliydi, çünkü sadece ilk defa Türk adının geçmesinin yanında, devleti yöneten liderlerin milletle hesaplaşması, millete hesap vermesi ve Türk töresinden ve medeniyetinden söz ediyordu. Yazıtlar, sade ve keskin üslubu ile millet olmanın gereklerinden ve kutsiyetinden bahseden muhteşem bir eserdi. Ancak "Orhun Yazıtları" veya diğer adıyla "Bilge Kağan" veya "Köktürk Yazıtları" MS 730'lu yıllarda diktirilmişti (Kül Tüğin Yazıtı MS 732, Bilge Kağan Yazıtı ise MS 734 yıllarında dikilmişti.) ve bu derin bir tarihi olan Türkler için oldukça geç bir tarihti..."

Türkler ve Türkçeye dair tarihlendirmenin geç bir tarihlendirme olduğu açıktır. Örneğin Amerikalı jeolog ve arkeolog Raphael Pumpelly başkanlığında Türk tarihi ve Orta Asya arkeolojisi için hayati önem taşıyan "1904 Anav-Anev kazısı" bize işin doğrusunun ne olduğunu anlatmaktadır.

Bu kazının ortaya koyduğu gerçek, bilinen tarihlendirme ile Türkmenistan verileri arasında 10.000 yıllık bir fark olduğu ve Türk tarihinin milattan önce 9000'lere kadar geri gidebileceği gerçeğidir.

Yine Güray Alpar'dan okuyalım: "...(İlgili kazı) Açıkça Türklerin yaşadığı bölgelerin medeniyetin ilk geliştiği bölgeler olması gerçeğini ortaya koyuyordu. Bu bölge o zamanlarda bile yerleşik hayata geçmiş,

hayvanları evcilleştirmiş, tarım yapmış, dokumacılık ve bakır eşya yapımında en üst düzeylere ulaşmıştır. Atı evcilleştiren, atın üzerindeki koşumları geliştiren, kayak yapan bu halk şüphesiz dünya kültür hayatına ve medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur. Bir Çin belgesinde, kayağın Türkler tarafından kullanıldığından açıkça bahseder. Türkler hakkında; 'Ağaçtan yapılmış iyi evlerde yaşarlar, iyi atları vardır derken, ayaklarına kayak yaparlar, buz üstünden ağaçtan ata binerek koşar, oynarlar ve yarış yaparlar. Bunu yaparken de ellerine bir eğri ağaç dalı alıp bununla kayağı iterler' şeklinde kayıtlar vardır."

Dolayısıyla aktif, devingen, dinamik ve gelişmeci bir tarihe sahip olduğunu da görebileceğimiz Türk topluluklarının konuştukları dil bakımından da aynı dinamizmi göstereceklerini, sürekli genişleyen coğrafyalara dağılan Türk topluluklarının dili olarak elbette ulaşmış olduğu her yerde konuşulan dillerle ilişki kurarak bir etki alanı içine girmiş olabileceğini tahmin etmek güç olmasa gerek. Türkçe bütün bu etkileşim süreci boyunca söz varlığını her dönem arttırmak bir yana, bu türden doğal sayılabilecek süreçlerle gelişerek güzelleşmiş, kimi yerlerde konuşulan dilden devşirerek kimi yerlerde de konuşulan dile devşirilip onları zenginleştirerek kelimenin tam anlamıyla bir "dilin gücü" öyküsüyle kendi gücünü koruyabilmiştir. O kadar ki Türkçe tüm bu süreç boyunca, temelini, kökenini ve kimliğini yitirmeden farklı coğrafyalara dağılmış ve bu dağılma sürecinde bile yine kendini zenginleştirmek anlamında ağızlar, lehçeler oluşturabilmiş bir dil olarak özünde saklı tuttuğu "dilin gücü"ne benzer biçimde Türk soylu toplulukların tümü için denilebilecek bir "ilin gücü" olma potansiyelini de sürekli biçimde beraberinde taşıyabilmiştir. "Dilin gücü" ile "ilin gücü" Türkler için birbirini tamamlayan iki gerçekliktir.

Nitekim Türkçe bu güçlü içliliğiyle sadece kendi tarihsel birikimine anlam katacak bir zenginlikle şekillenmekten öte, insanlık tarihine de anlam katacak hem yerel hem de evrensel manada bir dil şuuru oluşturmak bakımından adeta yapısında saklanmış haldeki efsunla yeşerip boy vermiştir. Uzun sayılabilecek bir tarihsel süreç içerisinde

yazılı kayıtlar oluşturmak bakımından sessiz kalmışsa bile konuşulduğu toplumu bir sözlü kültür topluluğu olarak tarif ettirecek kadar güçlü, etkili ve uzun vadeli bir söz varlığına dayanmıştır. Büyük ölçüde de bu söz varlığını dilin içinde barındırdığı kadar dilin içinde barınan "gönül"e de ulaştırmış, giderek bu gönülle de nice gönülleri birbirine bağlayabilmiştir. Yunus Emre'nin "gönüller yapmaya geldim" dizesini neredeyse bir dil mucizesi haline getiren büyük hikâye tam da buradadır.

Nur-Astana Camii

Sadece sözüyle bile uğradığı bütün coğrafyalarda dilden dile bilinegelen kökü sağlam Türk dili, öbür lehçe olarak kullanıldığı yerlerde bile aynı zamanda o halkın millî kimliğini oluşturan en kıymetli değer haline gelmiş, şarkılara, türkülere, masal ve ninnilere yerleşmiştir. "Ana dili" olmuş ve böylelikle sarmış, kucaklamıştır. "Baba dili" olmuş ve böylece korumuştur. "Kardeş-oğul dili" olmuş, kişinin yanı başında durmuştur. "Mahalle-komşu dili" olmuş, tanış biliş sağlamış ve böylece hem geçmişe hem bugüne hem de geleceğe aktarılan en değerli hazine haline gelmiştir.

O kadar ki, bugün için, ister yakın isterse uzak olsun, hesap edegeldiğimiz 12 milyon kilometrekarede Türk dilini konuşan her topluluğun kendi ağzı ya da lehçesiyle koruyup kolladığı bir dil olarak onca mesafeyi birbirine bağlayan bir efsun haline gelmiş, birbirine

Dede Korkut

en uzak lehçeleri bile konuşurken sesin ve sözün içine işlemiş haldeki içten tınılarla kolay tarif edilemeyen bir yakınlık uyandırması bir yana, onca duygu, düşünce ve muhabbeti boydan boya aktardığı gibi nesilden nesile aktararak vazgeçilmez bir kıymet haline gelmiştir.

Bu nedenle de, aynı kökten konuştuğumuzu bildiğimiz bütün coğrafyalarda, bütün Türk dünyasında, olduğumuz yeri bize yakın, bizden bir yer kılabilen ve giderek vatanımızı söylediğimizde sanki bulunduğumuz yerin insanına da bir vatan tarif edercesine, aynı zamanda o yeri vatanımız gibi bellediğimiz bir yer haline getiren bir dil olmuştur Türkçemiz.

Değil mi ki bugün için, bin yıllara dayalı tanışıklıkla bildiğimiz ve kimi zaman sokaklarımıza caddelerimize, iş yerlerimize ad olarak verdiğimiz, Semerkant, Buhara, Taşkent, Astana gibi Türk dilinin yaşandığı onca güzel Türk beldesinin adını yaşatıyor oluşumuza benzer biçimde, o diyarlarda da, Bursa, İstanbul, Erzurum, Ankara, Antep, Aydın gibi şehirlerimizin isimleri nice mekana ad olabilmiş, tıpkı adlarımızın ve soyadlarımızın benzerliği gibi eşi benzeri ancak bir dil birliğinde, bir gönül birliğinde bulunabilecek ve nihayet bir gönül coğrafyasında neşet edebilecek bir dil olabilmiştir Türkçemiz.

Yusuf Has Hacib Türbesi – Kaşgar

Tıpkı Türk Medeniyeti gibi büyük bir dildir Türkçe ve bu büyük kültür ve medeniyet de son tahlilde bu Türkçe ile kurulmuştur.

Kemal Üçüncü şu cümleleri geçiriyor kayda: "Türk kültür ve medeniyeti, çağlar içinde ulaştığı en uç nokta itibarıyla 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasındaki coğrafyada, kültür ve medeniyetini inşa etmiştir. Bu coğrafya, aynı zamanda Türklerin tarihsel coğrafyasıdır. Yaklaşık 12 milyon kilometrekare olan bu alanın 6 milyon kilometrekarelik kısmına Türkistan denir. İtil Nehri'nin denize döküldüğü Astrahan'ın Bökey- Bükey Orda mıntıkasından Doğu Türkistan'daki Sucav kasabasına kadar olan bölgeyi kapsar. Bu alan içerisindeki 2 milyon kilometrekarelik alana Doğu Türkistan, batıda kalan kısmına Batı Türkistan denir. Büyük seyyah Marco Polo bu coğrafyayı Macro Turchia (Büyük Türkiye) diye isimlendirir. Ural Dağları'ndan Fin Körfezi'ne kadar batıda Balkanlara, güneyde Karadeniz'e kadar olan saha kadim Türklüğün batı ve kuzey kavimleri ile en erken dönemde karşılaştığı alandır. Bu saha kadim coğrafi literatürde Deşt-i Kıpçak ismiyle anılır..."

Hoca Ahmet Yesevi Türbesi – Yesi

Gerek Türk medeniyetinin ulaşmış olduğu geniş coğrafyayı ve gerekse Türk dilinin bu coğrafya boyunca ulaşmış olduğu derin coğrafyayı iyi yorumlamamız gerekir. Günümüz için her biri bağımsız devletler olarak tarif edilen çokça ülke için elbette somut anlamda bir vatanı "vatan" olarak tarif etmek bakımından karşımıza coğrafi sınırlar çıkacaktır. Elbette somut anlamda tarif edilen bütün bu coğrafya, Bosna'dan Çin Seddi' ne, Orta İran'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar Türk soylu toplulukların kendi adlarıyla bilinen somut vatan sınırları bir gerçek olarak karşımızda duracaktır. Ancak bununla beraber yine aynı coğrafyada konuşulan, söylenen, yazılan Türk dilleriyle ancak gönüllerde belirginleşen ve sınırını coğrafya biliminin belirleyemediği bir "soyut vatan"ın varlığını ve gerçekliğini de kabul etmek gerekecektir.

İşte ancak Türk diliyle anlamını kazanan ve Türk diliyle gezilip dolaşılabilen bu vatan; bütün bu coğrafya boyunca daha eski dönemler bir yana, özellikle 7. yüzyıl sonu ve 8. yüzyıl ile 14.yüzyılın başlarında temelleri atılan ve ortaklaşa biçimde kıymetlendirilen tek bir edebî dil ile yani "Türk dili" ile anlamını bulmuştur. Bu edebi dil

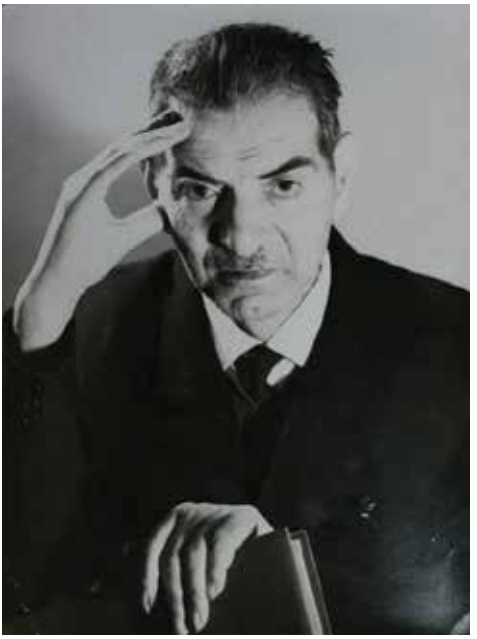

Muhammed Hüseyin Şehriyar

Uygur Türkçesiyle Uygurca, Göktürk Türkçesiyle Köktürkçe, Harezm Türkçesiyle Harezmce, Çağatay Türkçesiyle Çağatayca, Karahanlı Türkçesiyle Karahanlıca yahut Kıpçakça, Azerice, Kumanca, Tatarca, Kazakça olarak yazılmış ya da konuşulmuş olsun sonuç değişmeyecektir. Nasıl adlandırırsak adlandıralım her birini belirleyen ana dilin Türkçe olduğunu, bütün bu lehçelerle yazılan şiirlerin, öykülerin, masalların, söylenen türkülerin, ağıtların, en azından 1500 yıldan beri, "Türk tili", "zeban-ı Türki", "lisan- ı Türki", "Türki til", "Türki" ve nihayet "Türkçe", "Türk dili" ana başlıkları altında bilinip tanındıklarını ve öylece adlandırıldıklarını da bilmek zorundayız. Bilmek zorundayız ki öncesi çarlık dönemi sonrası bolşevik dönemi bir Rus icadı olarak ortaya atılan "Türki diller ve Türk dilleri" ayrımının da ne menem bir politik uydurma olduğu böylece anlaşılabilsin. Dil, en nihayet bir topluluk için bir "bütünüyle varoluş" meselesidir de zira.

Türkün ve Türk dilli gönül coğrafyasının bütün sınırları aynı potada eriterek birleştirecek olan ***"Türk dilli dil vatan"*** diyebileceğimiz ***"Türkçenin soyut vatanı"***nın farkında olan Rus politikası da tıpkı batılı kapitalist-emperyalist yoldaşları gibi bu gönül coğrafyasını, bu soyut vatanı uzak-yakın bir tehlike olarak görmüştür. Tıpkı uzun bir dönem boyuna Batı dünyasının Türk'e ve Türkçeye dair bütün değerleri "Turkish" kavramına hasrederek yahut hapsederek

Mağcan Jumabayev

baskılamasına benzer biçimde Rus politikası da bu baskılamaya ''Turkic'' kavramını üretmek yoluyla katılmıştır. Amaç aynıdır: Türk dillerini daraltarak bütün bu geniş coğrafyada "pas bağlantıları"nı kesmek.

Burada sorumuzu da meselemizi de netleştirmemiz gerekecektir.

"Kitab-ı Dedem Korkud" sözlü tarihi 9. yüzyıla kadar geri giden, 11 yüzyılda dilden dile konuşulmaya başlayan ve nihayet 14. ve 15. yüzyıllarda Akkoyunlular döneminde yazıya aktarılan bir devasa başlangıç anlatısıdır. Dirse Han Oğlu Boğaç Han'dan Salur Kazan'a, Bamsı Beyrek'ten Deli Dumrul'a, Basat'tan Tepegöz'e, Aygır Koca Oğlu Caruk Çoban'dan Doğa Koca Oğlu Deli Memet'e ve dahası asi olmayı seçen İç Oğuz'a ve Dış Oğuz'a kadar gerek şiir gerek düz yazı olarak onca hikâyeyi söyleyen Dedem Korkut yani Korkut Ata için "...gelip boy boyladı, soy soyladı; bu Oğuzname'yi söyledi, böyle dedi..." diyebilmek bize neyi öğretmiştir?

1069 yılında Karahanlıların hüküm sürdüğü, şimdiki Kırgızistan'ın Balasagun'undan yola çıkıp, heybesindeki bütün Uygur ve Orhun mirasıyla bir tembih, terbiye ve idare kitabı olarak kaleme aldığı; "...Bayat atı birle sözüg başladım - Allah adıyla söze başladım..." diyerek sözünü yasladığı Kur'an'dan örnekler veren, ayetleri Türkçe kelimelerle karşıladığı gibi, Allah'ın sıfatlarını da; "Törütgen-Halık", "İgidgen-Rezzak", "Keçürgen-Gaffar", "Tirig- Hayy" olarak andığı

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib aslında ne söylemiştir bize?

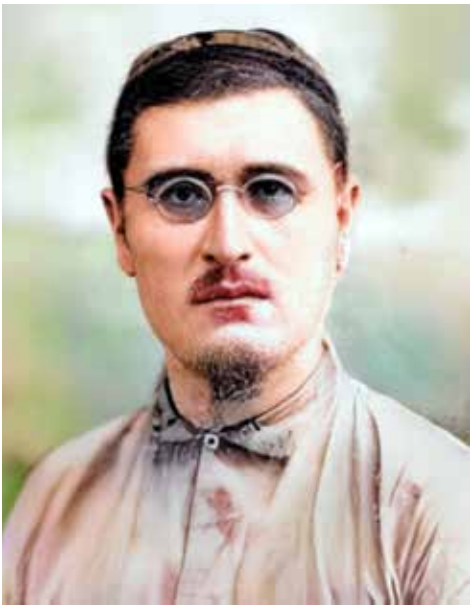

Süleyman Çolpan

1077 yılında Doğu Türkistan'dan yola çıkan Kaşgarlı Mahmud'a 20 yıl boyunca gezginlik yaptıran; sekiz bine yakın Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarını ve dil kurallarını açıklatan; sav'lardan koşuk'lara kadar Türk dilli halkların edebiyatını, sanatını ve yaşadıkları coğrafyaları boy-soy, tek tek anlattıran ve nihayet o büyük eseri, Dîvânu Lugâti't-Türk'ü yazdıran şey nedir?

12. yüzyılın Semerkant'ının Yüknek'inden gelip elinde sıkı sıkıya tuttuğu o büyük nasihatnamesini yani su gibi bir Türkçe ile inancı, ahlakı, bilimi, cömertliği, alçak gönüllülüğü, yiğitliği ve idareciliği anlattığı o şahane mesnevisini Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd Sipehsalar'a uzatıp "hele şunu bir oku diyen" edipler edibi Ahmet Yükneyi'ye, üstelik gözleri de doğuştan görmezken Atabetü'l-Hakayık'ı yazdıran o parlak ışığın kaynağı nedir?

Ömer Lütfi Barkan Hoca'nın deyimiyle, bir "kolonizatör Türk dervişi" batı Türkistan'dan akıp gelip, şimdiki Kazakistan'ın Çimkent'inden Yesi'ye yerleşip, kendini yetiştirip, ilim ve irşad ehli olup, sert dilli bir hakikat bilgesine ve dil bilginine dönüşüp niçin "bir coğrafyayı vatan kılmak üzre" Divan-ı Hikmet'i yazsın? Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi'ye edebiyatın zirvelerine ulaşan bu büyük eseri yazdıran hikmetin kaynağı nerededir?

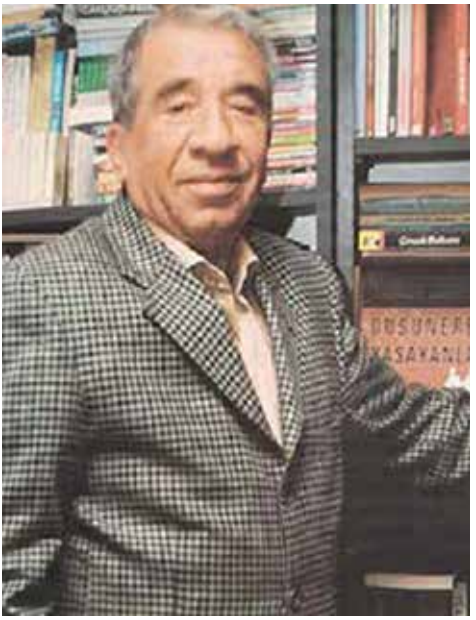

Nusret Dişo Ülkü

Kimdir Besmele ve Fatiha'nın tefsirlerini Türkçe yazan ve böyle yaparak kendisinden 2 asır sonra gelmiş "Hatiboğlu" isimli bir dil alimine ilham veren Hacı Bektaş-ı Veli? Nedir "derviş Yunus sana söyleme derler, ya ben öleyim mi söylemeyince" diye feryat figan koparan büyük şair Yunus Emre'yi söyleten?

Önce Kül Tigin adına Bilge Kağan'ın, sonra Bilge Kağan adına oğlu Yollug Tigin'in yazdığı, ardından da Tengri Kağan'ın bir anıt olarak diktirdiği yazıtlardaki "beñgü il" ne demektir? Sınırları tahayyül edilemeyen bu "ebedi devlet" tanımının, bu büyük temenninin yansımalarını Türk dilinin işaretlediği gönül coğrafyasında söylemek, konuşmak, anlatmak ve aktarmak gerekmeyecek midir?

Bütün bu büyük eserlerin sahiplerine yani Türkçemizin başyapıtlarını bize miras bırakan dilimizin büyüklerine bir borcumuz yok mudur? Yahya Kemal Beyatlı ustanın "Türkçenin çekilmediği yerler" diye tarif ettiği, dil vatanımız olan Türk dilli coğrafyaların sınırlarını Türkçemiz belirler. Ve dahası bugün için Türk dünyası dediğimiz 12 milyon kilometre kareye uzanmış coğrafyanın birliğini belirleyecek en temel unsur "dil birliği"dir.

Haliyle Türkçenin kadim kaynakları olarak bildiğimiz bu büyük temel eserlerin Türkçeye ve Türk dünyasına yaptığı katkı, kültürel sınırların aşılması bakımından da son derece değerlidir. Nitekim,

Türk dünyası geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı tarihî süreçlerden geçmiş ve farklı lehçeler geliştirmiş topluluklardan meydana gelmiş olsa bile, bu çeşitlilik aynı zamanda kendince gelişip boy veren bir edebiyatı da ortaya çıkarmış, özellikle 20.yüzyıl başlarından bu yana, uzaklıkları azaltabilecek bir köprü kurabilmiştir.

Kırgızistan'dan Cengiz Aytmatov'un tüm romanları ve öyküleri olmak üzere, Azerbaycan'dan Bahtiyar Vahapzade ve Muhammed Hüseyin Şehriyar, Hüseyin Cavid,Ahmet Cevad, Samed Vurgun olmak üzere, Anar Rızayen'in özellikle ''Ak Liman'' ve ''Beş Katlı Evin Altıncı Katı'' adlı romanları, Elçin Efendiyev'in, ''Mahmut ile Meryem'' ve ''Ölüm Hükmü'' adlı romanları gibi Azerbaycan edebiyatının, sadece Türkiye'de bilinmeleri bir yana, gerek Türk dilli coğrafyanın tümünde ve gerekse dünya çapındaki çevirileriyle de bilinen romanlar olarak önem taşımaktadırlar.

Benzer biçimde Kazakistan'dan Muhtar Avezov'un Kazak şair Abay Kunanbayev'i anlattığı, ''Abay Yolu, Anuar – Anvar- Enver Alimcanov'un başta ''Otrar Hatırası'' olmak üzere diğer tarihi romanları ile Özbekistan'dan Abdullah Kadirî'nin ''Ötken Künler -Geçmiş Günler'', Aybek -Musa Taşmuhammedoğlu'nun ''Kutlu Kan'' , Türkmenistan'dan çok eski zamanlarda yolu açan Mahtumkulu Firaki'nin açtığı yolda eserler veren Türkmen edebiyatının önemli isimlerinden Berdi Kerbabayev'in ''Aygıtlı Adim- Kararlı Adım'' adlı romanları özellikle Türk dünyasında çokça okunan romanlar olarak Türk dünyası edebiyatına sağlamış oldukları katkının altını çizmek gerekmektedir.

Hakeza, Kırım / Tataristan' dan unutulmaz büyük romancı Cengiz Dağcı'nın neredeyse ezberlerimize kaydettiğimiz, ''Korkunç Yıllar ve Yurdunu Kaybeden Adam'' adlı romanları; Kazan doğumlu büyük Tatarı yazar ve devlet adamı;Ayaz İshaki'nin ''Dilenci'' ve ''Züleyha'' adlı romanları, gönül coğrafyamızın en yakınımızdaki parçasından ses veren edebi ürünler olarak kıymetleri tartışılmaz eserler arasındadır.

Ömer Seyfettin

Değinmeden geçemeyeceğimiz biçimde; Adige -Çerkes edebiyatı'ndan İshak Meşbaşe' nin "Yalnız Turna", "Çerkesya Güzelidir Adı, "Bitmeyen Ağıt'' ve "Geriye Kalanlar" adlı romanları; Dağıstan'dan Resul Hamzatov'un ''Benim Dağıstanım''ı; Karaçay-Balkar Edebiyatı'ndan Kaysın Kuliyev'in unutulmaz şiirleri'de gönül coğrafyamızın edebiyat bahçesinde açan çiçekler gibidir.

Dahası, Türkçe yazılan Balkan edebiyatı ekseninde Türkçeye gönül vermiş, Kuzey Makedonya doğumlu çocuk edebiyatı yazarı ve şair,Necati Zekeriya, şair ve çevirmen Fahri Kaya, hikayeci, şair Fahri Ali, genç edebiyatçılardan Leyla Şerif Emin; Bulgaristan'dan bir önceki kuşağın usta isimlerinden Aşık Hıfzı ve Hüseyin Raci Efendi ile yakın dönemden Türkçe sevdalısı, güzel şair ve öykücü Nusret Dişo Ülkü ve Mustafa Karahasan; Kosova'dan Türk edebiyatı araştırmacısı, yazar ve eğitimci İsmail Eren... gibi önemli araştırmacı, yazar, şair, hikayeci, romancılarla açılan Türkçe yol azımsanamayacak ölçüde bir mesafe kat etmiş durumdadır...

Türklerin yaşadığı, Türkçe konuşulan ve Türkçe yazılan bu dünya elbette Türk dünyasıdır. Başkurt bağımsızlık hareketi lideri, Basmacı kalkışmasının önderi, düşünür ve tarihçi Zeki Velidi Togan'ın "Umumi Türk Tarihine Giriş" adlı kitabında belirlediği gibi bu coğrafyanın adı

da "Türkistan yani Türkili"dir ve parçalanmış coğrafyalara rağmen dil, kültür ve ortak tarih bilinciyle de bir bütün olarak bizim dil vatanımızdır. Bu da Türkistan'ın kurucu atalarından Hoca Ahmed Yesevi ile Türkistan edebi havzasının nadide incisi Ali Şir Nevayi'nin büyük mirasıdır...

Bu Türkistan, büyük Kazak bilgesi Abay Kumanbayuli'nin kültürel, sosyal, toplumsal, sanatsal derinliğini de arzu ettiği Türkistan'dır. Özbek asıllı Türk tarihçi ve fikir adamı Baymirza Hayıt'ın büyük ve birleşik bir halde hayal ettiği Türkistan'dır. Ziya Gökalp'in ''Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan'' diyerek adını büyüttüğü Türkistan'dır.

Kazak edebiyatının büyüklerinden Mağcan Jumabayev'in şiirini okuyalım:

Türkistan eki düniye esigi ġoy,
Türkistan er Türiktiñ besigi ġoy,
Tamaşa Türkistanday jerde tuvġan,
Türiktiñ Täñiri bergen näsibi ġoy.

(Türkistan iki dünyanın kapısıdır,
Türkistan yiğit Türkün beşiğidir,
Güzel Türkistan gibi yerde doğan,
Türk'e Tanrının verdiği nasibidir.)

Ertede Türkistandı Turan desken,
Turanda er Türigim tuvıp ösken,
Turannıñ taġdırı bar tolḳımalı,
Basınan köp tamaşa künder keşken.

(Geçmişte Türkistan'a Turan demişler,
Yiğit Türklerim Turan'da büyümüşler,
Turan'ın kaderi çok değişik,
Başından çok güzel günler geçmiş)

Özbekistan'ın millî şairi Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın meşhur "Güzel Türkistan"ını da hatırlayalım.

Guzel Türkistan senge ne boldu?
Sebeb vakitsiz güllerning soldu
Çemenler berbad kuşlar her feryad
Hemmesi mahsun bolmaz mı dil şad
Bilmem ne içün kuşlar uçmaz bahçeleringde
Birligimizning teprenmes tagı
Ümdimizning sönmez çıragı
Birleş ey halkım kelkendür çagı
Bezensin imdi Türkistan bağı
Kozgal halkım yeter şunca cevrü cefalar

Al bayrağıngni kalbim oygansın,
Kulluk, esaret barçası yansın,
Kur yengi devlet, yavlar örtensin
Ösib Turkiston kaddın kötersin!
Yavran, yaşnab öz vetening gül bağlarında

Hem Çolpan hem de Jumabayev hem şahittir hem de şehit. Yekpare bir Türklük dünyasının, Türkistan'ın gönüllerimizin en yakınında, yanı başında duran gönül coğrafyamızın, her ikisi de Stalinist Sovyet devletinin kurşuna dizerek şehit ettiği Türkçemizin iki güzel şairinin şiirleridir bunlar ve aynı zamanda Türkçenin soyut vatanının da sınırlarını belirleyen yazılı belgeler hükmündedirler.

Benzer biçimde, bir de Balkan coğrafyasından, Kosova -Prizren doğumlu, Türkçe sevdalısı şair, Nusret Dişo Ülkü'den bir şiir okuyalım. Türkçemizin gönül coğrafyasının sesine kulak verelim:

TÜRKÇEM

Bir ben varım,
Benimle birlikte Türkçem,
Türkçemle birlikte bir ben varım.
Ne başında ne sonunda gelir uygar dillerin.
Azeri'den tut, Balkanlara çık,
O Türkçe benim, ben o Türkçenin.

Bir ulusum var,
Ulusumla birlikte Türkçem,
Türkçemle birlikte bir ulusum var.
Ne başında ne sonunda gelir uygar ulusların.
Orta Asya'dan tut, Orta Anadolu'ya çık,
O ulus benim, ben o ulusun.

Bir ben varım, Benimle birlikte Türkçem,
Türkçemle birlikte bir ulusum var.
Ne başında ne sonunda gelir uygar dil ve ulusların.
Türkçem başlar Azeri'den Balkanlara,
Ulusum Orta Asya'dan Anadolu'ya çıkar.

Türkiye'de Türk edebiyatı içinde Türklük, Türkistan, Türkçe ve Türk dili konusunda yol açıcı çalışmalar yapan Ziya Gökalp'in,"...Lisan" şiiri, Türkçenin zenginlik ve güzelliğini aksettiren söyleyişiyle çocuklar tarafından da ilgiyle okunacak ve onlara ana dil sevgisi yanında ana dil bilinci kazandıracak metinlerdendir. Şiirde Türk dünyasını birleştiren ana ögenin dil olduğu gerçeği güçlü bir biçimde vurgulanır...

Güzel dil Türkçe bize,
Başka dil gece bize.
İstanbul konuşması
En saf, en ince bize.
Lisanda sayılır öz
Herkesin bildiği söz;
Manası anlaşılan
Lügate atmadan göz.

…

Turan'ın bir ili var,
Ve yalnız bir dili var.
Başka dil var diyenin,
Başka bir emeli var.
Türklüğün vicdanı bir,
Dini bir, vatanı bir;
Fakat hepsi ayrılır
Olmazsa lisanı bir.

Ömer Seyfeddin'e göre ise Türk soylu milletlerin 3 türlü vatanı vardır ve bu vatanın bir türü de, Türkçe konuşan bütün Müslümanların yaşadığı yerdir: "...Bizim üç türlü vatanımız vardır. Vatan demek, yalnız hükümetimizin sahip olduğu yerler demek değildir. Türklerin, yani bizim vatanımız şunlardır: 1.Milli vatan, 2.Dini vatan, 3.Fiili vatan. Milli vatan: Türkçe konuşan bütün Müslümanların oturduğu yerlerdir. Bunlara Turan denir. Hangi devlet idaresine girerse girsin, Turan Türklerindir. Anadolu Turan'ın bir parçasıdır. Turan halkı Türkçeyi umumi lisan olarak kabul etmiştir. Milletini seven milli vatanını sever. Milli vatanın hudutları etnografya (kavmiyat) haritalarında çizilir..."

Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tataristan, Gagauzya, Kıbrıs, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Doğu Türkistan, Yakutistan, Çuvaşistan, Balkan Coğrafyası, Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan, Yakutistan ve dahası, Tuva, Hakasya, Altay ve Karaçay-Çerkez Türkçeleri ile konuşan gönül coğrafyamız, soyut vatanımız dilden dile, gönülden gönüle yayılıp uzayan Türkçemizin bize kazandırdığı bir engin imkandan başka nedir?

Bir Kadim Türkçe Bilgisi Olarak Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib

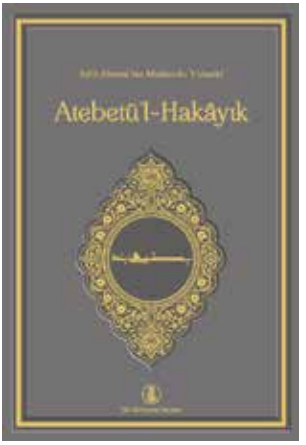

Atabetü'l Hakayık

Kadim bir bilgi olarak işitegeldiğimiz "Hanif Dini" ibaresinden yola çıkacak olursak, yazıldığı dönemde tarihin her döneminde 'iyi' olana denk düşen bir bilginin adı olmuştur Kutadgu Bilig ve Türk diliyle yazılmış bir güzellikle ele alınmıştır bu iyiliğin bilgisi… Hem bilginin iyisi işlenmiştir ve hem de Türkçe olarak işlenmiştir bu bilgi... Bu anlamda kutlu olanın bilgisi, bilinmesi dolayısıyla insanı da kutlu kılarak "eşref-i mahluk" eyleyen bir yüce bilgiye ulaşmanın Türk diliyle yazılmış bilgisidir de diyebiliriz Kutadgu Bilig'e…

Karahanlı Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'i, Karahanlılar döneminde, başlangıç olarak döneme ışık tutacak Türkçe bir kitap biçiminde yazmış olmayı tasarlasa da kitap özündeki ilahi bilgi dolayısıyla "müteal/aşkın" bir yer edinerek yüzyıllar boyunca bir "klasik" olagelmiştir. Kutadgu Bilig; tıpkı Edip Ahmet Yükneki'nin Atabetü'l Hakayık'ı ve Yunus Emre'nin Risaletü'n Nushiyye'si gibi şu dünyaya inen kitaplar hariç diğer bütün kitapların üstündeki Türkçe ile yazılmış kitaplardandır...

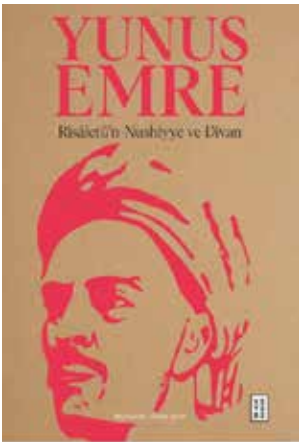

Risaletü'n Nushiyye ve Divan

''... Çin ü Maçin âlimleri ve bilgelerinin tümü ittifak ettiler ki Meşrik vilayetinde, bütün Türkistan illerinde, Buğra Han dilince, Türk lügatince bu kitaptan daha iyisini hiç kimse tasnif kılmadı. Bu kitap hangi padişaha ya da hangi iklime ulaştıysa gayet sanatkârca olduğundan ve sınırsız görkemliliğinden o illerin bilgeleri, bilginleri tarafından kabul gördü, her biri ona bir ad ve lakap verdiler. Çinliler Edebü'l-Mulûk adını verdiler, Maçin melikinin bilgeleri Ayinü'l Memleke dediler. Meşrikliler Zinetü'l-Ümera adını koydular, İranlılar şahname-i Türki adını vermişler, bazıları da Pendname-i Mulûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye adlandırmışlar...''

Tarih boyunca Kutadgu Bilig'e verilen diğer isimlere bakarak bile bunu anlamak mümkündür. Sözgelimi Pendname-i Mülûk, Şehname-i Türki, Ziynetü'l Ümera, Enisü'l Memalik ve Enisü'l Memleke gibi isimler bile onun böylesine kitaplar üstü bir kitap oluşunun ispatı gibidir.

Kutadgu Bilig, aynı zamanda çağlar boyunca süregelen saf ve temiz insanlık bilgisinin Anadolu insanına özel, onun diliyle yazılmış, İslam'la yoğrulmuş bir halkası gibidir. Değil mi ki, bu halkayı takip ederek bir iz sürecek olursak, önce Pendname'lerin en eskisi hükmündeki Ferdüddin Attar'ın Pendname'sine ulaşır oradan da, önce Anadolu'nun sonra cümle Turan, İran, Hind, Çin ve Maçin'in nezih üsluplarla yazılmış kadim kitaplarına erişiriz.

Bundan başka Aristo'nun Büyük Ahlak kitabına Platon'un Devlet'ine, Yunan'ın Yedi Bilgesi'nin Öğütler Kitabı'na kadar gider, aslı Hind'in beş ciltlik 'Panchatantra' kitabına dayanan Kelile ve Dimne'ye doğru yol alır, oradan da Vedalar'a kadar ilerleriz.

Kutadgu Bilig

Bunun da ötesinde Çin-ü Maçin'in Lao Tsu öğretilerine, asıl adı Kung fu Tsu olan meşhur Konfiçyüs'ün fikirlerine, Meng Tsu'nun öğüt ve öz deyişlerine, Babil'in Hamurabi Kanunlarına, Akad'ların Eşunna kitabına, Mezopotamya'nın Ahlak ve Erdem yazılarına, daha da ötede sanki Musa'nın gelişini bekleyen Mısırlı Bilgelerin nasihat kitapları 'Sboyet' lere kadar derinleşir ve Allah'ın insanları hiçbir zaman bilgisiz bir biçimde kendi başlarına bırakmadığını; türlü türlü vesile ve kişilerle her zaman erdemi, hakkı, hukuku, namusu ve vicdanı sürekli biçimde öğretip hatırlattığını öğrenir sarsılırız, sarsılabilirsek…

Pendnamelerdeki nasihatlerin değerinin yıllar boyunca hiçbir biçimde tartışılmamış olması, pendnamelerdeki ahlak ve öğüdün yegane ölçüsünün ayetler, hadisler ve diğer hikmetli söz sahiplerinin sözleri oluşuna dayanmaktadır.

Tarih boyunca Türk- İslam topluluklarının hemen hepsinde bilvesile görülen pendnameler her daim Kur'an ve Hadis'i merkez edinerek yazılmış, yol gösterici metinler olmuşlardır ki, hemen her satırlarında devlet yönetiminden, ortalama insan davranışlarına kadar dini, içtimai ve ahlaki nasihatler verilirken hiçbir ayrım yapılmadan toplumun idarecilerinden ortalama halka kadar herkesi muhatap alan bir özgür terbiye arzusu dikkati çeker. Paşa da, bey de, kadın da, erkek de, büyük de küçük de bu terbiye öğretisinin odağında nasihat dinlerken birdir ve esas olan ise iyi ve hayırlı birer insan olabilmektir.

Müslüman alemin ilk öğüt kitaplarından biri olan Feridüddün Attar'ın Pendnamesi bu anlamda mesnevi tarzında yazılmış, nazımın kuralları-na uygun, 900'den fazla beyit içeren, yol gösterici, ufuk açıcı nasihat-

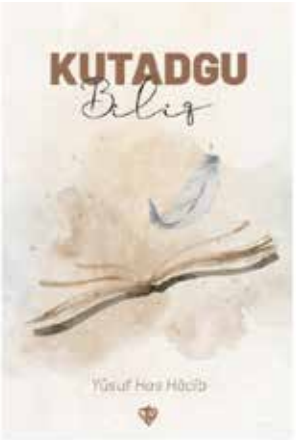

Kutadgu Bilig

lerle süslü, öncü bir kitap niteliğindedir. Edebiyatın "edep" kökeninden yola çıkarak tasavvufla buluştuğu bir öğreti düzleminde Attar'ın Pendnamesi aynı zamanda doğruya ve hakka davet anlamında bir kurucu başyapıt özelliği de taşımaktadır. Attar'ın Pendnamesinden başka, Türkçe olarak yazılmış iki önemli Pendname olarak Güvahi'nin Pendnamesi'ni ve Nabi'nin Hayriye'sini sayabiliriz.

Yusuf Has Hacib'i bir din alimi olmaktan öte bir dil ve kültür ustası, bir medeniyet elçisi, bir terbiye metodunun haber vericisi, bir yüksek yazar, dahası bir dil kurucusu ve değerli bir şair haline getiren Kutadgu Bilig, bütünüyle bir öğütler manzumesi ve hatta Müslüman Türk'e has Türkçe düşünülmüş ve Türkçe yazılmış bir düşünce tarihinin özeti gibidir.

Siyasi kültürden aile yapısına, çocuğun hakkından kadının yerine, devlet yönetiminden toplum nizamına kadar en başta da en sonda da tek bir şeyi, "kamil insan"ı işaretleyen Kutadgu Bilig başka bir anlamda da hemen her mevkiye hakkını hukukunu gösterdiği gibi haddini hududunu da gösteren bir makam ve mevki terbiyecisidir.

Bundan dolayı da eksenine aldığı Hak'tan halka giden bir terbiye manzumesi olarak hemen her boydaki öğütleriyle makamlar ve mevkiler ötesi bir tembih kitabı olmuştur.

Gerek bir öğütler kitabı ve gerekse bir siyasetname olarak da tarif edebileceğimiz Kutadgu Bilig, bir başka anlamda da Türk edebiyatında İslamiyet'in kabulünü takiben kaleme alınan ve bu anlamdaki yazınsal literatürün ilk örneği olmak bakımından yol açıcı bir niteliğe sahiptir. Öyle ki Kutadgu Bilig'in bu manada bir öncü siyasetname olarak sayılması bir yana, siyaseti ve devleti idare etme sanatını dahi mutluluk

veren bir bilginin odağından bakarak ele almış olması da ayrıca düşündürücüdür. Nitekim Yusuf Has Hacib bu bakış açısını oldukça erken sayılabilecek bir dönemde, 11. yüzyılda edinerek Türk oğullarına, insanı hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olmanın yollarını göstermiş; insan hayatını ve devlet yönetimini oldukça aşkın bir noktadan görebilmiştir.

Karahanlı Devleti Bayrağı

Öte yandan Türkçenin yazınsal bir dil olabildiğini göstermesi bakımından da kitapta özellikle aruz vezninin kullanılması, nazımı öne alan mesnevi tarzının tercih edilmesi ve metnin kaleme alındığı dönemin önde gelen lehçesi olan Hakaniye lehçesiyle yazılmış olması önemlidir. Bu hususlar, Kutadgu Bilig'i Türk dil, kültür ve düşünce tarihi incelemeleri için temel bir başvuru kaynağı haline getirmiştir.

Kutadgu Bilig, öncelikle devlet yönetimini başlı başına bir sanat olarak değerlendirmesiyle bile bu anlamda takdire şayandır. Ona göre devlet yönetme sanatı aynı zamanda insanın kendi varlığını anlamlandırması bakımından da önem taşıyan bir meşgaledir. Böyle olunca devlet isteyen insanın öncelikle kendini bilmesi ve böylece bu anlamlı sanatı becerme kabiliyetini edinmesi gerekir çünkü devlet ancak böylesi bir insanın kabiliyetine bağlıdır ve bunun yol ve yöntemi de bellidir...

Bu kadim kitaptaki sembolik anlatımla tanıdığımız sultan Küntoğdı, her şeyden önce olması gereken adaleti ve hukuku; vezir olarak konumlandırılan Aytoldı, baht ve mutluluk getiren, saadet veren maneviyatı; vezirin oğlu olarak gördüğümüz Ögdülmiş aklı ve zekayı; derviş konumundaki Odgurmış ise insanın akıbeti ile dünyanın sonunu hatırlatan ve ille de kanaat ile sevgiyi merkeze almayı önemseyen karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karahanlı Devleti Haritası

Bu önemli kitapla ilgili akıldan çıkarmamak gereken bir başka husus ise şudur. Kitap dönemin Karahanlı sultanı Tabgaç Uluğ Buğra Kara Han'a, dolayısıyla bir sultana sunulmuş öğüt ve nasihatler kitabı olması bakımından oldukça cesur bir üsluba da sahiptir.

Nitekim Kutadgu Bilig'i anlamlandıran bu hikmet ve cesaret aynı zamanda Yusuf Has Hacib'in içinde yetiştiği kültürel ortamın, öncesi ve sonrasıyla sürekli biçimde gelişen zenginliğini göstermek bakımından da düşündürücü bir içeriğe sahiptir. Gerek metodoloji, gerek yazınsal biçim ve gerekse içerik bakımından değeri tartışılamayacak kadar kıymete haiz bu eseri kaleme alan dönemle ilgili Orhan Okay hocanın tespitleri şöyledir: "(Bu kitap) Yusuf Has Hâcib'in yetiştiği Karahanlı Devleti döneminde Türklerin ileri bir kültür düzeyine eriştiklerini göstermektedir. Çok uzun zamandan beri tanıdıkları ve özellikle Göktürkler döneminde kültür alışverişinde bulundukları Çin uygarlığı yanında, Fars (Sâsânî), Batı (Bizans) ve sonrasında Arap ve Hint uygarlıkları ile temas halindeydiler ve buralardaki gelişmeleri izleyebiliyorlardı."

Ahmet Arı'nın tespitleri ise şöyledir: "Karahanlılar, devamı oldukları Uygurların kültür mirasına da sahiptiler. Fuad Köprülü bu durumu şöyle özetler: 'Türkler İslamiyeti kabul ettikleri zaman yazıya, kitaba, eğitime yabancı barbar bir millet değildiler. Çin tarihçilerine göre Uygur kültürü oldukça parlak ve geniş bir edebiyata sahipti; yazılı eserleri olduğu gibi, hanların saraylarında vakânüvisler de bulunurdu.' Meşhur Çin elçisi Wang Yen-Te, X. asırda Uygur ülkesinde gördüğü kitaplıklardan bahseder. Kutadgu Bilig'in yazıldığı sıralarda Uygur bilginlerinden Beşbalık'lı Şingko Şeli Tutung (Singko Seli), Budizm'in önemli metinlerinden olan Suvarnaprabhasa (Sutra, Sudur)'yı Altun Yaruk (Altın Işık) adıyla Çinceden Türkçeye tercüme etmekte; Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk'ü kaleme almaktaydı. Kısaca ifade edecek olursak "Türklük İslâm inanç dairesi içine girerken dili ve edebiyatı ile gelmiştir."

Yukarıda yer vermiş olduğumuz mensur giriş kısmında yer alan alıntıyı tekraren ve sadeleştirilmemiş biçimde yeniden örnek vererek alıntılayacak olursak; "...Çin ü Mâçin âlimleri ve hakîmleri, kamug ittifak boldular kim, Maşrik vilâyetinde, Kamug Türkistan illerinde, Buğra Han tilinçe Türk lügatinçe bu kitabdin yakşırak, hergiz kim erse tasnif kılmadı..." ibaresinde de görüleceği üzere; Yusuf Has Hacib'in bu kıymetli kitapla ortaya koymuş olduğu bir başka büyük bilginin de kitabın yazılmış olduğu engin Türk dili tarihi boyunca çok daha eski tarihlerden beri, daha nice kitabın yazıldığı, nice eserlerin verildiği, Türk dilinin bu köklü yazınsal tarihinde gerek manzum ve gerekse mensur nice örneklerin verilebileceği ve nitekim Kutadgu Bilig'in de işte bu tecrübeler ve birikim üzerinde şekillenerek böylesi bir güzelliğe kavuştuğu bilgisi olacaktır.

Ahmet Kartal, bu hususta şunları kaydeder: "Bundan dolayı Kutadgu Bilig'i oluşturan bu tecrübe ve yeteneği görmek için İslâm öncesi Türk şiirine bakmakta fayda vardır. Türk edebiyatının en eski döneminin, teorik olarak başlangıçtan yani VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar sürmüş olduğu söylenebilir. Bu devre, "İslam öncesi Türk edebiyatı" olarak isimlendirilmektedir. Türk şiir geleneğinin, özellikle Şarkî Türkistan'da yaşayan Budist Uygurlar arasında XIII. yüzyıla kadar devam ettiği göz

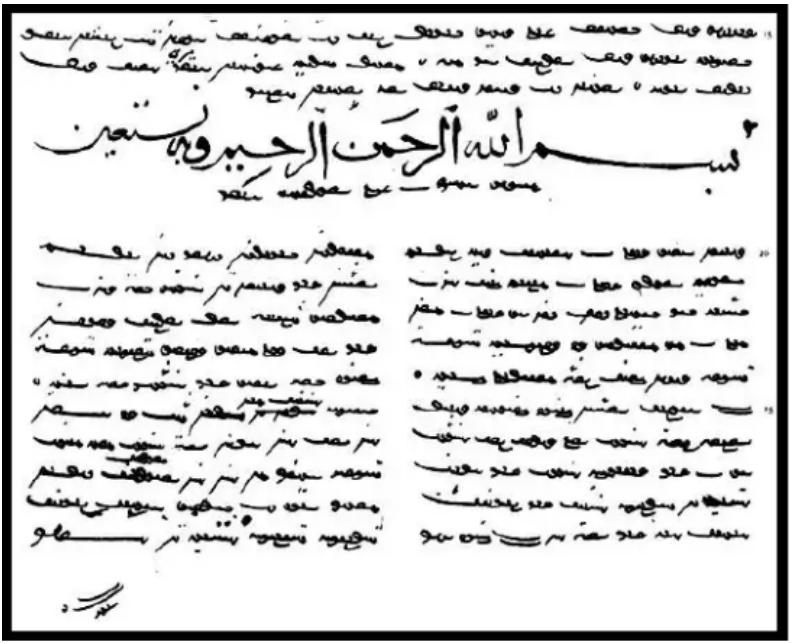

Kutadgu Bilig Beyitler

önünde bulundurulduğunda çok daha uzun bir dönemden bahsetmek mümkündür... Diğer taraftan, Orhun Kitabeleri'ni Türk destan üslûbunun ilk numuneleri saymak da yanlış olmaz. Aliterasyonlu ikileme öbekleri veya eş anlamlı kelime tekrarlarıyla, çeşitli bakımlardan birbirine paralel cümlelerle yüzlerce asır yaşatılacak olan Türkçe sanatkârane anlatımın en güzel misallerini sergilemektedir. Bütün bunlar Orhun Kitabeleri'ne özellikle şiirsel bir eda katmıştır. Diğer bir ifadeyle belirtmek gerekirse, Eski Türk şiirinin artistik ve ritmik unsurları olan baştan ve sondan kafiye, ibare ve gramer kafiyesi, iç kafiye, mısra içi aliterasyon, aliterasyonlu ikileme öbekleri, nakaratlar, hecelerin kademeli olarak yükseltilip düşürülmesi, paralel cümle gurupları ve cümleler modern edebiyatın ahenk unsurları olarak hâlen geçerliliğini korumaktadır. Türkler, yukarıda değinilen anlatım tekniklerini kullanarak intisap ettiği farklı dinlerde ve yayıldığı farklı coğrafyalarda büyük ve gelişmiş bir edebiyat meydana getirmişlerdir."

Türkçe yazılmış edebiyatın ilk mesnevi örneği olarak gösterebileceğimiz Kutadgu Bilig'te Yusuf Has Hacib yazılış biçiminde Arapça dil bilgisinden faydalanmış ve nazım biçimi olarak da Mesnevi biçimini kullanmış olsa da kendi dilinin kökeninden de kopmadan Türk şiir geleneğini sürdürmüştür. Böylelikle Kutadgu Bilig Türkçenin köklü dil bilgisi ve yazınsal kuvvetinin çok değerli bir örneği haline gelmiştir.

Söz gelimi bu Türkçe şiir geleneği bağlamında şöyle denilmiştir Kutadgu Bilig'de;

"...Kayusı kopar kör kayusı konar
Kayusı çapar kör kayu suw içer...
"

''Bak, kimisi kalkar, kimisi konar,
Kimisi koşar, kimisi su içer....'"

Bu beyitlerde iç kafiye, ilk mısrada bütün sözlerin "k" sesi ile başlaması, "ka" ses grubunun tekrarlanmasıyla tasvir edilen kuşların seslerinin verilmesi gibi ses oyunları görülmektedir. Bu özellikler, eski Türk şiirine ait nazım özelliklerinin sürdürüldüğünü göstermesi bakımından da önemlidir.

Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum;
Okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin

söyledim ve kitabı yazdım;
Bu kitap uzanıp, her iki dünyayı tutan bir eldir;

İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa;
Mes'ud olur, bu sözüm doğrudur.

Bir başka yerde de şöyle seslenmiştir;

Kötü insanlara karşı siyâset yürütmeli; halk arasında kargaşalığı siyâset yatıştırır.
Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esâsı ve kökü iki şeye bağlıdır.

Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun,
diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür.

Ve onca tembih, temenni ve duadan sonra şöyle nasihatler etmiştir Yusuf Has Hacib;

"…Biliglig sözi körse barçın tözi
Bilginin Sözü ipekli kumaşa benzer'...'

"…Kişi emgek ıdsa sana belgülük
Unıtma ol emgekni bolma ölüg..

"...Biri sana gerçekten emek etmişse,
Unutma bu emeği, ona karşı ölü gibi kalma..."

"Buşı bolsa yalnuk biligsiz bolur
Kalı övke kelse ukuşsuz kılur..."

"...İnsan hiddetlenirse bilgisizce hareket eder, ,
Eğer öfkelenirse, öfke kişiyi akılsız eder..."

"…Apa oglanı körse arkış sanı
Örüg turgu bolmaz örügler kanı..."

"... İnsanoğlunu görsen, sanki bir kervana benzer.
Konaklama yerinde çok durmak olmaz, hani eski konuklar nerede..."

"Yime yakşı aymış bu türk buyrukı
Körür köz yarukı ogul kız okı..."

"...Bir Türk veziri ne de güzel demiş;
Oğul, kız hakikatte, gören gözün nurudur."

Kırgız Türkçesiyle Gönlümüzü Dolduran Bir Dil Ve Yazı Ustası: Cengiz Aytmatov

Cengiz Aytmatov'un yazısı, yalnızca bir romancının kendi yerini, yurdunu, varlığını, tanıyıp bellediği kendi insanını ve epeyce bir kısmını da kendi içinde sakladığı kendi tarihini dile getirip anlatma arzusundan ibaret bir yazı değildir. Onun bazıları neredeyse roman olmaya ramak kala durdurup öykü olsun istediği uzun öyküleri, kısa ve uzun romanları bizi bir başka yola götürür.

Cengiz Aytmatov

O yazdıklarını doğup yaşadığı bozkırlardan, Issık Göl'den, şamal rüzgarlarından, Tanrı Dağları'nın ıssızlıkla çınılayan sessizliğinden, Kırgız göçerlerinin yollar boyu zenginleşen hafızasından, Manas'tan, Canış Bayış'tan, Er Kökül'den, Mendirmen'den, Kurmanbek'ten, nice Kırgız destanlarının kadim dilinden ve dahası tümden insan varlığının derinliklerinde yığın yığın, öymük öymük toplanan hüzünlerden, kederlerden, sevinçlerden, acılardan, kayıplardan, umutlardan ve onca hasretlerden yontar. İnsanlığın

Cengiz Aytmatov

ortak vicdanına değip dokunan engin bir edebiyat iklimini ve o iklimle renklenen kocaman bir dünyayı kendi dilince anlatır.

Bu bakımdan Aytmatov'u yalnızca Kırgız edebiyatının dünyaca bilinen önemli bir romancısı olarak değerlendirmek, onun sanatının sınırlarını daraltmak anlamına gelecektir. Cengiz Aytmatov, bir biçimde doğup büyüdüğü, yaşayıp gördüğü o kadim toprakların sosyal, siyasal ve kültürel gerçekliğini yazdıklarının odağına koymuştur elbette ama bundan çok daha fazlasıdır. Çünkü o bir yandan da insanoğlunun evrensel meselelerini, sıkıntılarını, insanın varoluşunu anlamlandırma çabasını, insanın ve toplumun geçmişle bugün arasında kurduğu bağı anlatır. Bir yandan da çalışkan bir çiftçi gibi aşkın, sevginin ve bir sadakatle birbirinden emin oluşun insan hayatındaki ve insanlık tarihindeki yerini, savaşların, kavganın, insan, toplum, ülke ve dünya üzerinde meydana getirdiği yıkımı, tabiata karşı sorumluluğumuzu, kültürel hafızanın kaybedilmesi ile kopan bağın nelere mal olduğunu ve nihayet insanın kendi özüne yabancılaşarak mankurtlaşması tehlikesini bütünüyle insana has ve bir o kadar da derin bir duyarlılıkla ele alır. O Kırgız insanının hikayesinden yola çıkmış olsa da anlattığı hikayeyi işlediği biçimiyle bütün insanlığın okuyabileceği ortak bir edebiyat ürünü haline getirebilmiştir.

Aytmatov'un romancılığını anlamanın en doğru yollarından biri, onun edebiyatında coğrafyanın nasıl bir anlam kazandığına bakmaktır. Onu yazdıklarında Kırgızistan'ın uçsuz bucaksız bozkırları, sarp dağları, gölleri, atları, develeri, hayvanları ve tabiatın değişken yüzü onun eserlerinde yalnızca olayların gerçekleştiği mekanlar olarak kullanılmakla kalmaz. Bütün bunlar insanın ruh dünyasıyla ilişki içerisinde yaşayan, kahramanların kaderlerini etkileyen ve kimi zaman onların iç dünyalarını yansıtan canlı unsurlar haline gelir. Aytmatov'un insanları tabiatın dışında değil, onunla birlikte tabiatın tam da içinde yaşarlar. İnsan toprağa doğar, büyür, o toprağa basarak yürür, dağlara bakar, doruklarına çıkar, hayvanları konuşturur, onlarla konuşur, bir bağ kurar, karın yağışını, yağmurun serpişini, mevsimlerin değişimini hayatın doğal bir parçası olarak kabul eder ve geçmişten derlediği onca deyişi, meseli, hikâyeyi hem tabiattan hem de onca birikime kucak açan güzelim dillerinden kaynaklı tabiatlarından kopmadan, geçmişle olan bağlarını koparmadan gelecek kuşaklara aktarır.

Bu nedenle de Aytmatov'un eserlerinde doğaya hor davranılması, tahrip edilmesi, insanın yalnızca çevresine verdiği bir zarar olarak işlenmekle kalmaz, aynı zamanda bu tahribata neden olan, dahası bunu kendi elleriyle yapan duyarsız, vicdansız, kalpsiz insanoğlunun kendi varoluşunun dayandığı temel kaynakları yok ettiği gerçeğini de işlediği bu emeğe katar. Onun eserlerindeki bütün tabiatta olduğu gibi, söz gelimi bozkır, bir bakıma da insan hafızasının ta kendisidir. Dağlar geçmiş zamanların sessiz şahitleri; yollar gidişlerin, ayrılıkların, dönüşlerin ve buluşmaların imgesi, atlar özgürlüğün, develer sessizce hareketin temsilcileri, toprak, yurt, vatan ise hem yaşamın hem de ölümün değişmez mekanları olarak işlenmiştir.

Aytmatov'un büyük romancılığının bir başka önemli özelliği ise onun yazarken bütünüyle yerli ve kültürel anlamda da bir o kadar özgün unsurlardan yola çıkarak, yerel anlamı bir cebinde taşırken öbür cebinde sımsıkı tuttuğu evrensel anlam alanlarını birbiri ardına açabilmesidir. Nitekim Kırgız halkının gündeliğinden hareketle bir hayatın romanını yazarken, bütünüyle Kırgız havasının esip dolaştığı bir dünyadan ses verdiği halde sadece Kırgız insanına has bir dünya kurmakla kalmaz, bir yandan da anlatadurduğu Kırgız insanının başından geçen olayların içinde bütün insanlığın tanıyabileceği duyguları ve sorunları da görünür hale getirir.

Bir ana ya da bir babanın evladına duyduğu sevgi, savaşın ardından eve dönmeyen oğlunu bekleyen annenin acısı; sevdiği, aşık olduğu insanla yaşadığı hayat ve toplum arasında tercih yapmak zorunda kalan insanın yaşadığı ikilem; geçmişini kaybetmiş bir insanın acınası ve düşünülesi kimlik arayışı; çocukluğun o bulutsu saflığı ile yetişkinler dünyasının taş karası acımasızlığı arasında kalmışlıkla gelen acı hatıralar ve böyle saymakla bitmeyecek anlar, zamanlar içre olan bitenin ya da olamayan ve bitemeyenlerin hikayeleri...

Aytmatov romanlarında çatışma, yalnızca Kırgız toplumuna özgü bir çatışma değildir. Aytmatov'un bu anlamdaki bir diğer başarısı, bütün bu yerel hikâyeleri, yerel olayları, halleri insanlığın ortak duygularıyla buluşturabilmesinde ortaya çıkar. Ve nitekim onun yazdıklarını okuyan okuyucu, Kırgızistan'ın kendisine onca uzak bir köyünde veya bozkırında yaşayan bir karakterin hikâyesini okurken aslında kendi hayatından, kendi toplumundan ve kendi insanlık hâlinden parçalar bulmaya başlar ki bu noktada Aytmatov'un dil becerisi üzerinde özellikle durmak gerekir.

Issık Göl

Onun bu anlatımı çoğu zaman sade, anlaşılır ve gösterişten uzak görünmekle birlikte bu sadeliğin altında son derece yoğun bir düşünce ve duygu dünyası bulunduğu görülmektedir. Bu anlamda da Aytmatov'un asıl edebi becerisini kelimeleri gösterişli biçimde sıralamasında, dizmesinde, anlatmasında değil, o kelimelerin insan ruhunda meydana getirdiği yankıda arayan bir sanatçı olmasında aramak gerekmektedir.

Bu nedenle onun eserlerinde uzun tasvirlerden ziyade anlam taşıyan ayrıntılar, güçlü semboller ve insan psikolojisini ortaya çıkaran davranışlar sürekli biçimde dikkati çeker. Bir bakış, bir suskunluk, bir yolculuk, bir hayvanın ya da otun, börtü böceğin bir hareketi veya bir yaşlı bilgenin anlattığı unutulmuş eski bir hikâye bir anda romanın bütün anlamını değiştirebilecek bir derinliğe ulaşabilir.

Aytmatov'un dili bu bakımdan yalnızca anlatan değil, düşündüren ve sezdiren bir dil olarak da dikkat çekicidir. Nitekim onun bu satırlarını okuyan okur sadece bir metni okumakla kalmaz ve tıpkı romanın anlamını değiştiren o bir anlık suskunluğa benzer biçimde bir an susar ve metinde söylenenden

Tanrı Dağları

çok söylenmeyenin, söylenmemiş olanın ve böylece söylenmeden bilinmesi, anlaşılması gerekenin anlamını keşfetmek durumunda kalır.

Tam da bu içten anlatım dolayısıyla, Aytmatov'un eserlerinde insan ve vicdan arasındaki ilişkinin işlenme biçimi son derece güçlü bir şeklide kendini hissettirir. Nitekim Aytmatov'un karakterleri sadece ve yalnızca dış dünyayla mücadele eden kişiler olarak değil, aynı zamanda kendi içlerinde taşıdıkları sorularla, pişmanlıklarla, korkularla ve vicdan muhasebeleriyle de mücadele eden karakterler ve tipler olarak şekillenirler. Onun romanlarında okundukça açılan bir gerçeklik olarak, geçmiş, yalnızca geride kalmış zaman olarak işlenmemiştir. Geçmiş aynı zamanda şimdiki zamanın üzerinde etkisini sürdüren canlı bir güçtür ve insan geçmişini hatırladığı ölçüde kendisini tanıyabilir, yaptığı hatalarla yüzleştiği ölçüde ahlaki bir varlık hâline gelebilir.

Nitekim onun bu yazma biçimi Aytmatov'un edebiyatını yalnızca hikâye anlatan bir edebiyat olmaktan çıkararak insanın ahlaki sorumluluğunu sorgulayan düşünsel bir edebiyat haline de getirmiştir. Bunun en çarpıcı örneklerinden birini Gün Olur Asra Bedel adlı romanında ilk defa işlemiş olduğu "Mankurt" ifadesinde görmek mümkündür. Bu romanda Mankurt, yalnızca geçmişini hatırlayamayan veya hafızasını yitirmiş bir insan değildir. Mankurt, ailesinden, milletinden, tarihinden, kültürel köklerinden ve nihayet şahsiyetini belirleyerek onu

tanımlayacak her şeyinden koparılmış, dolayısıyla kendi kimliğini meydana getiren temel unsurlardan mahrum bırakılmış insan olarak işlenmiştir. Aytmatov'un bir tipolojik kimlik olarak da görülebilecek kendinden koparılmış insan için kullanmış olduğu ifade nihayet bir karakteri tarif eden kavram olarak edebiyatın sınırlarını aşmış ve günümüz sosyoloji, toplum bilim, psikoloji ekseninde de kullanıma geçerek, kültürel ve toplumsal bir anlam kazanmıştır.

Bir insanın kendi geçmişinden koparılması, yalnızca bireysel hafızanın kaybı değildir ve bu biçimiyle hafızasını kaybetmiş insanların yaşadığı bir toplumun ortak hafızası da kaybolmuş demektir. Öyle ki, bu metaforik anlatım üzerinden bakıldığında tarihini bilmeyen, atasının hikâyelerini hatırlamayan, dilinin taşıdığı anlamları küçümseyen ve kendi kültürel mirasına yabancılaşan insan, zaman içerisinde kimliğini oluşturan temel dayanakları kaybedecektir. Öte yandan Aytmatov'un bu oldukça başarılı Mankurtluk ve Mankurtlaşma yorumu bu açıdan yalnızca geçmişte yaşanmış bir trajediyi değil, modern insanın karşı karşıya olduğu sürekli tehlikeyi ifade etmesi anlamında da dikkat çekicidir.

Onun satırlarıyla okuyalım:

> "...Şimdi Sarı-Özek bozkırında tek başına idi. Yalnız sadık köpeği Yolbars, bir süre araçların peşinden gittikten sonra, sahibinin onlarla gelmediğini, geride durup beklediğini görünce, koşup onun yanına geldi. Ama Yedigey'in köpeğe aldırdığı yoktu. Eğer hayvan onlarla beraber köye gitmiş olsa, bunun farkında bile olmayacaktı.
>
> Çünkü dünya başına yıkılmıştı o anda. Sabitcan'la konuşmasından sonra bir boşluğa yuvarlanmıştı, içi ızdıraptan alev alev yanıyor, yüreği sıkılıyor, boğulacak gibi

oluyor ve içindeki o yangını söndüremiyordu. Yüreğinin dayanılmaz sızıları büyüye büyüye bir uçurum kadar derin yara açmıştı içinde. Karanlık ve her tarafından soğuk rüzgârlar esen bir boşluk idi bu.

Ne diye boş yere konuşmuştu Sabitcan denen o herifle! Akıl danışılacak, yardım istenecek bir adam mıydı o! Öğrenim görmüş, okumuş bir adamdır diye, o yüksek m em urlara söylenecek lafları bilir diye düşünmesi ne büyük bir hata imiş meğer! O okullarda, o enstitülerde ne öğrenmişti bu adam ? Belki onu işte böyle bir adam, bir Sabitcan olsun diye eğitmişlerdi. Belki de bir yerlerde onu bekleyen bir varlık vardı. Onu bekliyor, gelince avucunun içine alıyor, şeytan gibi her şeyi görüp yaptırıyor ve onun işte böyle bir Sabitcan olmasını ve öyle kalmasını sağlıyordu. Sabitcan denen bu herif, yakında insanların telsizle yönetileceklerini büyükbir coşku ile anlatm am ış mıydı? Belki de o görünmez güç, Sabitcan'ı şimdiden yönetiyordu! Koca Yedigey bunları düşünüyor ve düşündükçe kendini iyice ezilmiş hissediyor, dayanılm az yürek acısı içinde kıvranıyordu. Sabitcan denen bu genç adama hem kızıyor, hem acıyor ve ondan nefret duyarak mırıldanıyordu:

- Mankurtsun sen, mankurtsun! Gerçek bir mankurt! ..."

Bir dil ve anlatım ustası olarak Aytmatov'un Türk dili ve Türk dünyasına katkısı da özellikle bu noktada belirginleşmektedir. Onun Kırgız Türkçesiyle yazdıklarının Türk diline katkısını yalnızca Türkiye Türkçesine ya da diğer Türkçe ağızlara yeni kelimeler kazandırması veya dilbilgisel bir yenilik ortaya koyması şeklinde yorumlamak en azından bir şey söylemek anlamına gelse bile, yeterli olmayacaktır. Zira Aytmatov'un bu yazıyla ortaya koyduğu asıl katkının Türk dünyasının kültürel hafızasını

güçlü ve bir o kadar da edebî biçimde görünür hâle getirmesi ve bu hafızanın farklı coğrafyalardaki okuyucular arasında yeniden dolaşımını sağlamasında aramak gerekmektedir.

Dişi Kurdun Rüyaları

Nitekim, Aytmatov, ana dili Kırgızca olan bir yazar, anlatıcı, hikayeci, romancı olarak Kırgız Türkçesiyle yazmış, eserlerinin bir bölümünü Rusça kaleme almış olsa da, en doğalından Kırgız insanının hayatını, kültürünü, sözlü ve yazılı birikimini önce Türk dünyası edebiyatının sonra dünya edebiyatının gündemine taşımıştır. Eserlerinin Türkiye Türkçesine çevrilmesi sayesinde de Türkiye'deki okuyucuların Kırgız edebiyatını yakından tanımasına imkân hazırladığı gibi Kırgız toplumunun da Türk edebiyatını tanımasına imkan sağlamış, böylece de bir yandan Türkiye'deki ve Kırgızistan'daki okuyucuyu, başka bir Türk topluluğunun dil dünyasına, kültürüne, geleneklerine, halk anlatılarına yönlendirmiş ve her iki toplumun hayat anlayışına edebiyat aracılığıyla yaklaşabilmiştir.

Aytmatov'un bu katkısı fevkalade önemlidir, zira bu haliyle onun yazısında dilin yalnızca bir iletişim aracı olmadığı, bir milletin dünyayı algılama biçimini, geçmişten bugüne taşıdığı düşüncelerini, acılarını, sevinçlerini, değerlerini ve hayata bakışını içerisinde barındıran büyük bir kültür hazinesi olarak işleyebildiğini görürüz. O kadar ki Aytmatov, Kırgız halkının

Cengiz Aytmatov Hatıra Pulu

sözlü kültüründen gelen birçok unsuru modern edebiyatın imkânları içerisinde yeniden yorumlayarak onları yalnızca kendi halkının hafızasında bırakmamış, dünyanın farklı dillerinde okunan eserlerin bir parçası hâline getirebilmiştir. Tam da bu noktadan bakıldığında onun Türk diline ve Türk kültürüne katkısının da salt kelime düzeyinde değil, hafıza ve kültür düzeyinde de çok daha büyük bir anlam taşıdığı görülecektir. Bu da Türkçe'nin özellikle yazıyla kurmuş olduğu gönül coğrafyasını ve bu coğrafyada esip duran yine Türkçenin sınırlarını belirlediği soyut vatanı bir kavram olmaktan öte yaşayan bir gerçeklik olarak belirlemeye yetecektir.

> "...İlerisi aydınlıktı; boğaz orada sona eriyordu. Bir meltem esiyordu vadiden. Daniyar türkü söylemeye başladı yine. Önceleri ürkekti, çekingendi; sonra sesi gürleşti, bütün boğazı doldurdu, uzak kayalıklarda yankıdı. Türküdeki tutku, türküdeki ateş beni şaşırtmıştı. Bir şey vardı o türküde, adlandıramadığım bir şey. Daniyar'ın sesi miydi bu, yoksa yürekten kopup gelen, başkalarında da aynı duyguları uyandıran,insanın içini dile getiren güçlü bir şey mi?
>
> Ah, Daniyar'ın türküsünü yeniden yaratabilseydim! Önemli olan sözler değildi, zaten pek az söz vardı. Böyle bir türküyü daha önce duymamıştım, daha sonra da duymadım. Ne Kırgız Türküsüydü ne de Kazak türküsü; ama ikisinden de bir şeyler vardı içinde. Daniyar, iki ulusun en güzel ezgilerini almış, tekrarlanması imkânsız bir

biçimde kaynaştırmıştı. Dağların, bozkırların türküsüydü bu, Kırgız dağları gibi yükseliyor, Kazak bozkırları gibi yayılıyordu...''

Aytmatov'un edebiyatında destan geleneğinin modern romanla buluşması da onun Kırgız Türkçesiyle ortaya koyduğu ve sadece bir türküyü ve bu türkünün söylenmesi ve dinlenmesini anlatışı bile sanatının en özgün taraflarından biri olarak dikkat çekicidir. Kırgız kültürünün en önemli sözlü miraslarından biri olan Manas Destanı ve bu geleneğin çevresinde oluşan efsaneler, bir Kırgız Türk'ü olarak Aytmatov'un hayal dünyasının önemli kaynakları arasında yer almasıyla bile başlı başına bir dil konusudur. Ve dahası onun bu destanları yalnızca geçmişten kalmış metinler olarak tekrar etmekle yetinmeden, bu destanlarda gömülü haldeki sembolleri, anlatım biçimlerini ve insan anlayışını modern dünyanın meseleleriyle birleştirerek ve bunu Kırgız Türkçesi'nin verdiği imkanlarla yazarak ortaya koyabilmesi büyük başarıdır.

Böylece geçmiş ile bugün arasında Türkçe düşünerek ve Türkçe yazarak canlı bir ilişki kurabilmiş, söz gelimi bir efsane, onun romanında modern insanın yalnızlığını anlatan bir sembole dönüşebilmiş ve bu dönüşümle de geleneksel bir hikâyenin çağdaş insanın kimlik problemini açıklayabileceği gibi bir yazınsal pratiğin Türkçe söylenmiş bir örneği verilmiştir.

Bu özellik Aytmatov'un eserlerine özellikle Türk dünyası ekseninde bütün derin yakınlıkları akla getirecek biçimde hem köklü bir kültürel derinlik hem de çağdaş bir düşünsel boyut kazandırmıştır. Bir örnek olarak Aytmatov'un Cemile adlı romanında bu boyutun nasıl işlendiğini; hem de insanı, insan var oluşunu, insanın ruhunu ve aşkı yorumlayarak aktarma biçiminde görmek mümkündür. İlk bakışta oldukça ustaca işlenmiş bir aşk hikâyesi gibi görünebilecek bu roman, aslında

Gün Olur Asra Bedel

bireyin toplumun kendisi için çizdiği sınırlarla kendi duyguları arasında yaşadığı çatışmayı ortaya koyuşuyla bile bambaşka bir içerik kazanmaktadır. Aytmatov bu uzun anlatıda aşkı yalnızca romantik bir duygu olarak değil, daha derinde bir yerde insanın hayatını değiştirebilecek güçlü bir tercih olarak ele almış, öylece işlemiş ve bu biçimiyle de Türk dünyasının bütününe Kırgız Türkçesi'yle dillendirilmiş bir hikâye vermiştir.

Aytmatov'un romanlarında dikkati çeken bir başka başarısı ise klasik romanın ezberlenmiş ve giderek kanıksanmış haldeki didaktik ve hatta yer yer pedagojik tarza meyletmeden hikâyeyi anlatıp cevabı büyük ölçüde okura bırakmış olmasıdır. Söz gelimi "Selvi Boylum Al Yazmalım"ın sorusu şudur: "İnsan yalnızca sevdiğini söylemekle mi sever yoksa gerçek sevgi emek vermeyi, sorumluluk almayı ve gerektiğinde fedakârlık yapmayı da gerektirir mi?"

Aytmatov, yaza yaza anlatıyı getirdiği o son noktada cevabı okuyucuya, okuyucunun vicdanına bırakmakla da anlatıya rengini kazandıran dilin gücüyle birlikte kendi yazısının gücünü de böylece ortaya koyar.

> "... Onun mutlu olmasını yürekten diliyorum. Günlerden bir gün, kendisi bile farkına varmadan, onu arayan bir erkekle karşılaşacağını sanırım. Birinci kocasıyla şansı iyi gitmemişti, istediği şeyi ona ben de verememiştim. Gerçek aşkın, sevmenin ve sevilmenin ne demek olduğunu bilmesem belki de onunla kalırdım. Bu sevgi konusu kolay anlaşılacak bir şey değildir...."

Aytmatov'un romanlarının merkezinde duran kadın karakterlerin de işlemiş olduğu insani duyarlılığın en önemli temsilcileri olarak konumlandırdığını görürüz. Onun romanlarında kadınlar çoğu zaman savaşın, yoksulluğun, ayrılığın ve daha birçok toplumsal sıkıntıların ağırlığını çekip taşıyarak acılanan ama yine de kendi varlıklarını ve hikâyelerini diri tutmaya çalışan güçlü karakterler olarak çıkarlar karşımıza. Söz gelimi Toprak Ana adlı başyapıtındaki Tolgonay, savaşın acısını yalnızca bir birey olarak değil, bir anne ve toprağa bağlı bir insan olarak da yaşar. Tolgonay'ın yaşadığı kayıplar üzerinden savaşın gerçek yüzü tam bir görünürlük kazanır ve Aytmatov böylece savaşın yalnızca cephede gerçekleşen bir mücadele olmadığını, aynı zamanda cephe gerisinde kalan ortalama insanların hayatlarını da paramparça eden büyük bir insanlık felaketi olduğunu gösterir. Böyle olunca Aytmatov'un savaşı konu edinişi bir kahramanlık anlatısına değil insanın yaşadığı kayıplara, savaşın insan vicdanında bıraktığı onulmaz yokluklara, kayıplara, acılara ve yaralara yaslanır.

Toprak Ana, Aytmatov'un toprak, üstünde kurulan yurt, yaşanılan ve ölünen yer olarak toprak ve toprak-insan ilişkisini en güçlü biçimde işlediği eserlerden biridir. Toprak onun yazısında yalnızca ürün veren bir nimet, bir varlık olarak değil insanların acılarına tanıklık eden, onların emeklerini ve kayıplarını sessizce taşıyan bir anne gibidir. İnsan toprağın üstünde doğar, o toprağı sahiplenir, üstünde yaşar, o toprakta ana dilini öğrenir, o toprağı işler, eker biçer, ondan hayatını sürdürmek için ürün elde eder ve sonunda yine toprağa döner ve toprağa gömülür.

> "... İşte yeni yurdunuz burası! dedi Boynuzlu Geyik Ana. Artık toprak sürerek, balık avlayarak, hayvan yetiştirerek hep burada yaşayacaksınız. Bin yıllık ömrünüz olsun, barış içinde yaşayın; soyunuz çoğalsın, dört bir yana yayılsın. Çocuklarınız ana dilinizi öğrensinler, kendi

dillerinde konuşmaktan, türkü söylemekten zevk alsınlar. İnsanlara yaraşır bir yaşam sürün. Ben her zaman sizin yanınızda, çocuklarınızın çocuklarının yanında olacağım.

Kırgız soyunun kalıntıları olan oğlanla kız sonsuzluğa uzanan, kutsanmış lsık-Göl'deki yeni yurtlarını işte böyle edindiler...''

"...Ey Boynuzlu Geyik Anamız, ulu ceddimiz! Çocuklarımızı tehlikeden kurtardığın için, "atalarımızı ak sütünle beslediğin için, koruyucu gözünü bizden ayırmadığın, hep bizleri düşündüğün için kara koyun sana kurban olsun. Ne olur bizi dağda bayırda, coşkun sularda. kaygan yollarda yalnız bırakma. Senin çocuklarınız biz, topraklarımızı terk edip gitme, hep bizimle kal. Amin..."

"...Toprakla su insanlar arasında eşit olarak paylaşılır, kendi tarlamızı sürüp eker, kendi ekinimizi biçebilirsek neden mutlu olmayalım, Tolgonay? İnsan için en büyük mutluluk budur. Çiftçinin bütün zevki ekip biçtiğinin kendinin olmasıdır..."

".... ilk harmanımızın ürünü olacaktı bu. Onun da kucağından mis kokulu samanlar saçılacak, arkasında döküntülerden bir yol kalacaktı. Ben kendi kendime böyle düşler kurarken yıldızlar da katıldılar düşüme. O zaman isteklerimin olmasını yürekten dileyerek bir insana seslenir gibi seslendim Toprak Ana'ya: - Ey, Toprak, bizleri bağrında taşıyorsun. Bizlere mutluluk vermedikten sonra nerde kaldı senin analığın, ne diye geldik bu dünyaya? Ey, Toprak, çocuklarınız biz senin; bize mutluluk ver, bizleri mutlu kıl!..."

"...Bütün isteklerimiz, düşlerimiz yerine gelmişti. Toprak da, su da bizimdi; kendi tarlamızı sürüyor, kendi ekin-

imizi kaldırıyorduk. Demek ki, ilk gece düşlediklerimizin hepsi de gerçekleşmişti. Biz o gece yeni bir cağın başlayacağını, yeni bir düzenin kurulacağını bilmiyorduk elbette. Oysa bütün olanlar, bizim içten gelen isteklerimizin cağın gerekleriyle, iyiliğin adaletin gerekleriyle birleşmesinden başka bir şey değildi..."

Selvi Boylum Al Yazmalım

"...Söyle bana Sevgili Toprak, hangi ana oğlunu bir kerecik, o da bir anlığına görebilmek için bunca acı çekmiş, eziyete katlanmıştır? ..."

"... Evet, Toprak Ana, insan ister istemez böyle oluyor. Hem değişen yalnız ben değildim. Savaşın pençesine düşmemiş tek insan, tek aile kaldı mı? Köye ölüm haberini bildiren kağıtlar gelip de iki-üç evde birden çığlıklar, ağıtlar yükseldi mi, insanın kanı tutuşur, gözlerini kan bürür, yüreği kan ağlardı. İşte o günlerde çalışanların başı oluşumdan dolayı sevinç duyuyorum. Çünkü yalnız kendi derdimi değil, başkalarının derdini de ben çektim; herkesin acısını, açlığını, açıklığını paylaştım. Başkalarının derdine katlanmış olmasam savaş beni de siler süpürür, şimdi yerimde yeller eserdi. Savaşı alt etmenin tek yolu vardı, bunu çok iyi anlamıştım: çarpışmak, direnmek, yenmek.

Direnmeyeni ölüm bekliyordu. İşte bu yüzden, sevgili toprağım, at sırtında buraya geldiğim zamanlar seni sessizce selamlar, yanından sessizce ayrılırdım..."

"...Ey denizlerin, dağların ötesinde yaşayanlar! Ey, bu dünyanın insanları! İstediğiniz nedir sizin? Toprak mı? İşte toprak karşınızda, benim. Yalnız, hepiniz içinim ben, bence sizler birbirinize denksiniz. Benim yüzümden kavgaya gerek yok. Sizin dostluğunuzu, emeğinizi istiyorum. Sürülmüş tarlanıza bir tohum atın size yüz tane vereyim. Dikeceğiniz bir dalcıktan size koskoca çınar yetiştireyim. Bağ bahçe yapın meyve yağdırayım. Sürü edinin ot bitireyim. Ev yapın duvarı ben olayım. Üreyin, çoğalın yerleşmeniz için kucağımı açayım. Erişilmez yüksekliklerim,ulaşılmaz derinliklerim vardır; sonsuz sınırlarımla hepinize yeterim...."

"... Seninle biz unutamayız. Toprak Ana. Zaten bugün anma günüdür. Olanları bir bir hatırlayalım..."

"...-Ey, Toprak Ana, sen bizi bağrında barındırır, dünyanın dört köşesindeki insanları beslersin! Sen söyle insanlara. onlara sen anlat!

-Hayır, Tolgonay, sen anlat! insansın sen. Her şeyden yüce, her şeyden akıllısın; insansın sen! Sen anlat!..."

"...Güneş, toprak, annesiyle birlikte bütün evren yudum yudum içtiği sütün içine karışırdı sanki. Karnını iyice doyurduktan sonra sütten bir yudum daha alırdı. Sonra bir yudum daha, bir yudum daha…"

"...Toprak da, özgürlük de, hak da onlarındı şimdi..."

Özellikle Toprak Ana'da dikkati çeken bu 'toprak' vurgusu elbette romana adını veren toprağın bir ana gibi tarif edilerek işlenişinden kaynaklı bir çoğullukla şekillenecektir. Bununla beraber romanda işlenen biçimiyle toprak kimi yerde bir hak olarak, kimi yerde ana sütü ile birlikte doyulan bir nimet

olarak, kimi yerde bir koruyucu-besleyici kaynak olarak tarif edilir. Ancak diğer yandan da toprağın bir anlatıcı, aktarıcı değer olarak verilmesi ve buna karşılık toprağın da bu anlatıcılık görevini insana bırakışı hayli önem taşıyan detaylar hükmündedir. Benzer biçimde yine aynı romanda toprağın hiç unutmayan bir hatırlatıcı ve hep hatırlanıcı bir büyük değer olarak anılmış olması da bu anlamda dikkat çekicidir. Dahası, toprağın kucaklayıcı, kabul edici, yer verici, yeşertici bir değerler toplamının ifadesi olarak karakterize edilmiş olması ile hep saygıyla, hürmetle ve sevgiyle anılacak-selamlanacak bir büyüklüğün odağına yerleştirilerek yüceltilişi de Kırgız insanından hareketle Türk insanının toprağa verdiği değer ve toprakla kurduğu ilişkiyi evrensel bir anlatım biçimiyle ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Selvi Boylum Al Yazmalım Afiş

Aytmatov'un en bilinen romanları arasında belkide en başta gelen ve hatta Aytmatov külliyatının en önemli kitaplarından sayılan Beyaz Gemi adlı roman ise Aytmatov'un çocuk dünyası ile yetişkinler dünyası arasındaki çatışmayı tam bir çocuk algısı ve çocuk diliyle işlediği kitabıdır. Romanın merkezindeki adsız çocuk, sadece adsız bir çocuktur. Çocukça düşünmekte ve dünyayı yetişkinlerin acımasız gerçekliklerinden öte bir anlamla kavramakta, hayal dünyasını berkiten efsaneler, hikâyeler ve umutlarla beslenmektedir. Heyhat ki onun hayalini kurduğu dünyadan farklı biçimde yetişkinlerin dünyasında çıkar, şiddet, bencillik ve merhametsizlik ağır basmaktadır ve bu da çocuğun saf, çocuksu dünyası ile çevresindeki gerçeklik arasındaki uçurumun büyümesine yol açarak yalnızlığını büyüttükçe büyütmektedir.

Cengiz Aytmatov

Beyaz Gemi'de Aytmatov, yalnızca bu garip çocuğun trajik hikâyesini anlatmakla kalmaz, metin dikkatli okunduğunda da görüleceği üzere adeta bir çocuğun ağzından çocuksulaşarak çıkan kelimelerle de, gerçekte bir toplumun safiyete, masumiyete, hayal gücüne ve merhamete ne kadar ihtiyaç duyduğu hatırlatılır. Nitekim bu çocuksu olduğu kadar da içli ve hazin anlatıda yok edilen sadece bir çocuğun hayatı, hayalleri ve dünyası değildir. Yetişkinlerin şu ya da bu şekilde kararttıkları ve bu haliyle aslında yoksullaştırılarak karartılan şey geleceğin dünyasıdır.

> "...İnsanların bu yaptıklarına son derece gücenmişti. Boynuzlu Geyik Ana. Anlatılanlara göre marallar tazılardan, kurşunlardan yaşama olanağı bulamayınca, artık dağlardaki marallar bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar azalınca Boynuzlu Geyik Ana geriye kalan yavrularını başına toplayıp dağların en yükseğine çıkmış; oradan lsık-Göl'le vedalaştıktan sonra büyük geçidi aşmış ve uzaklardaki bir ülkenin dağlarına sığınmıştı. Gör işte bu dünyada neler oluyor! Masalımız da burada bitiyor. İster inan, ister inanma... Boynuzlu Geyik Ana giderken bir daha bu yerlere dönmeyeceğini söylemiş..."

Cengiz Aytmatov'un romancılığında hayata bakışta olduğu gibi, ölüm de özel bir anlam taşır. Ölüm ister bir çocuğun, bir yaşlı ya da genç insanın, bir kadının ya da bir erkeğin ölümü olsun, yalnızca hayatın sonu değildir. Hesabı verilecek, ödülü ya da cezası görülecek ve dahası geride kalanların hafızasında devam edecek bir varoluş biçimidir ölüm. İster bir insan ya da

bir toplum nezdinde olsun, bir insan öldüğünde tamamen yok olmamakta, onu hatırlayanların hikâyelerinde, söyledikleri sözlerde sürdüğü gibi, ölenin yetiştirdikleri çocuklarda, yaptıkları işlerde, bıraktıkları kişisel ve kültürel mirasta yaşamaya devam edecektir. Nitekim bu düşünce Aytmatov'un anı, hafıza ve bilinç anlayışıyla da doğrudan ilişkilidir. Değilmi ki bütün yapıp ettikleriyle, hatta belki söylediği bir söz veya bir türküyle bile insan hatırlandığı sürece kültürel olarak yaşamaya devam edecektir. Bu nedenle de ona göre unutmak yalnızca bir geçmişi geride bırakmak değil, geçmişte yaşayan insanların ve değerlerin de ikinci kez ölmesine izin vermek anlamına gelecektir. Tam burada Aytmatov'un dikkatimizi çektiği hafızanın dili ve söylencenin önemi de ayrıca ortaya çıkmaktadır.

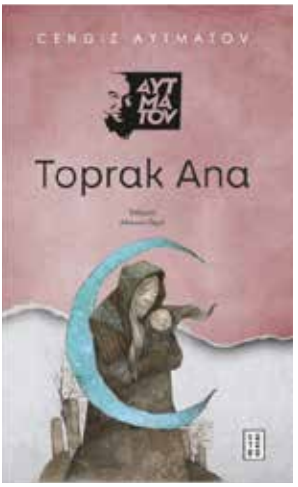

Toprak Ana

Bütün bunlar bir araya getirildiğinde Aytmatov'un edebiyatının merkezinde insanın kendi özünü koruma çabasının bulunduğunu söyleyebiliriz. Evet, insan bir biçimde de değişen dünyaya uyum sağlamak durumundadır lakin değişirken kendisini meydana getiren temel değerleri kaybetmemeli, kültürünü unutmamalı, dilini de korumalıdır. İnsan ve toplum bir biçimde modernleşebilir, teknolojiyi şu ya da bu şekilde kullanmak durumunda kalabilir, farklı kültürlerle karşılaşabilir, şehirlerde ya da metropollerde yaşayabilir; fakat kültürünü, hafızasını, dilini, vicdanını ve insanî sorumluluğunu kaybettiği anda bütün bu değişimle kendisini var eden değerlere yabancılaşır. Hatta hayata ve kendisine de yabancılaşmaya başlar ki Aytmatov'un romanları bu bağlamda bir yandan bir değerler toplamını

Beyaz Gemi

korumayı öğütler, bir yandan da bir geçmişe körü körüne dönmekten öte o geçmişle kurulacak bağın diri ve sağlıklı olmasını da öğütler.

Aytmatov'un uzun sayılabilecek yazınsal serüveni boyunca özellikle son dönem romanlarında insanın doğayla ilişkisine yönelik daha derin eleştirel yaklaşımlarda bulunmaya başlaması da oldukça dikkat çekicidir.

Onun Dişi Kurdun Rüyaları adlı romanı, bütün acziyetine rağmen hırsı ve tamahkarlığı ile insanın doğayı katletme pahasına kontrol etme arzusunu eleştirir. Bu romanda Aytmatov bir yandan da insanın tabiatla kurduğu ilişkinin aynı zamanda ahlaki bir mesele olduğunu vurgular. Söz gelimi bir hayvanın yaşamını hiçe sayan bir insan, aslında kendi vicdanındaki sınırları da aşmaya başlar ve böylece duyarlılığını kaybederken ahlakını da kaybeder.

Bu anlamda Aytmatov romanlarında, giderek sınırsız ilerlemeye doğru evrilen modernleşmenin ve teknolojik gelişmenin insan üzerindeki etkilerini de önemli bir eleştiriye tabi tutar. Teknolojik ilerlemeyi bütünüyle reddeden bir üslup koymadan, insanın maddi ilerlemeyi ruhsal ve ahlaki gelişmenin önüne geçirmesi halinde ortaya çıkabilecek yabancılaşma tehlikesine dikkat çekmeyi ihmal etmez. İnsanın daha hızlı ulaşabilmeyi, daha fazla üretebilmeyi, daha gelişmiş araçlara sahip olabilmeyi isteyebileceğini fakat bütün bunların insanı daha merhametli, daha vicdanlı veya daha mutlu edebileceğinin bir garantisini olmadığını da ekleyerek yapar bu eleştiriyi.

Beyaz Gemi Hatıra Pulu

Aytmatov'un eserlerindeki temel sorulardan biri şudur: İnsan dünyayı değiştirirken kendisini değiştirebilmekte midir, yoksa dış dünyadaki ilerlemenin yanında iç dünyasında giderek daha büyük bir boşluk mu oluşturmaktadır?

Bu sorunun ve Aytmatov'un diliyle sorulma biçiminin onun günümüzde hala okunmasının en önemli nedenlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Zira onun konu edindiği bu meseleler nihayetinde belirli bir tarih dönemine sıkışıp kalmamıştır. Evet zeminde giderek acımasızlaşan Sovyet dönemi, savaşlar, köy hayatı, göçebe kültür ve Kırgız coğrafyası vardır ama onun anlattığı insana dair sorunlar bugün küresel boyutlarda yaşamaya devam etmektedir. İnsan hala geçmişini unutma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir gündeliği yaşamakta, hala bir olası savaş korkusuyla gün geçirmekte, her geçen gün daha da ağırlaşan hayat karşısında hala sevgi ile sorumluluk arasında seçim yapmak zorunda kalmaktadır.

Aytmatov'un Türkiye'de gördüğü büyük ilginin nedenleri arasında bu evrensellik kadar, gerek Türkçeyle ve gerekse Türk dünyasıyla kurduğu kültürel yakınlığı da saymak gerekmektedir. Türkiye'deki okuyucu onun eserlerini okumakla bir yandan Kırgızistan'ın kendisine uzak coğrafyasını tanımaya başlarken aynı zamanda kendi kültürünün bazı unsurlarıyla karşılaşır. Atlar, dağlar, bozkırlar, aile bağları, yaşlıların sözleri, destanlar, gelenekler ve toplumsal dayanışma gibi unsurlar Türk dünyasının farklı bölgelerinde farklı biçimlerde yaşasa da ortak dilsel ve kültürel hafızanın izlerini taşır. Bu sebeple Aytmatov'un eserleri Türkiye'de yalnızca çeviri eserler olarak değil, aynı zamanda kültürel yakınlığı hatırlatan edebi metinler olarak da karşılık bulmuştur. Mesela Kırgızca asıl adı "Kızıl Yağlık" olan uzun öyküsü "Selvi Boylum Al Yazmalım" adıyla Türkiye'de sinemaya uyarlanmıştır.

Bu anlamda yine kendi dilleriyle yazan Türk dünyası edebiyatçılarının Türk diline katkılarının bir başka boyutuna daha değinmek gerekmektedir. Bu eserlerin Türkiye Türkçesine çevrilmesi yalnızca yazmış oldukları Türkçe lehçeleri külliyatının Türkiye'ye taşınması anlamına gelmez. Aynı zamanda Türk lehçeleri arasındaki akrabalığın daha görünür hâle gelmesini de sağlar ve özellikle kullanılan kelimeler, kavramlar ve anlatım biçimlerinin aynı kültürel kökten gelen izler taşıdığının fark edilmesine de yol açar. Bu Türk dilleri arasındaki karşılıklı tanıma ve kültürel alışverişin canlanması bakımından da önem taşır.

İşte tam da bu noktada Aytmatov'un işaret ettiği gibi dilin yalnızca konuşmak ve anlaşmak için kullanılan bir araç olmadığını, dilin aynı zamanda bir milletin hafızası, kültürü ve ruhu olduğu gerçeğini hatırlamak gerekir. Gerek bir dilin ve gerekse o dille yapılan edebiyatın tıpkı Kırgız bozkırlarının sesini Türk dünyasının ortak hafızasına, oradan da dünya edebiyatının geniş ufkuna taşımasına benzer biçimde Türk

Selvi Boylum Al Yazmalım

dilinin konuşulduğu bütün coğrafyalarda kendiden kurulu bir dil köprüsünün zaten var olduğu görmeliyiz. Bu köprünün aynı zamanda Türk dünyasının ortak hafızasını görünür kılan bir soyut vatanı da belirlediğini söylemek gerekir.

Cengiz Aytmatov'dan okuyalım: "...Bizi birleştiren köprü ortak zenginliğimiz olan eski Türk dilidir. 1920'lere kadar Türkistan'da yazı birdi. Arap alfabesiyle yazılan bir metni, kitabı herkes okuyabiliyordu. Bunu Kazak Kazakça, Özbek Özbekçe, Azerbaycanlı Azeri dilinde okuyordu. Bu elbette yakınlık doğurmuştur. Böyle devam etseydi, ileride orijinal bir Türkistan kültürü, belki de daha ileride dillerin birleşmesiyle orijinal ve müşterek bir Türk dilinin ortaya çıkması mümkündü. Bu o devirdeki aydınlarımızın da bir ülküsüydü. Fakat tarihî oluşum bunu engelledi. Yani o zamanki Rusya'nın liderleri ve bizdeki parti başkanları böyle bir gelişmeyi hoş karşılamadılar. Parça parça bir Türkistan onların daha çok işine geliyordu.

Müşterek bir yazı dili oluşturma ülküsü hepimizin paylaştığı bir fikir. Çünkü Türkistan devletleri birleşirse, bu halklar bir devlet olma yoluna giderse o zaman kendi başına çok güçlü,

medeniyetli bir devlet olacaktır. Ama halkların da birbirleriyle kaynaşması lazımdır. Birbirimizin ellerine sarılmalı, birbirimize kenetlenip sağlam bir şekilde direnç göstermemiz lazım.

Her yazar milletinin çocuğudur ve o milletin hayatını anlatmak, eserlerini millî gelenek ve törelerini kaynak alarak zenginleştirmek zorundadır. Benim yaptığım önce bu, yani kendi milletimin geleneklerini ve hayatını anlatıyorum. Fakat orada kaldığınız takdirde bir yere varamazsınız. Edebiyatın, millî hayatı ve gelenekleri anlatmanın ötesinde de hedefleri vardır. Yazar, ufkunu milli olanın ötesinde, doğru geliştirmek ve 'evrensel' olana ulaşmak için gayret göstermek durumundadır. İyi yazar 'tipik insan' ortaya koyma ustalığına erişen yazardır."

Gönül Coğrafyamızın Uzun Kanatlı Kuşları: Türkçe Dilli Türkülerimiz

Muharrem Ertaş

Türkülerimiz bir yandan geçmiş zamanların sadece geçip gitmekle kalmamasını, iz bırakarak yaşanmış birer canlı belge olmasını sağlamış; bir yandan da bütün canlılığıyla o belge üzerindeki en küçük kayıt noktasına kadar benimsenen bir zaman, mekan ve insan birlikteliğinin aritmetiğini de koymuşlardır ortaya.

Gönül coğrafyamızın 12 milyon kilometrekare boyunca tütmeye durduğu o güzelim topraklarda, senin, benim, onun, bunun, şunun ya da bir kavmin ya da bir kabilenin ya da bir başka öznenin tek başına sahip çıkıp "benim" diyemeyeceği ama son tahlilde ve çok daha derin bir bağlamda Türkçe söyleyen, Türkçe duyan, Türkçe düşünen her bir Türk ferdinin herkesten ve her şeyden çok sahip çıkıp "benim" diyebileceği yegane şey, türküdür, türkülerimizdir.

Muzaffer Sarısözen

Türküler, çeşitli bağlamlarda üstlendiği rollerle Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Müzikal ve edebî boyutu olan sanatsal bir üretim olarak psikolojik, sosyolojik ve estetik bir ifade biçimi ortaya konan türküler, tarihten süzülerek bugüne ve yarına uzanan kültürel bir miras olarak değerlendirilir. Bireysel ve toplumsal yaşamın her anının, her ruh hâlinin yansıyabildiği birer kaynak olmasının yanı sıra birer arşiv belgesi niteliği taşıyan türküler, ortak değer üretme ve üretilen ortak değerleri yansıtma bağlamında toplumu oluşturan bireylerin birbirlerini tanıma ve anlama aracı olarak millî kültürün en canlı varlıklarından birini oluşturur.

Türkülerimiz, Türk halklarının düpedüz konuştuğu güzelim Türkçe ile yazdığı şiiridir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın deyişiyle "Türk milletinin romanlarıdır türkülerimiz..." Türk halklarının sözüdür, Türkçe çınılayıp duran Türkçe sesidir.

Sanki bir milletin karnını doyurmak üzere kendi unu, kendi suyu ve kendi ateşiyle hazırlayıp pişirdiği sımsıcak bir ekmek gibidir türkülerimiz. Kendi içi, kendi hüznü ve kendi sevinci için, daha doğrusu içindekini dışarıya taşırmak için dile getirilen türküler dilden gönüle, gönülden coğrafyalara uzanır. Seslerini seslerimize katarak dinleyen, uzak yakın yerlerde kımıldanıp duran gönüllerin içini doyurmak için Anadolu Türk'ünün gönlünde pişirdiği şiirlerdir türküler. Belki de bu yüzden nice derlemeciye, araştırmacıya, incelemeciye göre ilk elde ve sadece Türkçe söylenmiş şiir anlamına gelir türküler...

Türkülerimizin kıymetli derlemecisi Muzaffer Sarısözen'e göre Türk Halk Müziği'ni incelemek için iki büyük kısma ayırmak lazımdır. Bunlardan ilki uzun havalardır. Bunlar ölçüye sokulamazlar. Ölçü ve ritm bakımından serbesttirler ancak dizisi bilinen ve dizi içindeki seyri belli kalıplara bağlı bulunan ezgilerdir. Türküler ve oyun havaları gibi ölçüsü ve ritmi belli olan parçalara ise "kırık hava" denir.

Saz Aşığı Minyatürü

Gönül Coğrafyamızdaki isimleri de bir o kadar renkli biçimde çoktur türkülerimizin. Kimine göre bu "Türk'e has", "Türk'e özel" tarifi dolayısıyla "Türki"dir.

Azerbaycan toprağında kına gibi yakılmış "mahnı, tesnif, mugammat -uzun hava" denilmiştir türkülere. Özbek Türkleri, "türki, koşik, halk koşigi"demişlerdir. Kazak Türkleri ise türküleri "cır, türik, türkî, halık âni" diye ünlemişlerdir.

Kırgız Türklerinin, "ır, lirika, eldik ır, koşok – ağıt" diye adlandırdıkları türküler, Gagauz -Gök Oğuz-Türklerine göre "türkü, hava"; Türkmenlere göre ise; "aydım, ölen, leyeran, yar-yar"dır..

Çuvaş Türklerine baktığımızda türkülere "yuri, takmak, peyit" denildiğini görürüz.Kazan'lı Türk– Tatarlar ise "cır, halk cırı, kısa cır -dörtlük-, yır, takmak,beyit" ; Nogay Türkleri, "yır, bozlav -bozlak-, zâr -ağıt-"diye çokça isim vermişlerdir türkülere. Benzer biçimde Başkurt Türkleri "yır, halk yırı, takmak, sinlev, beyit", Kumuk Türkleri ise "yır, sarın, yas,veyah, şahalay diyerek türkünün adını çoğaltmışlardır.

Aşık Veysel

Gönül coğrafyamızda adlarının çokluğuyla bile varlığımızı şenlendiren türkülerimizin Hakas Türklerince söylenmiş adları ise, "ır- sarın, tahpan" dır. Irak Türkleri, Suriye Türkmenleriyle beraber,"beste, şarkı, neşîde, hoyrat", Uygur Türkleri ise "koşak, nahşa, koça nahşisi" demişlerdir söyledikleri türkülere.

Daha da diyecek olursak; nerede bir Türk soylu, Türk dilli millet varsa orada türküler bitmez diyebileceğimiz kadar türkü anlamına gelen adlandırmalar çokluğunda türkülere, Karaçay Türklerinin"cır"; Karakalpak Türklerinin "kosık", Altay Türklerinin "kojan";Tuva Türklerinin de "ır, kojamık, kojan" dediklerini görürüz.

Evet, budur, böyledir, türkünün çokça adı vardır gönül coğrafyamızda, ama son tahlilde türkülerimiz, ille de Türki'dir, Türkü'dür, Türkçe söylenmiştir, Türk'e aittir...

Ünal İmik şöyle ifade eder: "Türk halk müziğini tek kelimeye sığdırmamız istenmiş olsa idi, kesinlikle 'türkü' kelimesi kullanılabilirdi. Öyle içten, öyle saf ve öyle bizden bir kelime ki acımızı da neşemizi de tek başına sahiplenecekmiş gibi samimi geliyor kulağımıza."

Tuna Nehri Minyatürü

M. Fuat Köprülü; "türkü" kavramını tanımlarken "Türklere özgü bir beste ile söylenen halk şarkıları" ifadesini kullanıyor. Cahit Öztelli ise "Türk halkının iç alemini yaşatan, beşikten mezara kadar bütün yaşayışını içine alan en dikkate değer edebi ürünler" diyor onlara.

Öte yandan bildiğimiz o ki, ilkin XV. yüzyılda Doğu Türkistan'da aruzla yazılmış ve bir ezgiyle seslendirilip söylenmiş ilk türküden ilham alan Öksüz Dede, XVI. yüzyılda edip eylemiştir ilk türkümüzü. Bu yüzden de denilebilir ki, bu topraklarda yurt tutan Türk'ün ilk elde gönül coğrafyamıza ve sonra dünyaya armağan ettiği bir yapı, bir form, bir güzel dil ve ses işçiliğin ürünüdür türküler...

Söz gelimi; Öksüz Dede'nin aynı zamanda her söyleyenin icra edemediği, ille de bir büyük beceri geretkiren "Tecnis türküsü" ile "Tuna türküsü" böyle türkülerdendir.

Tecnis

Bu garip gönlümün nesin sorarsın
Her dem yar elinden yaralı sine
Yar merhem etmezse unulmaz yaram
Ölür de giderim yaralı sine

Bu kadar âşıklar gelür yareli
Anlar da hep yar elinden yareli
Değmeyince unulamaz yar eli
Tatlı merhem sürsün yarelisine

Sinem şerha şerha yaraladığın
Yar kendi bilmez mi yaraladığın
Sarmayınca kendi yaraladığın
Kim karışır anın yaralısına

Öksüz'ü kayd ü ben olmuş bendine
Bend olmuşum ben de senin bendine
N'ola sual etse bir de kendine
Yaran nerde dese yâr Ali'sine

Tuna Türküsü

Misal-i cennettir evvel baharı
Açılır kırmızı gülü Tuna'nın
Öter bülbülleri leyi ü nehârı
Eser bad-ı sabâ yeli Tuna'nın.

Türaba garkolmuş yerdedir yüzü
Gökten iner cemre sökülür buzu
Arzulayıp akar Karadeniz!
Çok gedalar alur seli Tuna'nın

Alaman Dağı'ndan beri geçmiştir
Engerus ilinden yollar açmıştır
Analar ağlatıp kanlar içmiştir
Söylemeğe yoktur dili Tuna'nın

Kimse bilmez anın kandedir başı
Dalgalanıp gelir yeğindir cuşu
Eksik değil yaylasının savaşı
Leş ile doludur gölü Tuna'nın

Öksüz Aşık bunu böyle dedi mi
Selamlamış Belgrad'ı Budin'i
Almış bir ovayı akar kademi
Serhadlere uğrar yolu Tuna'nın.

Kültürün şiirsel ve müzikal biçimde zamanda ve mekânda en yaygın ifadesi olan türküler yüzlerce yıl varlıklarını koruyabilen ve geniş kitleleri ortak duyguda birleştiren bir folklor türüdür. Doğuşu mitolojik dönemlere kadar uzanan bu tür kaynağını İslamiyet öncesinde ozanların kopuz eşliğinde çalıp söyledikleri rit törenlerinden alır. Âşık Edebiyatı kaynaklı türkülerin icraları ise saz şairleri başta olmak üzere yetenekli kişiler ve türkü yakıcılar tarafından gerçekleştirilir. Anadolu'da ilk olarak 16. yüzyılda Öksüz Dede tarafından söylenen türkü türü her çağda dönemin ruhuna uygun biçimde üretilen sanatsal yaratımlarla varlığını günümüze kadar sürdürür.

Bir olay olmuştur, halk bu olayı görmüştür ve bir türkü yakmıştır bu olay için; bir arzu uyanmış, halk bu arzuyu duyup hissetmiş, bir türkü söylemiştir bu arzu için; bir heyecan yaşanmıştır, halk bu heyecanı ta içinde duyup tamamlamış, oturup türküye dökmüştür.

İşte bundan dolayı da bu içini dökmeyle, bu çalıp söylemeyle, bu yakma işiyle engel olunamaz bir biçimde çıkıp gelen türküleri, her şeyden çok, tıpkı kendilerine yol açan bu söyleme, içlenme ve yanma olgularıyla birlikte ve bu olguları söze getiren dil üzerinde düşünmek gereklidir her şeyden önce.

Değil mi ki ancak anadil ile bir dile gelme işidir türkü; değil mi ki o Anadil ile bir yakınlık arayışına çıkılarak dilin ta içine gönüle vurmuş bir dertlenme, tasalanma, sevinç duyma, heyecanlanma işidir. Ve yine değil mi ki yine o ana dil ile edilip eylenmiş bir yakma işidir, bir avuç kınayı yakar gibi eline avucuna, canın tenine... Türk halkının bazen yanıp yakılarak, bazen sevinip çoşarak, bazen de durup düşünerek, kendi varlığına, kendi sözüne, kendi sesine, yakmış olduğu avuç avuç kınalar gibidir.

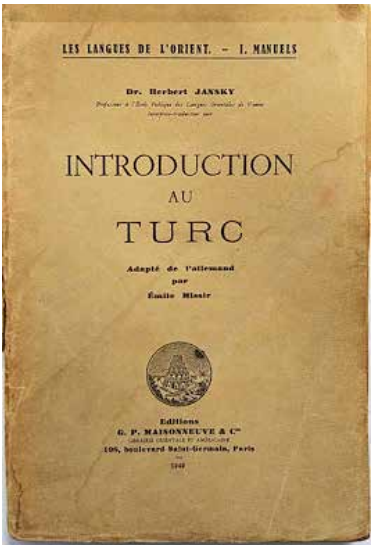

Introduction au Turc

Bağımsız bir araştırmacı olarak türkülere gönül veren Avusturya'lı müşteşrik Türkolog Herbert Jansky'nin isabeti bir tespiti vardır: "Türküler ancak Türklerin diliyle, büyük tarihi hadiseler karşısında halk kitlesinin sevinçlerini veya ümitsizliklerini ifade etmek üzere, Türk halklarınca söylenmiş oldukları gibi; önde gelen yiğit, büyük ya da kötü şahsiyetler hakkındaki saygı veya nefretin ifadesi olarak da şekillenebilmişlerdir."

Bu yönleriyle türküleri başlangıçta sahibi belli ürünler olacak görebileceğimiz gibi; zamanla, asıl sahipleri unutulan ve sonraki nesiller tarafından halkın hep yaşatageldiği anadilinde, gönlünde geze dolaşa farklı coğrafyalara yayılan toplu bir zenginliğin ürünleri olarak tarif etmek gerekmektedir. Zira türküler böylelikle anonimleşmiş, ilkin mahalli biçimlerde ortaya çıkmalarına rağmen zamanla milli hüviyete bürünmüştür. Göçler, kervanlar, askeri sevkler, gurbete gidiş ve sılaya dönüşler içinde koskoca bir ortaklığın ürünü olmuşlardır. Dahası türkülerimiz Türk dili ve coğrafyasının iç içe geçtiği, bir yörenin iklimini, yeryüzü şekillerini ve insan-çevre ilişkilerini yansıtan yaşayan birer coğrafya ve söz-dil belgesi olarak kıymetlenmişlerdir.

Sözgelişi Âşık Garip, Kerem, Köroğlu, Karacaoğlan, Gevherî, Dadaloğlu, Dertli, Ruhsatî, Emrah kendince dile gelip söylemişlerse de, onların deyiş ve söyleyişleri, onlardan çok halkın, milletin ve söylendikleri Türkçenin ürünleri haline gelebilmiştir.

Kırşehir'de Dadaoğlu Heykeli

Anadolu'muzda söylenegelen türkülerimizle Türk dünyası gönül coğrafyasında söylenen türkülerin bir gelenek oluşturması, derlenmesi, notalandırılması ve zaman içinde kalıcılığının sağlanması yolunda Anadolu'dan Orta Asya'ya, Kafkaslar'dan Balkanlar'a kadar geniş bir yelpazede emek vermiş, derlemiş, söylemiş nice öncü isimlerden, ozanlardan özellikle söz etmek gerekecektir. Bütün bu emekler aynı zamanda gönül coğrafyamızı oluşturduğu gibi, Türk dilli soyut vatanımızı da büyük ölçüde şekillendiren, ortak kültürel mirasımızı günümüze taşıyan türkülerimizin hazine bekçileridirler.

Kadim Türk coğrafyasının en eski Türkülerini söyleyenler olarak; Kam'lar Baksı'lar, Halk Ozanları- Akın'lar ve Bahşılar sayılabilir, takiben kopuz çalan ozanlar, koşuk ve sagu söyleyen ilk öncüler de böyledir. Nitekim, Türk Aşıklık geleneği,nin büyük çalgısı kopuz'un mucidi ozanların piri Dede Korkut'un izini takip ederek, Kuzey ve Orta Asya Türk boylarında ezgi eşliğinde yır'layan- ır'layan öncüler de böyledir...

Uygur döneminde ilk Türkçe ''Sevgili'' şiiri yazan Aprın Çor Tigin' heves edip şiirler yazan, Çuçu, Kül Tarkan, Çısuya Tutung, Asıg Tutung, Sungku Seli Tutung, Kalım Keyşi gibi saymakla bitmeyecek kadar güzel,içli sözler söyleyen öncülerdir bunlar. Şiirlerinden ürküler devşirilen Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'ın ardı sıra gelen 7 Büyük ozan: Seyyid Nesîmî, Şah Hatâî, Fuzûlî, Yemînî, Pîr Sultan Abdal,Virânî, Kul Himmet ve devamla, Köroğlu, Karacoğlan, Aşık Ömer...

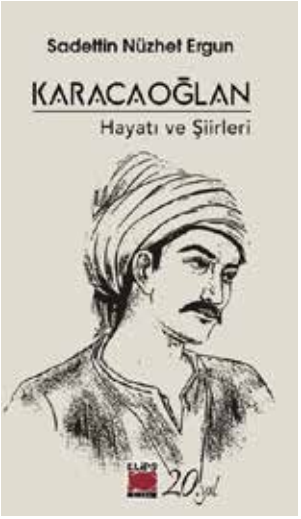

Karacaoğlan

Sonrasında en ilk şarkımız olarak bildiğimiz Abdülkadir Meragi''nin ''Mahur Kar'ından ve Ahmed Gazli'nin ''Mazursun''adlı büyük şiirinden ilhamla yazan, söyleyen, sözgelimi; Hüsrev Hatemi Hoca'nın 'Hiçbiri öyle değil...' dediği Aşık Garip... gibi hikmetli sözlerle Türkülerimizi besleyen nice güzel aşık ve dahi Köroğlu Hikayesi, Dadaloğlu...

Daha yakın zamanlardan Aşık Sümmani, Aşık Veysel, Aşık Şenlik... gibi türkülerimize Anadolu'dan yol açan hikmetli ve güzel sözlerin sahipleri..Onların ardı sıra yürüyen çağdaş ozanlarımız, türkücülerimiz; Tamburacı Osman Pehlivan,Ahmet Gazi Ayhan, Zaralı Halil, Ruhi Su, Haydar Telhüner, Bozkırın Tezeneleri Muharrem Ertaş ve oğlu Neşet Ertaş ve yeni dönemlerin Türkü söyleyenleri...

İlkin Kuzey ve Orta Asya'dan sonra Anadolu'dan yola çıkan bu öncü isimlerin yanı sıra, gönül coğrafyamızın sınırsız ikliminden türkü, şarkı kervanına katılan ve her söyleyişte rürkülerimizin tarihine toponimik parmak izleri bırakan; Azerbaycan ve Kafkasya öncüleri, Ahmed Cevad'ın 'Çırpınırdı Karadeniz' adlı bayrak şiirini besteleyen Üzeyir Hacıbeyov, Bülbül- Mammadov, Müslüm Maqomayev, Reşid Behbudov,Gadir Rüstemov, Alim Kasimov, Cavit Tebrizli, Âşık Alesker- Elesker, Zeynep Hanlarova,Samed Vurgun Aşık Şemşir, Aşık Kamandar, Aşık Adalet, Aşık Zülfiye...gibi aşıklık ve türkü geleneğimize iz düşüren Azerbaycan halk müziğinin kurucu isimlerinde söz edebiliriz.

Gönül coğrafyamızın kapısı Önasya'dan içlere doğru ilerlediğimizde, Kırgızistan'dan yükselen türk dilli şarkı ve türkülerin yol-

başçıları olarak; Dina Nurpeisova, Âşık Toktogul Satılganov, Salamat Sadikova, Cenilbek Kencekulov, Estebes Tursunaliyev gibi büyük saz, söz sanatçılarının seslerini duyarız.

Neşet Ertaş

Sonra bu güzelim seslere Kazakistan'dan ses katan Abay Kunanbayulı, Jırau / Bahşı makamında söyleyen Dombıra ustası Arslanbek Sultanbekov, Süsenbayev Jambul -Cambul Cabayev, Arslanbek Buylaşulu,Bekbolat Tuleuhan gibi büyül kazak sanatçılarıyla; Özbekistan'dan Yulduz Usmanova, Şerali Cürayev – Jo'rayev'i keşfederiz.

Dahası, Türkmenistan'dan ''Türkmenim- Türk Menim'' başlıklı adeta bir dil bayrağı gibi yükselen şiirine türkü yakılan Mahtumkulu Firaki'nin dizelerini okuyarak, Sahı Cepyarov- Cepbarov' un ''Aşık Men'' başlıklı şiirine ses katarız...

Kırım, Kazan – Tatar Coğrafyasından İlham Şakirov, Nogay Baybekov, Dilaver Osman, Kudret Şakir; Sibirya ve Altay Sahası'dan, Tuva'dan Alber Kuvazin, Sarıglar Boris; Kerkük -Irak Türkmenleri'nden Abdülvahid Küzeci, Reşit Rıza Külebi, Abdırrahman Kızılay, Sina Seid, Mehmet Özbek, Haba – Halil Said, Fahrettin Ergeç, İhsan Ekber: Balkan coğrafyasından Yorgo Bacanos- Bahanos, Kadriye Latifova, Arif Şentürk ve her işiten Türk'ün ses kattığı Balkan Türküleri; Arda Boyları, Vardar Ovası, Debreli Hasan, Tuna Nehri- Osman Paşa, Mendilimin Yeşili adlı türkülerimiz gelir...

Gönül coğrafyamızda Türkçe söylenen, dinlenen, tarihin tecrübeye dayalı birikimi olarak gelenek içinde şekillenen türkülerimiz; her Türk beldesinde, her işitildiğinde tanıdık bir

hayatın içerisinde varlıklarını sürdürmüş, halkın ve toplumun varlık ve hikmet düşüncesini böylesine tanıdık bir hayatın bilgisi üzerinde kurabilmesi için en nazenin bir kaynak, bir köprü olagelmişlerdir.

Böylece; bütün bu Türk dilli coğrafyada, her daim göğererek yeni yeni filizler veren bir köklü ağacın duruşu gibi, geçmişin şimdiyle buluştuğu daha güvenilir bir zamanda yaşatılmış, dilden dile, gönülden gönüle, kuşaktan kuşağa söylene dinlene hem dünün hem bugünün hem de yarının en sağlam teminatlarından biri haline gelmişlerdir. O kadar ki, sözü zaman içinde taşımakla bir dil kaynağı haline gelmiş, kimi kaybolmaya yüz tutan deyimi, kelimeyi, metaforu da beraberlerinde taşıyarak hep canlı kalan bir büyük dilin emniyetini sağlamıştır türküler.

Bundan dolayı da 12 milyon kilometre kare boyunca dilden dile söylenen türkülerimiz, kimi modern ya da postmodern yakıştırmaların indinde eski ve arkaik bir sembol olmanın ötesinde o günkü ve o anki bütün bilgi ve birikimin kaynağı oluşları nedeniyle de her daim tanıdık ve her zaman yeni bir formun canlı delilleri olarak hep diri kalmışlardır.

Türk toplumsal bilincinin ve Türk halkına ait saf kimliğin tarihsel gelişiminin asırlara dayalı katmanlarından bugünlere kadar uzanan böylesi bir söz ve ses birikimini barındıran türklerimiz, bir diğer anlamda da gelenekle birlikte bünyesinde barındırdığı eşsiz bir ses, söz ve dil kökünün, asalet ve sağlamlığın da kaynağı olmuşlardır.

İşte böylesine kendi anadilinden aldığı bu büyük kuvvetle, geçmişin gelenekle birlikte diri kaldığı bu türden bir ses, söz ve dil mistifikasyonunu hem sessizce ortaya çıkarmak hem de hiçbir zaman göz ardı edilemeyecek bir ritm algısı ve bir

özge ahlakla işleyip saklamak az şey sayılmasa gerek.

Zira, bugün için sağlıklı bir tarifi yapılamayan gerçeğin bütün canlılığı içinde, yaşanıp algılandığı yerde başlamıştır Türkçenin ve Türklerin türküleri...Ve nitekim; gerçeği sadece yaşadığı biçimiyle görüp anlayan ve bu anlama zamanına kadar da gerçek adına birikmiş ne kadar yaşanmışlık varsa onlara bir içerik ve hakiki görünebilirlik kazandıran halk işi, el emeği, saf bir incelikle işlenerek anadiline sahip çıkan Türk insanının aynası olmuşlardır türkülerimiz.

Türküler bu yüzleriyle, halka ve geleceğe dönük bir ayna gibi; olagelen her şeyin statik bir evrende gerçekleşmeyip, olma süreci, olmuşluğu ve muhtemel olabilirlikleriyle de, gelecek zamanlarda bu aynaya bakanlara ne kadar da şenlikli, hüzünlü ya da heyecanlı bir halde vuku bulduğunu da göstermişlerdir...

Bundan dolayı da, her daim hayata dönük bir cephede duran türkülerin insana bakan yüzleri olanağın kullanılmış hali, söylenmeye ve yakılmaya başladıkları ilk halleri de olabilirlik, yani gelecek olmuştur.

İşte türküler, türkülerimiz, sadece bu halleriyle bile; bir olabilirlikler toplamı olarak geleceği göstermekten öte, bir bakıma geleceği hazırlayan, kendine has bir gelecekten çok, yaşananlardan yola çıkarak, geleceği gelmeden önce oluşturan tüm imgelerin - umudun, hasretin, tutkunun, aşkınlığın ve göğüs çeperini zorlayan yüreğin ışığını, ısısını - çok renkli omuzlarıyla taşıyıp getiren ve onu bir yük olmaktan öte, kendi kendini yakarak iç enerjiye çeviren organizmanın ta kendisi olmuşlardır.

Halka, topluma ve millete ait o anlık hakikat ise, türkülerle açılan bu açıklık içerisinde bütün çıplaklığıyla ışıldayıp geçmiş

ve bugüne ulaşmıştır. Türkünün türlü nakışlı heybesinde alıp getirdiği bir öte haldir bu gerçeğin ışıltısıyla görülen...

Yalnızca öyle söylendiği ya da öyle bilindiği için değil; çoğullaşmadan, tutkudan, esrimeden ve üstünde bir yerlerde değil yanında getirdiği, akıl ve bilgiden farklı olarak hem onlara değgin hem de onlardan özgür bir öte haldir.

Kanatları halkın içiyle, dışıyla, her bir şeyiyle işlenmiştir türkülerin.

Ve ne heyecanlı, ne hoş, ne derin, ne kışkırtıcı bir şeydir halkın rengiyle işlenmiş bu türküden kanatlarla halkın havasında süzülüp kendimizle buluşmak…

BÖLÜM KAYNAKÇASI

Vahit TÜRK - Türkçede Gönül ve Ali Şir Nevayi'de Gönül Kavramı, Saadettin Bayrak Hatıra Kitabı- Kesit Yayınları- 2024-s.730

Nurdan Benli -Eski Uygurcada Kŋül Örit- ve Kŋül Turgur Deyimlerinin Kullanımları Üzerine. Söylem Filoloji Dergisi. 2025/10/1

Lars Johanson -Discoveries on the Turkic Linguistic Map-Svenska Forsknıngsınsttutet ı İstanbul- 2001-Kaynak :https://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dilleri

Ahmet Mermer – Türker ve Türkçenin Konuşulduğu Coğrafyalar. T.C.Kültür Turizm Bakanlığı.2009.S.2

Güray Alpar - Türk Gönül Coğrafyası Kavramına Antropolojik Bakış, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 54(2), 841-856

Kemal Üçüncü- Tariten Günümüze Türk Dilinin Görünümü Üzerine Bir Deneme- Düşüce Dünyasında Türkiz- 2022-s.147

Hüseyin Kahraman Mutlu – Mağjan Jumabayev ve Türkistan Şiiri- Uluslararası Türk lehçeleri Araştırmaları Dergisi1/2 -2017-s.56-66

Edebiyat ve Sanat Akademisi -https://edebiyatvesanatakademisi.com/post/guzel-turkistan/95005

Zeki Gürel-Balkanlarda Bir Türkçe Sevdalısı Nusret Dişo Ülkü'nün Türkçe Üzerine Şiirleri -Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı AraştırmalarıCilt 6/ Sayı 2/ 2024 -s.138

Tacettin Şimşek – Çocuk edebiyatımızda Bir Öncü- Ziya Gökalp -Türk Dili Dergisi Çocuk Özel Sayısı-874 -2024-s.24

Zeki Gürel- Ömer Seyfettin- Alternatif Yayınları- 2002-

Yusuf Has Hacib- Kutadgu Bilig- Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları-2019-s.15

Ahmet Arı - Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Gelecek Tasavvurumuzdaki Rolü Üzerine -Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 23, 2019, 543-560

Ahmet Kartal-Kutadgu Bilig'in Düşündürttükleri ve Türk Edebiyat Tarihindeki Yeri -Yûsuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig -TÜRK DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN ŞÂHESERI uluslararası sempozyumu – Bildirler-2016-s.185,186

A. Kayasandık- İ. Parlatır : Cengiz Aytmatov'la Söyleşi -Türk Dili.No:487- Temmuz 1992 https://turkdili.gen.tr/c.aytmatov_ile_soylesi.html

İsfahan Ulu Camii/Mescid-i Cuma

TÜRK DİLLİ TÜRK MİMARİSİ

Beyşehir Eşrefoğlu Camii
Ahşap İşleme Detayı

ORTA ASYA'NIN KADİM RUHU: "YURT"TAN ANADOLU'NUN "TOPAK EV"İNE VE DAHA ÖTELERE

Türkçenin Türk mimarisiyle ilişkisi konusunda düşünmeye başlarken, öncelikle kurucu, yapıcı ve birleştirici bir dil olarak Türkçenin özellikle kendisini konuşan Türk insanının kadim göçer, yarı göçer ve fetihçi özellikleri dolayısıyla ilk elde mekânla ve bu mekândan hareketle de coğrafya ve doğa ile kurmuş olduğu ilişkinin sürekli biçimde bir harekete ve eyleme dayandığını akılda tutmak gerekmektedir. Aynı zamanda Türk kültürünün yüksek hareket ve eylem kabiliyetini de ortaya koyacak olan bu bilgi de son tahlilde salt bir yapı kurmak anlamında bile olsa gerek Türkçenin kuruluşu gerekse Türkçe ile yerleşilmiş bulunan coğrafya ile kurulan kültürel uyumun kodlarını akla getirecektir.

Nitekim bahse konu bu kültürel uyumla birlikte olagelen ve hatta bu uyumu sağlayan değişimlerin toplamı üzerinde düşünüldüğünde ise asıl üzerinde durulması gereken hususun, Türkçe konuşan Orta Asya ve Anadolu ve kısmen Balkan coğrafyasında yerleşik Türk toplumlarında pratiğe aktarılan yerleşim biçimleri, kalıpları ve ancak bu biçim ve kalıplarla anlaşılabilecek kültürel ve mekânsal öğelerin nedensel nitelikleri ile bu nitelikleri sağlayan köken bilgisinin önemi ortaya çıkacaktır.

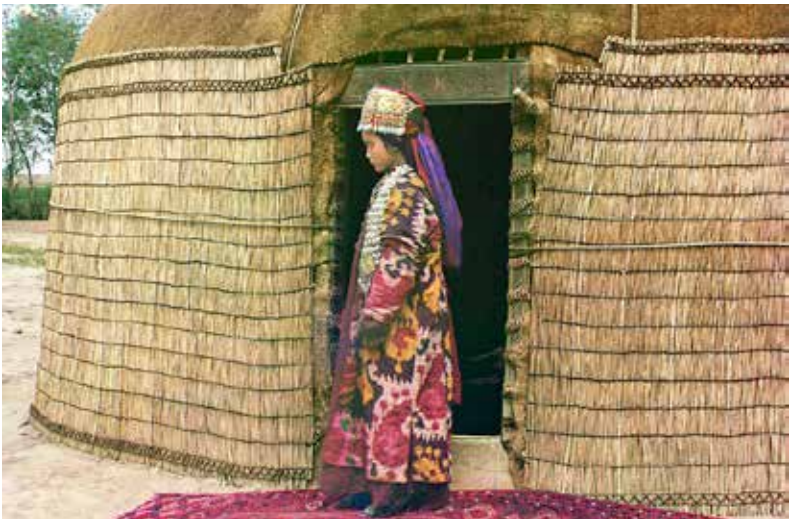

Türkistan'da Bir Türk Yurdu

O kadar ki, sadece bu açıdan bakıldığında bile, bahse konu bu yarı göçer ve göçer topluluğun sözgelimi en basitinden iklim değişiklikleri ve diğer toplumsal, sosyal, siyasal ve coğrafi zorunluluklar dolayımında sürekli biçimde yer değiştirerek ve nihayetinde araya araya tam da yerleşebileceğine inandığı "orada/burada" yerleşerek kurabildiği uyumun ilk ve başat nedeninin de bu yüksek hareket becerisi ve bu beceri ile ulaşılan yerde oluşan yerleşebilme yeteneği olduğu anlaşılabilecektir.

İşte tam bu noktada ise yola çıkılan, göçe konulan eski yer ile göç sonucunda varılan ve sürekli biçimde de taşınan bir mesafe, bir boyut konusu gündeme gelecek ve buradan da ilk elde Türk'e has bir kökeni olan ve değişerek dönüşebilen yapı bilgisinin ve giderek bir yerleşim ve imar eylemi olarak Türk mimarisindeki değişim, dönüşüm ve gelişiminin tarihsel çok boyutluluğunun nedensel nitelikleri de daha görünür hale gelebilecektir.

Bu noktada da tıpkı Türkçenin değişim, dönüşüm ve gelişim sürecine benzer biçimde Türk mimarisinin de nerede durup yerleşmişse ilk elde oraya bir katkı vererek yerleştiği kültür ve coğrafyayı zenginleştirdiği gibi, etkileşim içine girdiği kültür ve coğrafyalardan elde

Ulan Batur Yakınlarında Bir Türk Yurt Yerleşkesi

ettiği katkı ile zenginleştiği görülecektir ki, bu da Türk toplumunun mekândaki hareketliliğinden mülhem kültürel hareketliliğinin ipuçlarını ele verecektir.

Bu demektir ki tıpkı böylesine yüksek hareket ve eylem becerisine sahip, içine girdiği değişim ve dönüşümle gelişebilecek ölçüde böylesine boyutlu ve uyum sağlayabilen Türkçemiz gibi, Türk mimarimizi de kendi başına, tekil ve bir sabite dahilinde doğrusal bir tarihsel serüven içinde düşünmek kolay olmayacaktır.

Her şeyden önce üzerinde durulması gereken bir husus; gerek hareket, eylem, uyum gerekse boyut bilgisi anlamında Türk mimarisini konu edinirken bütün bu özellikleri Türk mimarisinin ulaştığı/vardığı yerde sadece maruz kaldığı bir eylemsel bütünlükten kaynaklı haller olarak değil; buralarda ortaya çıkardığı, görünür kıldığı ve deyim yerinde olursa maruz bıraktığı bir hareket, eylem, uyum ve boyut becerisiyle de elde ettiği gerçeğidir.

O kadar ki, sanat tarihçi Jale Erzen'in de ifade etmiş olduğu gibi, Türk mimarisinin sadece kökeninde yer alan Orta Asya kaynaklı

Afyon'da Topak Ev

göçerlikten kaynaklı, doğal çevreye duyarlı ve bu çevreyle kurduğu ilişkiden kaynaklı, kapalı ve sınırlı olmaktan çok açık ve doğal çevreye yayılmaya meyyal haliyle bile insan-çevre ilişkisine insanı üzerinde durduğu toprağın ayrılmaz bir parçası olarak görebilen ve böylece insan, çevre ve hayat eksenine hayranlık uyandırıcı bir boyut katarak özgün bir estetiği de ortaya koyabilen bir mimari olduğunu söylemek bile bu gerçeği ortaya koymaya yetecektir.

Nitekim Türk mimarisi; Türk insanının yerleştiği coğrafyayı kendi kültürel ve doğal verileriyle öncelikle kendine has bir "yer" haline getirdiği ve gerek fiziksel gerekse işlevsel bir özgün kurgu ile de şekillendirdiği ve böylece kendi hacim, yapı ve malzeme bilgisini de ortaya koyarak üretmiş olduğu ve özellikle de çevreyle uyumlu bir "mekân" üzerinde kurulmuş bir mimaridir.

Orta Asya Türk mimarisine dair tek bir örnekle dahi açığa çıkabilecek ve kendiliğindenliği kendine verilen addan bile belli olacak kadar açık, herhangi bir Türk evi diyebileceğimiz "yurt" sözgelimi, çok sonradan Anadolu'daki ifadesi ile "topak ev"; gerek ilk hali olan yer-vatan-ülke anlamındaki "yurt" gerekse Anadolu'daki adıyla üze-

rinde yerleşilen toprağı da işaret eden diliyle bir yandan bu toprak üzerinde o topraktan inşa edilmiş "barınak"ı işaret ederken öbür andan inşa edilmiş "barınak"ın üzerinde kurulduğu "toprak"la bağını koparmayan "topak ev" aynı zamanda bir formun doğal ve kültürel referanslarını içermesiyle hayli düşündürücüdür.

Anadolu'dan Yörük Kara Çadır Örneği

Eninde sonunda salt geometrik bir form olarak, silindir bir kaide ve bu kaidenin üzerine oturtulmuş bir kubbeden mülhem, 3 boyutta hasır örgü ile üstüne örtülmüş keçeden müteşekkil hafif, katlanabilir ve taşınabilir bir "yurt"; hem üstünde kurulu bulunduğu çevrenin mekaniğinden feyz alan ve hem de kendi mekaniğini çevreye katarak ufkunu genişletebilen bir inşa olarak nasıl da büyük bir anlam ifade edebilmektedir? Nitekim ister fiziksel isterse işlevsel kurgu anlamında olsun son tahlilde ortaya çıkan bu büyük anlamdan da anlaşılacağı üzere bütünüyle Türk'e özgü olan bu "yurt" hemen her anlamıyla hem kendisini hem de üzerinde kurulduğu "yer"in çeperlerini aşan bir mekân tarifini de açığa çıkarmaktadır...

Bozkır böylece üzerinde kurulan bütün "yurt"larla birlikte tek bir "yurt" oluverir nitekim ve çevre de Türk'ün yer üretme becerisiyle böylece bir Türk yurdu olarak mekânsallaşır.

"Eskiden olduğu gibi bugün de, Asya'nın iç bölgelerinin uçsuz bucaksız ağaçsız düzlüklerinde insanların yaşamlarını yönlendirebilecekleri tek yer yurttur. Burası insanın kavrayamadığı, sonsuz mekânın

İran'da Yaşayan Kaşkay Türk Göçerlerinin Yayla Göçü

mikrokozmik bir yaşantıya dönüştüğü yerdir. Vadide, ormanda ya da deniz kıyısında oturan biri yaşamının değişmez değerlerini bunlara dayandırabilir; ona ağaç gölgeleri, suyun yansımaları, koruyucu yamaçlar yön verir. Bozkırlarda yaşayanlar ise bunların hiçbirine sahip değildir. Her türlü referans öğesi kişiler tarafından evlerinde yaratılmalıdır. Onların elinde astronomik eksenler, güneşin doğuşu ve batışı, bütün olarak gök kubbe ve merkez olarak da yurt vardır. Böylece çadır evrenin 'karşı' yansıması olmaktadır; çatıdaki delik gökyüzünün gözü yani güneş, çatı da kubbeli, kapalı gökyüzünü temsil etmektedir. Diyalektik bir çevrim söz konusudur; güneş ışık deliğinin, sınırsız gökyüzü ise sınırlı kubbenin karşılığıdır."

Günümüze kadar daha çok, göçebe kültür ve yerleşim bağlamında az çok bir bilimsellikle de çerçevelenerek tarif edilen göçebe yaşam kültürü ve göçebe yerleşim biçimi olarak adlandırılan görünüşün aksine Türk topluluklarının bu göçebe dönemlerde dahi yerleşip kurgulayarak ortaya koydukları "yurt" gerçeğine bakıldığında bu ifadenin bütüncül bir doğruyu ifade etmekten uzak olduğu, gerek göçebeliğin gerekse göçebe yerleşim biçimleri olarak adlandırılan mekânsal oluşumların da salt bu halleriyle bile aslında yerleşik bir mimari tarzı husule getirebildikleri görülecektir.

Kazakistan Otağı

Nitekim; Mimar Kemal Reha Kavas'ın *Türk Konut mimarisi* konulu makalesinden bir alıntıyla diyecek olursak; "Bununla beraber Orta Asya Türk toplumlarında sadece göçebe yerleşim kalıplarının hâkim olduğu ve Orta Asya Türklerinin Anadolu'ya göçtükten sonra yerleşik yaşamı benimsedikleri düşüncesi bilimsel değildir. Arkeolojik kazılar ışığında şekillenen güncel bilgi ile Orta Asya'da yerleşik kültür oluşturmuş Türk toplumlarının inşa ettikleri barınma birimleri de gün ışığına çıkmıştır. Kazakistan-Çu Vadisi, Türkmenistan, Aral Gölü çevresi ile Sırderya Boyları'nda ortaya çıkan ve Orta Çağ'a ait olduğu kabul edilen konutlar Türklerin Anadolu'da oluşturdukları yapı çevreleriyle mekânsal sürekliliker göstermektedirler. Aynı zamanda Türklerin Anadolu'daki konut gelenekleri dikkatle incelendiğinde 'yerleşik' ve 'göçebe' kategorilerinin de birbirlerinden net bir biçimde ayrılamadığını gözlemliyoruz. Bir başka deyişle, Bammer'in de ifade ettiği gibi, 'Yerleşik yaşamakla sürekli konutlarda yaşamanın, göçebe yaşamla da taşınabilir barınakların ilişkili olduğu fikri her zaman doğru değildir.' Güneybatı Anadolu'daki Toros Dağları üzerinde yer alan kırsal yerleşmelerde çiftçilik ile geçinen ve 'yerleşik' olarak görülen köy toplumlarının yazın ve kışın farklı konutlarda yaşadıkları bilinmektedir. Bu tip 'yarı göçebelik' Anadolu'da önemlidir."

Türk evi

Bu verilerden hareketle Türklerin Orta Asya'da "göçebe" yaşadıkları ve Anadolu'ya geçişleriyle "yerleşik" hayata geçtiklerine dair düşüncenin bilimselliği sorgulanmaya açılmıştır. Öncelikle "göçebe/göçer" sıfatının tam olarak neyi karşıladığı açıklığa kavuşturulmalıdır. Türklerde göçerlik amaçsız veya rastgele mekân değişimleri değildir. Göçer Türk toplumlarında mekânda hareket, tanımlı güzergahlarda ve belirli amaçlara yönelik olarak gerçekleşir. Orta Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da belirli göç güzergâhları vardır. Amaç mevsimsel sıcaklık farklarından korunmak ve tüm yıl boyunca hayvanlara yiyecek bulabilmektir. Hayvanlar temel geçim ve besin kaynağı oldukları gibi mimarinin de malzeme kaynağıdır. Orta Asya ve Anadolu'daki "topak ev" yapılarında hasır örgü üzerine kaplanan keçe ile istenen ölçüde kapalılık sağlanmıştır. Güncel bulguları dikkate alan daha geniş bir bakış açısından hareketle Türk mimarisinde tarihsel sürekliliklerin araştırılmasında "göçebe" ve "yerleşik" kategorilerinin anlamsızlaştığı görülmektedir.

Bundan da öte; Kavas'ın da altını çizdiği gibi "Düz mantık ile 'Orta Asya'da göçebe' ve 'Anadolu'da yerleşik' oldukları varsayılan

Türkler Orta Asya'da önemli yerleşim merkezleri kurmuşlar, Anadolu'da ise ihtiyaca göre göçer ve yarı göçer yaşam kalıplarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda tartışılması gereken konu 'göçer-yerleşik' karşıtlığından çok Türklerin mekânsal düzenlemelerini şekillendiren soyut ilkeler, bu ilkelerin işlevsel boyutları, tarihsel devamlılıkları ve çevresel değişimlere göre vücut bulma biçimleri" olmalıdır.

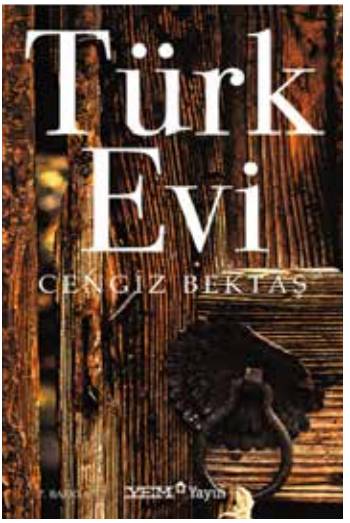

Cengiz Bektaş – Türk Evi

Bununla beraber, Orta Asya'dan yola çıkıp Anadolu'ya varan bu Türk göçünün mimari ile ilişkili boyutu konusunda süregelen bu tartışmalara katkıda bulunmak bakımından çoğunlukla mimarinin teknik anlamı çerçevesinde kalan yorumlara bakıldığında ise; göçebe kültürden yerleşik kültüre geçen Türk topluluklarının mimari bakımdan bir süreklilik içinde olamayacakları ve mimarinin de son tahlilde somut verilere dayalı bir ifade biçimi olması hasebiyle böylesi bir sürekliliği aramak yolunda "Yurt"tan "Çadır"a, "Çadır"dan "Otağ"a ve "Oda"ya varan etimolojik bağ konusunda Uğur Tanyeli'nin "Otağ"ı "Oda"ya evrilten yoruma yönelik eleştirisi ile Önder Küçükerman'ın somut verilerden ziyade soyut ilkeleri gündeme taşıyan yorumunu birleştirerek düşünmek gerekmektedir.

Bu halde karşımıza çıkan yeni durum ise yine Küçükerman'ın dikkati çektiği; "Orta Asya-Anadolu sürekliliğini tesis eden ilkeleri sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için asırları kapsayan karmaşık bir süreci basitleştirmekten kaçınmak, bunun yerine daha çok zaman üstü mekânsal ilkelerin şematik düzeyde sürekliliklerine odaklanmak daha doğrudur." şeklindeki ifadesinden yola çıkarak kaçınılmaz biçimde yine etimolojik ama daha farklı bir ölçüde de "Zaman üstü mekânsal

Anadolu Selçuklu Mimarisi Örneği: Divriği Ulu Cami

ilkelerin şematik düzeydeki sürekliliklerine odaklanmak...” anlamında en başından beri Türkçenin soyut ifadelere yatkınlığı dolayımında sözgelimi, Doğan Aksan’ın *Türkçenin Gücü* adlı kitabında da ifade etmiş olduğu gibi; “Türkçenin en büyük dehası, soyut kavramları somut unsurlar üzerinden adlandırarak görünür kılabilmesidir. Türk düşüncesi zihnindeki soyut eylemleri ve durumları doğadan, insan bedeninden veya somut nesnelerden aldığı ilhamla kavramlaştırır...” şeklindeki ifadesiyle birleştirerek düşündüğümüzde; mimarinin de son tahlilde Türkçe konuşan Türk insanının elinde bir üslup aracına dönüşebileceği, Türk’e özgü bu mimari üslubun aynı zamanda Türkçenin eklemeli -bağlantılı- yapısı ve zengin kök-ek türetme mekanizmalarına benzer biçimde yüksek bir soyutlama ve giderek özgün kavramlar, yapılar üretme kabiliyetine sahip bir üslubun ürünü oluşundan kaynaklı ve zaman üstü ilkesel düzeyin ürünü olabileceğini söylemek mümkün olacaktır...

Nitekim Türkçe, somut köklerden veya fiillerden soyut kavramlar türetmek konusunda son derece üretken biçimde bir esnekliğe sahiptir derken, bu dil becerisinin üslup bakımından mimariye yansımış olmamasını düşünmek hem Türkçeye hem de Türk mimarisine haksızlık olmayacak mıdır?

Büyük Selçuklu Mimarisi Örneği: Sultan Sencer Türbesi

Bu bakımdan gerek göç sürecinde gerekse bu göç sonrasında varılan mekândaki yerleşim sürecinde elbette olagelen coğrafi değişimler, mevsimsel dönüşümler, iklimsel özellikler ve kültürel farklar dolayımında gördüklerinden etkilenerek hem yerleşim hem de imar bakımından bildikleri pratikleri yeni pratiklerle dönüştürerek sözgelimi, Anadolu gibi derin bir tarihe ve kültüre sahip bu coğrafyada görgü ve bilgilerini harmanlamış ve bir yeni barınma ve konut anlayışı da geliştirmişlerdir.

Bu noktada eklemek gereken bir husus -Anadolu'da devam eden süreç bir yana- Anadolu'daki yerleşik kültüre geçene kadar Türklerin Anadolu'ya yerleşiminden ve İslam girişinden önceki dönemlere dair bilgilere bakıldığında yerleşimden sonra Anadolu'da Türkler eliyle gerçekleşen imar biçiminin şu ya da bu şekilde Orta Asya mimarisinin özelliklerini barındırdığı; bir örnek olarak elde olan yazılı kaynaklarla karşılaştırıldığında özellikle konut mimarisinin benzerlikleri hakkında ipuçları vermektedir. Sözgelimi; bu konut mimarisini, çokça benimsenerek kullanılagelen Celal Esad Arseven ve Sedad Hakkı Eldem'den mülhem; "Türk Evi" şeklinde adlandıran Doğan Kuban'a göre de "Bu mimari özellikler Osmanlı Devleti ile birlikte Balkanlar ve Orta Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Yerleşik mekândaki gelişmelerin yanı sıra Anadolu'nun iç ve kıyı bölgelerinde göçer ve yarı göçer Türk topluluklarının coğrafi şartlara adapte olarak kültürlerini günümüze kadar ulaştırdıkları gözlenmektedir."

Beylikler Dönemi Mimarisi Örneği: Adana Ulu Cami

Dahası, Kuban'ın Osmanlı döneminde şekillenmeye yüz tutan bu özgün tarifli "Türk Evi" ifadesini kullandığı dönemden çok daha öncesinde, Karluk boylu Türk topluluklarının Karahanlılar olarak 11. yüzyıla doğru Buhara'yı ele geçirdikten sonra gerçekleştirmiş oldukları Türk imar biçimine bakıldığında da bu geçişli ve gelişim halindeki mimarinin hızla yerleştiği görülecektir.

Hakeza, bu tarihi takiben Karahanlıların ve güneyden komşuları, Afganistan ve Horasan'ı zorlayan Gaznelilerin mimari faaliyetleri ile birlikte Maveraünnehir ve Türkmenistan çevrelerinde şekillenen mimari faaliyetler ve nihayet 1040 sonrasında bölgeye egemen olan Büyük Selçukluların idaresi altındaki coğrafya da şekillenen yeni mimari sentezin bütün özgünlüğüyle yaygınlaşmaya başladığı bir dönem olarak dikkat çekicidir. Nitekim bu dönemde geliştirilen prensipler, İslamiyet'in kabulünün de etkisiyle Türk pratiğine dayalı bir sentezin bütün Doğu İslam coğrafyasında yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Öyle ki, bir yandan Büyük Selçuklunun merkezi idaresinin otoritesi öbür yandan Atabeklerin bağlı oldukları ilk dönem bir yana, özerklik kazanmaya başladıkları ikinci dönemdeki idareleri yoluyla ilkin Suriye ve Irak'ta yaygınlaşan ve nihayet Eyyubiler aracılığı ile Mısır'a kadar uzanan bu dönemin Türk mimarisi, bir yandan da kendi özgünlüğü içindeki Suriye coğrafyasının erken İslam mimarisiyle kaynaşarak daha yeni, daha pratik ve bir o kadar da görkemli bir mimari anlayışa kavuşuyordu.

Türk Evinden Cumba-Şahnişin Örneği

Benzer biçimde yine aynı dönemlerde, yine bir Türk soylu topluluk olarak Azerbaycan Atabekliği elinde yeniden şekillenmeye başlayan bir anlayışla tuğlanın ve taşın birlikte kullanıldığı yeni bir mimari anlayış da dikkat çekicidir. Nitekim, her geçen gün yeni boyutlar kazanan bu mimari anlayışın özellikle 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında kendisine açılan bu engin coğrafyada sanki birbirini arayan kelimeleri buluşturur gibi taşı, tuğlayı ve harcı bir araya getirip yoğurarak anlam kazandırdığı bu büyük gelişim, yeni mimarinin niteliğini göstermektedir.

Pek çok mimar ve tarihçiye göre, 11. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar gelen ve nihayet Anadolu Türk mimarisinin çekirdeğini oluşturan bu gelişim süreci büyük ölçüde de Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Anadolu'da beylikleri kontrol altına alarak birliği sağlamasıyla hızlanmış ve son tahlilde de Anadolu'da Türk mimarisinin yükseliş dönemi diyebileceğimiz bir yeni sürece geçilmiştir.

Öyle ki, tıpkı daha önceki keşif, fetih ve yerleşme süreçlerindeki heyecana benzer biçimde açığa çıkan ve şaşırtıcı ölçüde bir an evvel bir yurt tutma/yurtlanma süreci ile de şekillenmeye başlayan bu yeni evrede gözlenen görülmemiş ölçüdeki iskânlaşma heyecanıyla Anadolu coğrafyası adeta yeniden renklenip şekillenmeye başlamış ve burada başlayan bu heyecan dolu yapılaşma uzak-yakın bütün coğrafyaları da etkilemeye başlamıştır.

Özellikle Anadolu'da yerleşen Türk toplulukları eliyle öylesine büyük bir heyecanla başlayan bu mimari anlayış, sanat tarihçisi Ara Altun'un, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi" konulu makalesinde de değinmiş olduğu gibi, sözgelimi; bu devrede başlayan ve giderek "Geleneksel hale gelmiş olan dinî mimari plan ve formları yanında, mezar anıtları ve özellikle kervansaraylar bu mekân araştırmalarının dikkati çeken yapılarıdır. 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol akınları bu gelişmeyi etkileyememiş, hatta İlhanlı idaresi altında bile Anadolu'da Selçuklu mimarisinin gelenekleri sürdürülmüştür. 14. yüzyılın başında Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması sonucu ortaya çıkan Türkmen Beylikleri döneminde, sınırlı mali imkânlar içinde, küçük ölçüde fakat sağlam mekân denemelerine bir eğilim sezilmektedir. Bu yeni denemeler giderek Osmanlı mimarisinin anıtsal üslubunu hazırlamıştır. Özetle Orta Çağ Türk mimarisi, sürekli deneme ve atılımlarla belli bir devamlılık içinde gelişmiş, bu devamlılık plan ve formların basit tekrarları şeklinde değil, geleneksel çizgiyi koruyarak yeni mekân araştırmaları biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu da Orta Çağ Türk mimarisinin özelliklerinden birini teşkil etmiştir."

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız üzere, kabaca ve sadece bir yerde yaşamaya karar vermiş bir topluluğun ilkin bir yeri -toprağı- coğrafyayı keşfedişi, orayı yurt tutuşu ve takiben bu yeri mekânsallaştırıp inşa ediş eylemini yine sadece kendi evini inşa etmek üzere bildiğince bir "ev"i şekillendirmek üzere girişiştiği eyleminden doğan bir "yer" haline getirdikten sonra o bir evden yola çıkan ve giderek toprağı, çevreyi, doğayı o bir evden ilhamını almış evlerle donatıp bir şehri inşa edişi bağlamında bir köke bağlı biçimde, değişe, dönüşe, yenilenerek mesafeler kateden bir mimari olarak Türk mimarisi tam bu işlevi yerine getirmekle aslında yaşamaya karar verdiği bu yerde, sınırlarını konuştuğu dilin belirlediği bir özgün dünya kurmuştur.

Nitekim, sınırlarını o dilin belirlediği bu enginlik ve derinlik becerisi ile de, "çadır"dan "topak ev"e, "topak ev"den, "kibit"e, "alaçığ"a; "otağ"dan "oda"ya ve "konak"a yol veren temel yapının dışından

Beypazarı'nda Bir Türk Konağı

içine nüfuz ederek, "oda"yı, "baş oda"ya, "haremlik"e, "selamlık"a, "gusülhane"ye, "cumba"ya, "çıkma"ya; sonra "sofa"ya yani "hayat"a, "eyvan"a "şahnişin"e taşıyıp götürmüş ve bunu da o tek "topak ev"den kimi zaman balçık ve samanla örülmüş "kerpiç ev", kimi zaman ahşap, karkas ve "kerpiç"i birleştirerek inşa ettiği "hımış ev"; kimi zaman ahşap ve harçla sıvanıp örtülmüş "bağdadi ev"; kimi zaman taş ve "tuğla"dan kaynaşmış "kargir ev" kimi zaman da harçla veya harçsız taşlarla ördüğü "dizme-yığma ev" olarak adlandırmış; bununla da kalmayıp hal ve madde toplamında bereketlenip zenginleştikçe bu biçimlerin tümünün toplaştığı ve çoğunlukla da "cihannüması"na çıkıp her bir yanı tarassut ettiği bir "konak"a, "yalı"ya, "kasır"a, "köşk"e kadar renklenen bir "Türk Evi"ni de bu dünyanın merkezine koymuştur.

Elbet bir temeli olduğu gibi çoğunlukla bir kubbeyi andıran bir tavanı da vardır bu evlerin, kimi zaman çıtaları birleştirip dekoratif biçimlerde süslediği çıtakari tavanlar; kimi zaman yıldız ve çokgen biçimde geçmeli ahşabı işleyerek bezediği kündekari tavanlar; kimi zaman ahşabı kese biçe, oya oya boyayıp işlediği, kalem işi oyma şemse tavanlar; kirişli de denilen görkemli ters tavanlar, düz tavanlar,

Süleymaniye Camii Kubbesi

tepsi tavanlar, çökertmeli tekne tavanlar, kırlangıç/karlanguş uçumlu yükseldikçe incelen tavanlar, baş odalara denk kubbeli tavanlardır bunlar ki, tam altına döşendikleri topraktan düz dam-düz çatı ile, Osmanlı kiremidinden örülüp berkitilmiş alaturka kiremitli çatıya; kâh kuzgunları kâh leylekleri ve dahi nice kuşu bağrına basan kuzgunluklu-mahyalı kule çatıya; geniş saçaklı, sundurmalı ve kırmalı beşik, fener, kubbe çatıya kadar çeşitlenerek hem o tavanların süslediği evleri hem de bütün şehri örtüp koruyan çatıların altında çıtırdayıp beklerler...

Nitekim sadece bir örtü biçimi olarak bile, özellikle tüm yapılarda dikkati çeken, kalıcı düz ahşap çatı ve taş tonoz kullanımı yanında Orta Asya mimarisinden kalma, değişme gelişme imkânı sağlayan tuğladan kubbe ve tonozlara da büyük oranda yer verilmiş olması önem taşımaktadır. Öyle ki, 13. yüzyıldan sonra Selçuklu, Beylikler ve özellikle onca yüzyıl sonrasında Osmanlı mimarisinin yaygınlaştığı coğrafyalarda dahi hemen bütün anıtsal yapıların örtü sisteminde de bu Orta Asya kökenli tuğla tonoz ve kubbenin egemen oluşu dikkat çekicidir. Zira en önce öğrenilen bir tarzın unutulması kolay olmadığı gibi pek imkân dahilinde de değildir.

Benzer biçimde bu mimari biçimle birlikte, bezeme sanatında da özellikle Selçuklu ve Beylikler dönemi taş işçiliğinin İslam ve Anadolu öncesi Türk mimari bezeme motiflerinin geliştirilmesiyle şekillenişi, süregelen bu Türk mimari anlayışının ispatı hükmündedir. Nitekim bu kadim Türk taş işçiliği Büyük Selçuklular eliyle Anadolu'yu süslemeye duran çini ve sırlı tuğla işçiliğine yol vermiş ve zamanla İran'dan gelen kalemişi boyalı bezeme şeklinde birçok yapıda da kullanılmıştır.

Ezcümle içinde ilkin Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e; en yakından Selçuklu, sonra Osmanlı mimarisi, sonra Balkan, sonra Kafkas sonra eskinin diliyle İran ki, - modern Batılı uydurma ile Ortadoğu diye adlandırılan ve esasen Ön Asya denilmesi gereken- Ön Asya ve sonra Turan illerinde boy veren çok renkli, çok biçimli, çok sesli ama ille de kökü Asya bozkırlarından ipildeye tınılaya esip uzayan ve uzadıkça her birini birbirine ulayan Türk mimarisinin ekilip, yeşertildiği ve boy verdiği o "Türk Evi"nin türlü tevir halleri, biçimleri ve nice enginlikleri de bu çatılar altında, bu evlerde konuşulan Türkçe ile öğrenilmiş ve öğretilmiştir...

Bir anlamda Erken dönem Anadolu Türk mimarisinin oluşum süreci de diyebileceğimiz bu süreç kendi başına taşıdığı anlam bir yana, Türk mimarisinin ve İslam'dan sonraki adıyla Türk-İslam mimarisinin ve sonrasında Osmanlı mimarisinin yayılmaya başladığı tüm coğrafyalarda yaşanagelen çok renkli kültür çevreleri ve değişik şartlarla karşılaşa karşılaşa kazandığı yeni boyutlar bağlamında da çok daha anlamlar içerecek bir sürecin oluştuğu yer olmak bakımından da önem taşımaktadır.

Nitekim özellikle 13. yüzyıldan sonra Anadolu Türk mimarisi ifadesi denildiğinde bu yaygınlaşma ile kazanılan daha farklı anlam alanları da açılmakta ve bu anlam alanları hakkında da, sözgelimi; bir Türk şehrindeki bir evden yola çıkıldığında ilk elde Baykal Gölü'nden Hazar Denizi'ne uzanan ilk ana yurt-Orta Asya-Türkistan'dan, Anadolu-Türkiye ve Orta Doğu-Irak ve Suriye bölgelerine; Azerbaycan ve

çevre bölgeleri dahil Kafkasya'ya; Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Kırım, Kosova ve Saraybosna'ya uğrayan Doğu Avrupa ve Balkanlara; Sibirya ve Uzak Asya'ya varana dek özetle; Bosna'dan Çin Seddi'ne, İran'dan Kuzey Buz Denizi'ne dek coğrafyalar boyunca uzayan ve şehirden şehre yayılan daha başka oylumlu değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Ayrıca "Türk Evi", "Türk Şehri", "Türk mimarisi" denildiğinde bütün bu mimarinin sadece fiziksel görünüşünü tarif ederek benzeşimler üzerinde konuşmakla yetinmemek, bütün bu mimariyi oluşumun temelindeki maddi, manevi, siyasal, ekonomik, sosyal, bilimsel, dilsel birikimle birlikte de düşünmek gerekmektedir.

Konuya bu perspektiften bakıldığında da görüleceği üzere; özellikle 11. yüzyılın ortasından itibaren Anadolu'da şekillenmeye başlayan Türk mimari anlayışının zamanla İslam'ın katkısı ve kendi toplumsal kültürel alt yapısının birleşiminden mülhem ve bir biçimde de evrensel olmaya aday bir mimari biçem kazanmaya başladığı söylenebilecektir. Nitekim daha o ilk evrelerde temelleri atılan ve daha çok Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu kesimlerinde 7. yüzyılın sonlarında veya 8. yüzyılın başlarında temellendiği gözlenen birçok şehir mimarisinin de bu dönemlerden itibaren İslam'ın yaygınlaşması ile hem değişim içinde bir gelişim gösterdiğini hem de giderek yakın coğrafyalar için bir model teşkil etmeye yüz tuttuğunu söylemek de böylece mümkün olabilecektir.

Bu anlamda Türk mimari anlayışının tarihsel serüveni içerisinde dikkat çeken bir başka detay ise, tam da Batı'ya doğru ilerlerken İslam'la tanışan Türk toplumunun kendisine onca yakınlık içinde olan Bizans ve dolayısıyla Roma-Batı dünyasının yapısal ve biçimsel isterlerine rağmen Hristiyan toplumunun mimari anlayışından ziyade İslam'ın ve Müslüman toplulukların anlayışlarını daha yakın bulmuş olmaları ve dahası bundan öte biçimde İslam'ın ve Müslümanlığın isterlerine uymak bakımından daha istekli oldukları böylece de Türk mimari anlayışının bütünüyle bir Türk-İslam mimarisi biçiminde şekillenmeye başladığı husu-

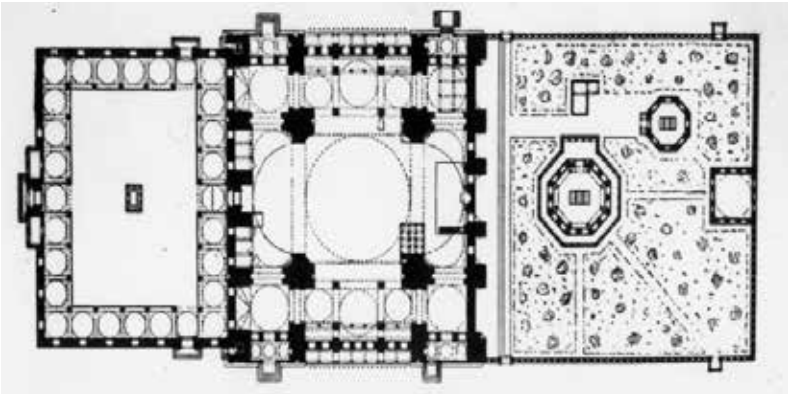

Süleymaniye Camii Planı

sudur ki, bu detay aynı zamanda Türk toplumunun İslam'ın iskan biçimine bu yakın duruşunun gerek İslam'ın emri olarak gerekse bir biçimdeki teknik bir zorunluluk olarak husule gelmiş olmasından ziyade gönüllü bir biçimde severek, isteyerek ve benimseyerek oluşmuş bir yakınlık oluşudur…

Nitekim böylesine derin bir yakınlıkla kurulmuş yoğun ilişki sürecinden sonradır ki; Türk toplumunun elindeki Anadolu, kısa bir süre içerisinde hemen her yerleşim merkezinde konut yerleşim biçiminin dönüşmesi bir yana, en başta mescitler, camiler, medreseler, tekkeler, türbe ve zaviyeler, kümbetler kurularak yepyeni bir çehre kazanmıştır. Bu hali genel anlamda yoğunlukla dini yapılaşmanın şekillenmeye başlayışı olarak değerlendirmek elbette mümkündür fakat bu değerlendirmeyi yaparken İslam'la dönüşen mimari anlayışın evin inşasında, evin kapısına konulan kadın biçimli "elçek/elcekte" ve pencereye eklenen cumbada, hamamların, çeşmelerin, şehir içi yolların, şehir girişlerindeki kapıların ve kalelerin yapımında, bunlara eklenen İslami ayrıntılarda, sözgelimi sonradan Mostar'da inşa edilen Mostar Köprüsü'nün ayak, direk ve taşlarının sayılarına işlenen İslami detaylarda, sokakların, mahallenin, pazar yerlerinin ve bedestenlerin oluşumunda, giderek şehrin tanziminde ince ince işlenmiş bir simgesellikle kendini gösterdiğini de eklemek gerekecektir.

Burada önemle üzerinde durulacak bir başka husus ise; Türk topluluklarının gelişinden önce Anadolu'nun hemen her bölgesinde kendisiyle kaim eski mimari biçimlerin öyle kolayından yok sayılmadan kabul edilişi ve bu kabul ile de bu eski mimarinin ustalarının yeni mimari anlayışa kolayca katılmış oluşlarıdır. Bu anlamda özellikle Osmanlı mimari geleneğinin kayıtlarını okuyabileceğimiz "Cemaat-i Mimaran Defterleri", "Cemaat-i Mimaran-ı Hassa" kayıtlarına bakıldığında da görüleceği üzere, çeşitli milletlerden ve hatta çeşitli dinlere mensup ustalardan müteşekkil bir mimarlar ve ustalar topluluğunun varlığı dikkat çekicidir. Nitekim bu zengin mimar ve usta kadrosu elinde bir yandan yeni ustalar ve mimarlar yetişirken bir yandan da başka yerlerden, özellikle İran, Azerbaycan ve Suriye'den gelen ustalar ve mimarlarla birlikte malzeme ve teknik bilgisi devşirilmiş, yetişen yerli ustalar ise başka yerlere geçerek Türk-İslam mimarisinin de yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Haliyle de 7. yüzyıl sonundan 11. yüzyıla ve bu yüzyıldan da 16. yüzyıla kadar süren ve oldukça uzun bir süreç içerisinde şekillenen Türk mimarisi, önce Selçuklu mimarisi, sonra Osmanlı mimarisi olarak yaygınlaşmış, öncelikle Türk ve İslam coğrafyaları ile Balkanlar, Doğu Avrupa ve giderek Kafkaslar ekseninde olgunlaşmaya başlayan işçilik-ustalık-malzeme benzerliği ile gelişen işçilik-ustalık ve malzeme ortaklığı, süsleme sanatları benzerliği, stratejik ve savunma amaçlı, kale, kule, tabya, köprü inşa tarzlarındaki benzerlikler, cami, mektep ve medrese inşa tarzları, kümbetler, mezar yerleri, anıtlar ve anıtsal yapılardaki benzerliklerle bir biçimde de kendisini bir dile-üsluba yaslayarak gelişen çok çeşitli, çok renkli bir mimari tarz şekillenmekten öte kurumsallaşarak kök salmaya başlamıştır.

ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRK BOYLARININ TÜRK SOYLU CAMİLERİ

Önce Asya, sonra Anadolu Türk mimarisinin İslam'la tanıştıktan sonraki ilk anıtsal örneklerinin büyük bir şevkle inşa edilen camiler oluşuna şaşmamak gerekir. Nitekim Türk topluluklarının Asya ve Anadolu'da İslam'la tanışmalarının da son tahlilde aynı şevk ve heyecanın hem ürünü hem de sonucu olarak gerçekleştiğini göz önüne alarak, bir biçimde de kutlu bir arayışın sonucu olarak bakıldığında bu hevesli inşa önceliğini anlamlandırmak daha kolay olacaktır.

En erken örneklerini 10. yüzyılda görebileceğimiz bu camilerden ilki bir diğer benzerinin de Türkmenistan'da, Dehistan Kervansarayı'nın yer aldığı yerleşim bölgesindeki Karahanlı mimarisi ürünü "Şir-Kebir" olarak bildiğimiz, Doğu Türkistan/Turfan'da Kara Hoço Kalesi'nin dış tarafına inşa edilen ve klasik Uygur mimarisinin en güzel örnekleri arasında sayılan tek kubbeli mescittir. Alçı, kireç, mermer tozu ve yumurta akı karışımından yapılan ştuk tekniğiyle süslenmiş iç mekânıyla, günümüze ulaşan ilk Türk mescitlerinin en güzel öncülerinden sayılır.

Benzer biçimde yine aynı dönem Karahanlı mimari tarzında Buhara yakınlarında İpek Yolu üzerinde inşa edilen kerpiç esaslı, kare planlı Hazara Camii de bir 11. yüzyıl Türk cami mimarisi örneği olarak önem taşımaktadır. Hazara Camii'nin bir diğer eşsiz özelliği, İslamiyet öncesi Gök Tanrı inancının kozmik diyagramında sembolleşen "dört ana yön, dört ara yön ve merkez" anlayışını, İslami bir bakışla dört yarım kubbeli bir plana dönüştürmüş olmasıdır.

Şir-Kebir

Hakeza, bu erken dönem Türk camilerinin bir başka örneği olarak 12. yüzyılda Karakurum'un güney ucunda bir vaha gibi yer alan yine Türkmenistan-Merv topraklarında inşa edilen diğer bir Karahanlı cami mimarisi örneği Talhatan Baba Camii ise adeta geniş topluluklara hitap eden geniş avlusu ile Türk insanının camiye yüklediği toplumsal anlamı açık edecek bir nitelik taşıması ile de önem taşımaktadır.

Öte yandan Gazneliler döneminde Gazneli Mahmud tarafından Afganistan'da Hilmend Nehri yakınlarında, Gaznelilerin kışlık merkezi olan Büst bölgesinde inşa edilen bir başka öncü nitelikli Türk cami örneği ise Leşker-i Bâzâr Ulu Camii'dir ki, Türk-İslam mimarisinin bütün özelliklerini barındırması bir yana, sonraki dönemde Selçuklular ve diğer Türk devletleri tarafından geliştirilerek "Ulu Cami"lere örnek teşkil etmiştir.

Nitekim bu erken dönem Karahanlı ve Gazneli camilerinde dikkati çeken ve Türk mimari geleneğinin en önemli ayrıntılarından sayılan "Kubbe"nin "Eyvan" ile birleşimi ve cemaate yönelik namazgah esaslı uygulamalar da Türk toplumunda İslam dininin hem kurumsallaşması hem de toplumsallaşması bakımından taşıdıkları önemle ayrıca dikkat çekici detaylar olarak önem taşımaktadır.

Öyle ki devamla inşa edilegelen, Melikşah dönemi şaheserlerinden sayılan "İsfahan Ulu Cami/Mescid-i Cuma" ve İsfahan yakınlarında

Hazara Camii

Zevvare şehrinde inşa edilen "Zevvare Ulu Cami"leri de özellikle "Kubbe-Eyvan", geniş iç mekân, avlu ve geniş dış mekân tasarımları ile aynı zamanda daha sonra Türkler eliyle inşa edilecek ulu camilerin tümünü "Cuma Camisi" olarak adlandıracak olan Türk cemaat algısının cemiyetçi, açık, toplayıcı ve birleştirici çekirdeğini ifade etmesi bakımından oldukça önemli detayları içeren camiler olarak dikkat çekicidirler...

Bahse konu 11. ve 12. yüzyıllarda hâkim olan Selçuklu tarzı bu ilk büyük cami mimarilerinde dikkati çeken bir başka husus ise; Asya kökenli kubbe, sonradan tuğla kubbe ve giderek karakteristiğini Selçuklu kubbesi olarak tamamlayacak olan, temelden kubbe kilidine kadar, silmelerle hareketlendirilen geniş iç mekân tasarımının Gotik'ten çok daha önce Gotik prensipleri işleyecek kadar etkin bir yenileşme becerisinin ürünü olmaları ve giderek daha öğretici bir mimari biçeme doğru ilerleyebilme kabiliyetleridir...

Nitekim Türk cami mimarisinde yeni ufuklar açacak olan bu kabiliyetin açığa çıkması ile sözgelimi Zengîler döneminde yenilenen bir biçimle bu geniş iç ve dış mekânlı camilere eklenen medrese ve külliyeler bütünlüğü ile de Türk cami mimarisinin eğitimden toplumsal istişareye ve paylaşmaya kadar genişleyen ve cemaati cemiyete katmak amaçlı, İslami bilincin her anlamda toplumsallaşmasına yönelik işlevselliğinin altını çizmek gerekmektedir.

Diyarbakır Ulu Camii

Anadolu'daki Türk-İslam mimarisi örneği ilk cami, Diyarbakır Ulu Camii, Evliya Çelebi'ye göre: "Hazreti Musa zamanında yapıldığı da rivayet edilen, şehrin ortasındaki eski mabet, Diyarbekir'in yüzsuyu yani Camii Kebir. Kale her kimin eline geçmiş ise, yine bu mabet, mabet olarak kalmıştır. İçinde öyle ruhaniyat var ki bir kimse iki rekât namaz kılsa kabul olunduğuna kalbi şahitlik eder." Şam Emeviye Camii'nin Anadolu'daki bir yansıması, benzeri olarak değerlendirilen Diyarbakır Ulu Camii Abbasi halifeliğinin gözünde de ayrıcalıklı bir özelliğe sahiptir.

Tarihsel kayıtlara göre yörenin en eski kilisesi "Mar Toma" kilisesi olarak da bilinen, imarı milattan öncesine kadar uzayan, bir havra, bir dönem kilise olarak da kullanılan ve 639 yılında Hz. Ömer döneminde İyâz bin Ganem ile Halid bin Velid'in komutasındaki İslam ordusunun Diyarbakır'ı fethi ile camiye çevrilen Evliya Çelebi'nin deyimiyle; "her kimin eline geçmiş ise, yine bu mabet, mabet olarak kalmış" bir büyük ibadethanedir. Müslüman coğrafyada 5. Harem-i Şerif olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de bilinen 5 güneş saatli camiden biridir. Diyarbakır Ulu Cami'nin bir başka özelliği ise, Şafiî ve Hanefî mezheplerine özel bölümler tahsis edilmiş bir cami olmasıdır.

Nitekim; Anadolu'daki bir diğer Ulu Cami, Selçuklu geleneğinden izler barındıran Bitlis Ulu Camii ile Artuklu dönemi Silvan Ulu Camii,

Silvan Ulu Camii

Kızıltepe Ulu Camii ve Zevvare Camii'nden izler taşıyan başlıca Anadolu Ulu camiler arasında Danişmendli dönemi Kayseri Kölük/Güllük Camii ve Medresesi, Kayseri Ulu Camii, Niksar Ulu Camii, Sivas Ulu Camii, Urfa Ulu Camii; Saltuklular döneminde inşa edilen Erzurum Ulu Camii, Mengüçekliler döneminde inşa edilen Divriği Kale Camii, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası gibi bu ilk dönem Anadolu Selçuklu camilerinde de Asya'da boy veren ve Anadolu'da geliştirilerek uygulanan Türk cami mimarisi geleneğinin izlerini gözlemek ve böylece Türk mimari tarihinin izini sürmek bakımından önem taşımaktadır.

Bu bakımdan Asya Türk mimarisinin izlerini taşıyan camiler arasında en başta Konya Alaaddin Camii olmak üzere, Asya Türk cami mimarisinin "Kubbe-Eyvan" birleşimi ile, yine özellikle Asya Türk mimarisinden etkileşimli, İslamiyet'in kabulünden sonra Karahanlı ve Gazneli dönemlerinde Türkistan/Maveraünnehir bölgesinde Hive ve Buhara şehirlerinde ve Tacikistan bölgesinde başta Kurut, Oburdan yerleşimleri olmak üzere Zeravşen/Zarafşen'de uygulandığı bilinen ilk ve en eski örneklerini gördüğümüz ağaç direkli ve zengin motiflerle işlenmiş ilk örneklerinin ancak Türk mimarisinde görebileceğimiz ahşap destekli camileri örnek olarak verebiliriz...

İçeriçumra Karamanoğlu İbrahim Bey Camii

Estetik açıdan da çok göz kamaştırıcı niteliklere sahip olan cami Konya'daki ilk ulu camii olarak Selçuklu dönemi ulu camilerinin de ilki konumundadır.

Selçuklu cami mimarisine bir başka ulu camii örneği olarak verilebilecek cami ise göz alıcı cephesi dışında iddiasız bir yapı olan Bünyan Ulu Camii'dir. Selçuklu dönemi büyük mimar-ustalarından Kaluyan Ustanın/Kaluyan bin Karabuda'nın eseri olan bu yapı ayrıca bir İlhanlı dönemi cami örneği olarak önem taşımaktadır.

Orta Asya Türk mimarisinden izler taşıyarak Anadolu'ya ulaşan bu mimari süreç boyunca gelişip dönüşerek Danişmendli dönemi ulu camileri olarak bilinen 12. yüzyıl boyunca inşa edilen 1143 tarihli Kayseri Ulu Camii, 1145 tarihli Melik Gazi Camii veya Câmi-i Kebir olarak da bilinen Niksar Ulu Camii, Artuklu dönemi 1157 tarihli Silvan Ulu Camii gibi aynı üslupla devam edegelen gelişmeyi hatırlatır. Yine aynı yıllarda inşa edilen Tokat Ulu Camii gibi duvarında bir kuş evi de bulunan ve her biri kendi döneminin bir başka özelliğini taşıyan gelişkin üsluplarla gelecek dönemlere bağlanarak süren bu gelenek yine Konya'da Altunapa diğer adıyla İplikçi Camii inşası ile yeni boyutlar kazanmış, daha

Fatih Paşa Camii

sonra inşa edilen Anadolu Selçuklu camilerinden Niğde Alaeddin Camii, Malatya Ulu Camii, Kayseri Hond Hatun/Huant Hatun Külliyesi gibi, köken olarak yer yer Zevvare modelini de ele veren, iri tuğlalı, sırlı tuğla kaplamalı, kendi özgün mekân kaygısını taşıyan bir gelişim izleğinde varlığını sürdürmüştür.

Haliyle büyük ölçüde de takip eden Beylikler dönemi cami mimarisine bir dayanak da teşkil eden Anadolu Selçuklu camileri, aynı zamanda bir gelenek oluşturucasına ulu camiler olarak devam eden bir sürece geçişle birlikte sözgelimi; Karamanoğlu dönemi camileriyle eklemlenerek aynı üslubun devam ettiği bu süreçte inşa edilen camiler olarak dikkat çekerler. Sırasıyla, özellikle 1302 tarihinde inşa edilen Ermenek Ulu Camii ahşap tavanı ve kalem işi süslemeleriyle büyük önem taşımaktadır. Benzer biçimde Karaman merkezde inşa edilen 1370 tarihli Aktekke Camii, Mâder-i Mevlânâ Camii, Aksaray Ulu Camii, İçeriçumra Karamanoğlu İbrahim Bey Camii bu dönem inşa edilen camiler arasında sayılmaktadır.

Nitekim Türk cami mimarisinde her dönem yenilenerek şekillendiği gözlenen bir sürekli gelişim izleğinin de ortaya çıkarak şekillenmeye başladığı 14. yüzyılın sonuna doğru ve 15. yüzyılda da önemli gelişmeler dikkati çekmektedir.

Bu dönemde özellikle Diyarbakır çevresindeki bazı Akkoyunlu yapılarında dikkati çeken bu yenileşmeci tavır başlıca, sekiz dayanaklı Osmanlı camilerine doğru evrilecek olan süreci göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Sözgelimi; Karakoyunlu döneminde inşa edilen Van Ulu Camii, merkezî büyük kubbesiyle bu anlamda az sayıdaki örneklerden biri olarak önem taşımaktadır. Bu anlamda Beylikler dönemi camileri içinde Aydınoğulları döneminde, 1374 yılında inşa edilen Selçuk İsa Bey Camii, 1376 yılında Saruhanlılar döneminde inşa edilen Manisa Ulu Camii ve sonradan Germiyanoğulları döneminde inşa edilen büyük tek kubbeli ve üç bölümlü son cemaat yeri şeklinde planlı camiler aynı zamanda Osmanlı mimarisinin ilk dönemleri içinde öncü nitelik taşımaları dolayısıyla önem taşımaktadırlar.

Menteşeoğulları'nın 1404 tarihinde inşa edilen Balat -Milet- İlyas Bey Camii ve Külliyesi, Germiyanoğulları'nın 1377 tarihinde inşa edilen Kütahya Kurşunlu Camii, Dulkadiroğulları'nın 1515 tarihinde inşa edilen Elbistan Ulu Camii bu bakımdan öncü nitelik taşımaktadırlar. Hakeza, 15. yüzyılın sonlarına doğru 4 yarım kubbeli bir cami olarak Diyarbakır'da ilk Osmanlı Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından inşa edilen Fatih Paşa Camii de bu öncü 4 yarım kubbeli cami biçiminin Anadolu'daki ilk örneklerinden olması bakımından son derece önemli uygulamalar arasında sayılmaktadır.

Nitekim 13. yüzyıl Anadolu Selçuklu mimari geleneğine cami-medrese birleşiminde yeni boyutlar kazandıran bir yeni süreçtir bu. Öyle ki, bu süreç içerisinde bir yandan cami mimarisi yeni boyutlara ulaşırken öbür yandan da sözgelimi; ikisi de 13. yüzyıl mimarisi tarzında Kayseri'de inşa edilen Hacı Kılıç Cami-Medresesi ile Kölük Cami-Medresesi'nde de görüleceği üzere, cami ve medreseyi açık bir avlu çevresinde toplayan daha boyutlu ve işlevsel mekânlar inşa edilecektir. Amasya-Gök Medrese Camii ile Bursa Yeşil Cami bu tarzın en bilinen örneklerindendir. İç mekâna açılan ters eyvanlar farklı bir işlev yüklenerek medrese haline çevrilmiştir. Konya Alaeddin Camii, Sinop Ulu Camii de bu bakımdan benzerlik taşıyan yapılar arasında dikkat çekicidir.

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA AHŞAP DİREKLİ TÜRK CAMİLERİ, ANADİLİ AHŞABA NAKŞETMEK

Dünya mimarlık tarihinde ilk örneklerini ancak Türk mimari tarihinin serüveninde görebileceğimiz ahşap tavanlı ve işlemeli, mimari sanatının dilinde "hipostil" de denilen ahşap direkli camiler Türk-İslam mimari geleneğinin en önemli temsilcileri olarak aynı zamanda Türklerin Anadolu'ya getirdikleri ve Selçuklularca inşa edilen dünya mirası örnekleri arasındadır. Bununla beraber bu ustalıklı Türk mimarisinde dile gelen büyük bilgi, ustalık ve estetik bir yandan Türk insanının diktiği yaşayan ağacı gösterirken öbür yandan bu ağacın ahşap olarak yine aynı Türk insanının elinde bir eser olarak yaşatılabildiğini göstermesiyle de daha başka ve derin bir felsefeye dayanmaktadır...

Böylesine derin bir felsefeyle yüklü bu güzelim camilerin ilk ve en büyük iki örneğinden biri, Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimar Kölük b. Abdullah'a Konya'da yaptırdığı Sahib Ata Camii ve Külliyesi; diğeri ise Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey'in Konya mimarlarından Kaluyan el Konevi'ye veya onun tedrisinden geçmiş bir başka mimara inşa ettirdiği Eşrefoğlu Camii'dir.

İnşa tarihi bakımından önce yapılan Sahib Ata Camii ve Külliyesi gerek cami gerek türbe gerek hankah gerekse hamamı ile bir külliye olarak tasarlanmış olup, özellikle türbe kısmında Türk üçgenleriyle

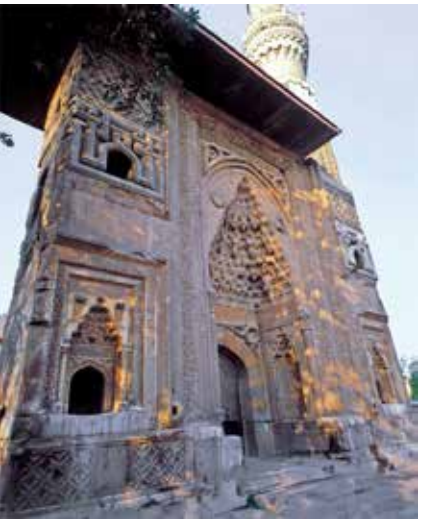

Sahip Ata Külliyesi

bezenmiş kubbeli tavan süslemeleriyle ve yedi sahınlı iç mekânında ahşap tavanı on iki direkle taşınan görkemli planıyla, sonradan inşa edilen Eşrefoğlu Camii'ne de örneklik etmiş nadide yapılardandır. Özellikle iç mimaride dikkati çeken ahşap oymaları, kündekari süslemeleri, eğri kesimleri, kama ve kafesleriyle de aynı zamanda sanatsal bakımdan hayranlık uyandırıcı bir estetiğe sahiptir.

Mimari geçmişleri Orta Asya'ya kadar giden bu camilerin en erken dönemden kalma kapı kanatlarını, sütunlarını ve mihraplarını Semerkant ile Buhara'da görebiliriz. İnşa biçimleri bir yana, ahşap direkli yapıları dönemin Anadolu'sundaki zengin ağaç çeşidine ve dolayısıyla zengin floraya dair bir başka bilgiyi de saklar.

Ahşap direkli Türk camilerinin öncüsü sayılan bu iki büyük camiden bir diğeri de Beyşehir'in dünyaca ünlü incisi Eşrefoğlu Camii; aynı zamanda Beyşehir gölüne yansıyan eşsiz zarafetiyle insanı kucaklayan düz tavanlı, ahşap direkli 4000 Müslümanı bir arada kıyam ettirecek genişlikte bir başyapıttır. Dikdörtgen planlı, ön tarafı kesme taşlı, duvarları hesaba gelmeyen bir açıyla kurulduğundan beşgen bir görüntü veren, neredeyse 8 asırlık görkemi ve muhteşem ahşap işçiliğiyle aynı zamanda bir sanatı işleyen insan için de evrensel bir güzelliğe sahip, en özgün Türk eserlerindendir. Ahşap işleme sanatının kâh bir zanaat kâh o zanaatı da besleyen bir büyük sanatla kendini ele verdiği kündekari bezemeleri, sekizgen, yıldız ve geometrik desenleriyle her daim bir sanatın salt bir dile özgü öğreticiliğini ele vermektedir bu eşsiz mimaride... Bu nedenle de hemen her bakımdan Türk sanatının Türkçe işlenmiş bir ansiklopedisi gibidir... O kadar ki polis kayıtlarına göre 1996 yılında çalınıp Danimarka'ya kaçırılan ve Davids Samling'den geri alınan ana kapı süsleme panolarıyla bile bir o kadar kıskandırıcı bir niteliğe sahiptir.

Ve dahası bu sanatı bihakkın nakşederek işleyen ustaların uzak görüşlü donanımıyla şekillenen ahşap neredeyse çürümeyen bir ahşap gibidir bu camide, bu da cami çatısının ortasına kurulu "kuyu" tabir edilen bir sistemle yanan sobalar vesilesiyle olası nemlenmeyi engelleyecek bir ustalığın ürünüdür ki, camiye olan hayranlığın bir başka nedenini de bu uzak görüşlü ustalıkta aramak gerekmektedir.

Sivrihisar Ulu Camii

Bu asırlara meydan okuyan muhteşem ustalığın bir başka örneği ise; Eskişehir-Sivrihisar'da 13. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında inşa edilen ve aynı biçimde ulu camiler arasında da sayılan Sivrihisar Ulu Camii'dir. I. Alaaddin Keykubad döneminde Emîr Celaleddin Ali Bey tarafından inşa edildiği bilinmektedir.

Adı üstünde bir ulu camidir: Sivrihisar Ulu Camii. Pessinus'tan getirtilen mermer başlıkların yanında yükselen ağaç başlıkları ve ahşap direkleriyle birlikte tam da Orta Asya'nın çadır mimarisine benzeyen iç mekânı ayıran kirişlerde siyah ve yeşil kalemlerle işlenmiş kabartma desenleri, eşsiz oyma minberi, kapıları ve pencereleriyle 800 yıl öncesinden esen bozkır esintisini Türkçe söylenmiş bir duaya çevirir bu camide.

Mimarı bilinmeyen bir camidir bu eşsiz cami, lakin iç mekânı süsleyen eşsiz güzellikteki minberin ustası minber kapısındaki kitabede adı geçen Hasan bin Muhammed el-Horasânî diye kaydedilmiştir ki, kündekari sanatın doruklarında işlenen bu minberin de camiye yakın Kılıç Mescidi'nden taşındığı da rivayet edilir.

Bu şekilde ahşap işçiliğiyle dikkati çeken bir başka 13. yüzyıl Türk camisi, Ankara-Altındağ'da yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen Ahî Şerefeddin (Arslanhane) Camii'dir. Selçuklu sultanlarından II. Mesud döneminde inşa edildiği kayıtlı olsa da, sanat tarihçilerine göre inşa tarihinin daha öncesine dayandığına dair bilgiler de mevcuttur. Bu

Ahî Şerefeddin (Arslanhane) Camii

cami, cümle kapısının yanında bulunan kitabeye göre, Emîr Seyfeddin Çaşnigir'in talimatıyla ahi teşkilatından Şerafeddin ve Seyfeddin isimli kardeş ustalar tarafından onarılmıştır.

Nitekim benzersiz bir mimari güzelliğe sahip olan bu cami de daha çok kesme taş ve molozlarla örülmüş sade dış görünümünün aksine ceviz oyma kirişleri ve tümü ceviz oyma 24 ahşap direkli iç mekânıyla eşsiz bir görünüme sahiptir. Muhteşem denilebilecek bir işçilikle işlenen bu direkler Roma ve Bizans dönemi yapılardan devşirilmiş mermer başlıklar üzerindeki duruşlarıyla bile Türk mimarisinin asırlara dayalı birleştirici özünü ele verecek niteliktedir. Cami iç mekânında dikkati çeken simetrik ve asimetrik pencere aydınlatma biçimi ayrıca hayranlık uyandırıcı bir detay niteliğindedir.

Ahî Şerefeddin-Arslanhane Camii'nin bir başka güzelliği ise, tümüyle bir sanatlı yapı niteliğindeki cami iç tasarımını eşsiz güzelliğiyle tamamlayan minberinin ayrıcalıklı bir başyapıt olmasından kaynaklıdır. İnce ince işlenmiş detaylar halinde çokgen yıldız, baklava desenleri ve Rumi kabartmalarla süslü bu minber ve taç kapıdaki benzer desenler pencere simetrisi-asimetrisi ile elde edilen ışıklar altında çınlayıp duran Ahî Şerefeddin-Arslanhane Camii iç mekân ahşap işçiliğini Selçuklu mimarisinin doruklarına taşıyacak niteliktedir.

Ayrıca Türbesi ile meşhur olan Ahî Şerefeddin-Arslanhane Camii'nin adındaki arslan vurgusu ise külliye içinde yer alan ve ayrı bir ustalık eseri niteliğindeki türbe kapısı önünde derince gömülü bulunan antik aslan heykelinden mülhemdir ki; büyük ihtimalle Roma ve Bizans döneminden kaldığı düşünülen bu heykel dolayısıyla Selçuklu Türk mimarisinin devşirme malzemeye verdiği önem anlaşılabilmektedir.

Anadolu'da Türk insanının içini ahşapla işlediği bir başka şaheser ise; Kastamonu merkez köylerinde 1366'da, İsfediyaroğlu-Candaroğulları Emîr Mahmut Bey tarafından inşa ettirilen Mahmut Bey Camii'dir.

Kastamonu Mahmut Bey Camii Ahşap İşlemeler

Kesme taşlarla örülü mütevazı dış görünümünün aksine iç mekânının güzelliğiyle görenleri hayran bırakan Mahmut Bey Camii aynı zamanda Anadolu'nun çivi kullanılmadan bindirme tekniği ile inşa edilmiş ahşap direkli en önemli yapılarından biridir. Taşıyıcı direkleri, kirişleri, tavanı, kürsüsü ve kapılarını süsleyen motiflerde ustaca ahşap üzerine nakşedilmiş motifler, mavi, kırmızı, siyah ve yeşil kalem işi bezemeler göz alıcıdır. Bu ince işlemelerin yanında başat olarak ok ucu, çeşitli bitki desenleri, diğer geometrik desenlerle işlenmiş kirişler, sarkıtlar, tavan ve mahfillerde göze çarpan ahşap oymacılığı da detaylarda yatan ince işçiliğe denk bir güzelliktedir.

200 metrekare üzerine kurulu caminin esas güzelliği ise oval ve geometrik motiflerle dile gelen, palmet, Rumi, kırık dal desenleri ve kabartmalarla süslü kapılarında öne çıkmaktadır. Her biri Türk marangoz ustalığının bir başka güzel örneği niteliğindeki bu kapılardan en alımlısı ise 1300'lerin Anadolusu'nun büyük ustalarından Nakkaş Mahmut oğlu Abdullah'ın eseridir. 70'li yıllarda çalınmasını ve sonradan bulunmasını takiben şimdilerde Kastamonu Liva Paşa Konağı Etnografya Müzesi'nde korunmaya alınan bu eşsiz ustalıkla yapılmış kapı tek başına 14. yüzyıl Türk ahşap sanatının ulaştığı dorukları gösterecek niteliktedir. Cami, 2023 tarihi itibarıyla UNESCO Dünya Mirası Kalıcı Listesi'ne kaydedilmiştir.

Anadolu'da böylesine hayranlık uyandıran ahşap işçilikli ve ağaç direkli kıymetli camilerin bir başka örneği ise; Afyonkarahisar Ulu

Afyonkarahisar Ulu Camii

Camii'dir. Afyonkarahisar şehir merkezinde yükselen Afyon Kalesi eteklerinde 13. yüzyılın sonlarına doğru 1272-1277 tarihlerinde Sahip Ata Nusretüddin Hasan tarafından inşa edilmiştir. Caminin dışı kesme taşlarla, eşsiz minaresi ise tuğlayla örülmüştür.

Kâgir yapıda inşa edilen kalın duvarları ve toprak damı bir başka açıdan da Türk toprak evini akla getirir ki, bu duvar ve toprak damı taşıyan 40 ahşap sütunun cami içine kattığı güzellik aynı zamanda muhteşem bir işçilik ve tasarımın ürünü olarak da dikkat çekicidir. Hemen bütün Selçuklu ağaç direkli camilerde olduğu üzere bu camide de ahşap başlıklar, sarkıtlar ve ahşap süsleme ustalığı hayranlık uyandırıcıdır. Hakeza bu 40 ahşap sütun üzerinde taşınan tavan da ahşap kirişlerle örtülmüş olup çivi kullanılmadan inşa edilen diğer ağaç direkli camilerin tavanları gibi hem ustalık hem de işçilik bakımından şaşırtıcı özelliklere sahiptir.

Türk sanat tarihinde, ağaç direkli camiler arasında en önemli camilerden biri olarak bilinen Afyonkarahisar Ulu Camii aynı zamanda Selçuklu dönemi ulu camilerinin de başta gelen örneklerindendir. Bazı tarihi kayıtlarda Cami-i Kebir ya da Hoca Bey Camii isimleriyle yer almaktadır. Tarihi kayıtlara göre caminin mimarı aynı zamanda döneminin büyük ustalarından sayılan Mimar Emir Hacı Bey'dir.

Âyetü'l-kürsî ile süslü kıble duvarı, oymalı sekiz kollu yıldız kombinasyonuyla süslü çift kanatlı minber kapısında dikkati çeken Selçuklu sanatı, mahfillerdeki nakışlar ve Rumi, palmet ve geometrik şekillerdeki bezemeleri cami içi mimarisine ayrı bir güzellik katmaktadır. Mavi, lacivert, kırmızı, yeşil ve kahverengi renkleriyle bu desenler aynı zamanda dönemin Türk mimarisinin ulaştığı estetiği göstermek bakımından kayda değerdir. Geçen tarihsel süreçler boyunca gördüğü tahribata rağmen dünya sanatının örneklerinden sayılarak 2023'te artık UNESCO'nun Dünya Mirası Kalıcı Listesi'nde yer almaktadır.

TÜRKÇE İNŞA EDİLMİŞ BİR MİMARİ TASARIM OLARAK ANADOLU MEDRESELERİ

Cacabey Medresesi

Anadolu'da kurulan ilk medreseler genellikle konut mimarisiyle benzer özellikler taşıyan bir planla inşa edilmişlerdir. Hayli düşündürücü bir plandır bu, zira en başından çıkışı müderrisin evinden başlayan bir planın ürünü olarak büyük ölçüde de öncelikle müderris, ev ve medrese birleşiminde bütünüyle eğitime adanmış bir yaşama biçimini özetleyecek bir içeriğe sahip oluşlarıyla da

dikkat çekicidirler. Nitekim bu planlanmış tasarımda da görüleceği üzere, Anadolu'daki ilk medreselerin, özellikle müderrisin konumunu belirleyen ve haliyle gerek gündelik yaşam gerekse eğitim bakımından ev ile medrese arasında duran bir müderris olmanın ötesinde, müderrisin esas işlevini de ortaya koyan bir mekân olarak tasarlanmış olmalarıyla bile oldukça düşündürücü bir planın ürünü olduklarını söylemek gerekmektedir.

Öte yandan bu ilk medreselerin Anadolu konut mimarisiyle yakından ilişkili bu tasarımlarının özelliği Büyük Selçuklu dönemine kadar geriye giden ve Melikşah döneminde Nizamülmülk tarafından yaptırılan Orta Asya planlı, dört eyvanlı avlu etrafında yerleştirilmiş Hargird ve Rey Medreseleri gibi medrese mimarisinin günümüze ulaşabilen ilk ve en temel öncülerine benzeyişleri de ayrı bir detay hükmündedir. Tarihi kayıtlara göre Şam'daki Nuriye Medresesi ile Nureddin Zengi'nin Bimaristan'ına ek olarak inşa edilen medrese, bu mimarinin en önemli örnekleri arasındadır. Hakeza aynı plan üzere yapılmış bulunan Zengiler döneminin bir başka medresesi Busra'da inşa edilen 1136 tarihli Gümüştekin Medresesi de üstü örtülü, dört eyvanlı, kapalı mekânları bulunan bir yapı olarak ilk Türk medrese planına hâkim olan, Asya, Horasan ve Merv bölgesi konut mimarisine benzerlikleriyle bu ilk dönem medreselerinin başat örnekleri arasında sayılır.

Haliyle bu plan üzere 12. yüzyıla kadar gelen Türk medrese mimarisi 1152 yılında Niksar'da, 1158 yılında Tokat'ta Danişmendliler döneminde inşa edilen iki kubbeli medreseler ve Kayseri-Melikgazi'de inşa edilen Kölük-Güllük Camii Medresesi de üzeri örtülü, eyvanlı medreseler olarak bu gelenek üzere inşa edilmişlerdir. Nitekim 13. yüzyılda işlevsel alanları genişleyen Isparta Atabey Ertokuş ve Boyalıköy medreselerinin ardından, 1251 tarihli Konya Karatay ve 1260 tarihli Konya İnce Minareli Medrese ile zirveye ulaşan bir medrese mimarisi şekillenmiştir. Ara Altun'un yorumuyla bu medrese mimarisi: "... Avlunun kubbe ile örtüldüğü ve yapının merkezi haline geldiği

Hatuniye Medresesi

bu yapılarda dengeli bir mekân dağılımı göze çarpar. Karatay'ın içteki çini mozaik süslemeleri ve mermer portali ile İnce Minareli'nin yüksek portalindeki taş süslemeler Anadolu Selçuklu sanatının en tanınmış örnekleri arasındadır. Bu gelişme Çay'da Taş Medrese ve Kırşehir'de Caca Bey medresesiyle devam ederek, Kütahya'da Germiyanlıların Vacidiye Gözlemevi'ne ulaşır. Avlusunun üzeri kapalı medreseler yanında, Anadolu'da da medreselerin büyük kısmı açık avlu esasına dayanır. Bazen dört eyvan, bazen de daha az sayıda eyvan bulunmakla birlikte avlu çevresinde genellikle revak vardır."

Görüleceği üzere Selçuklu Türk medreseleri, gerek sade bir eğitim merkezi olarak gerekse külliye ve şifahane gibi çoklu işlevlerle genişleyen planlar içinde birbirini izleyerek olgunlaşmış; Orta Asya kökenine bağlı bir geleneğin zaman içinde yenilenen örnekleri olarak, bir üslubu da tazeleyen düşüncenin ürünü olmuştur. Bu çerçevede zaman içinde zenginleşen planlar dahilinde revaklı, avlulu iki katlı medreseler olarak daha olgun, genellikle tıp ve şifa işlevli ve türbe, külliye biçiminde inşa edilmiş olmaları ise hem medreselerin hem de Türk toplumsal gelişiminin göstergeleri olmaları bakımından önemlidir.

Yağıbasan Medresesi

Bahse konu medrese mimarisi örnekleri çok fazla sayıda olmasa da şunlar sayılabilir: "En erken tarihlilerden biri, Artukluların Mardin'deki Hatuniye Medresesi olarak belirlenmiştir." İki katlı, revaklı avlulu, iki eyvanlı bir medrese olan yapı 12. yüzyıl üçüncü çeyreğinde olgun ve dengeli bir plan şeması ile karşımıza çıkar. Bunu, Diyarbakır'da 1198 tarihli Zinciriye ve buna bağlı olarak 13. yüzyıl başlarında tamamlanan, Ulu Cami'ye bitişik Mesudiye Medreseleri takip eder. Taş işçiliklerinin yoğunluğu, her iki medresede de iç mekânda dikkati çeker. Oysa, en erken tarihlisi Kayseri'de 1205/1206'dan kalma Çifte Medrese olan Selçuklu medreselerinde taş işçiliği daha çok cephelerde ve özellikle portallerde yoğunlaşacaktır. Çifte Medrese tıp medresesi ve şifahanesi olarak birbirine bitişik yapılmış dört eyvanlı iki yapıdan meydana gelmektedir. İzzeddin Keykâvus'un Sivas'taki şifahanesinden bugün tek bir yapı kalmış olmakla birlikte, bitişiğinde bir yapı daha bulunduğu konusunda araştırmacılar genellikle birleşir. Burada yer alan Keykâvus'un türbesinin Anadolu Selçuklu mimarisinde ayrı bir yeri vardır. Selçuklu döneminin açık avlulu medreselerinden Tokat Gök Medrese'nin de bitişiğindeki ek yapıyla birlikte bir tıp medresesi

olduğu görüşü son yıllarda kuvvet kazanmıştır. İlhanlı döneminde Amasya Bimarhanesi ile devam eden bu gelişmeden anlaşıldığı kadarıyla tıp medreseleri, uygulama hastanelerini ya kendi içlerinde ya da bitişik bir yapıda barındıran bir bütün olarak tasarlanıyordu. Kayseri, Sivas, Konya, Erzurum başta olmak üzere pek çok Anadolu merkezinde açık avlulu Selçuklu medreseleri yapılmış, bunlar çeşitli alanlarda devrin önemli öğretim kurumları olarak görev görmüştür Sivas'ta 1271 tarihli Çifte Minareli, Gök ve Burûciye medreseleri de açık avlulu yapılar olarak taş işçilikleri ve cepheleriyle dikkat çeken en önemli örnekler arasındadır. Karamanoğulları döneminde aynı gelenek devam ettirilmiş, diğer beyliklerde de benzer örnekler görülmüştür. 14. yüzyıl içinde ilgi çekici değişik bir örnek, Peçin'de Menteşelilerden Ahmet Gazi Medresesi'dir. Kubbeli tek eyvanı ile Osmanlı medreselerine bir geçiş örneği olarak değerlendirilebilir.

Bilindiği kadarıyla kökenleri Semerkant'a kadar geriye giden Türk-İslam medrese geleneğinin ilk planlı biçimi Semerkant'ta bulunan Şah Zinde Türbeleri çevresinde yapılan kazılar sonucunda da görüleceği gibi, muhtemelen 1066 tarihli, Batı Karahanlı Devleti kurucu Sultanı I. İbrahim Tamgaç Han/Tamgaç Buğra İbrahim Han zamanında kurulan ilk sistemli Türk medresesi olarak değerlendirilmekte olup, günümüze ulaşan vakıfnamesi ile de dünyanın ilk kurumsal ve burslu medresesi olarak kabul edilir.

Bugün için kesinleşmiş bilgi hükmündeki bu planlı medrese oluşumu sonradan gelecekler için de bir model olan açık avlulu simetrik bir plana dayanmaktadır. Nitekim böylece temellendirilen bu ilk medreseler Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde daha sistemli hale gelerek çoğalmış, dini ilimlerle pozitif bilimleri aynı çatı altında toplamış, devlet kontrolü ve himayesinde kurumsallaşan medrese sistemi daha sonra Selçuklu atabeyliklerinde Zengîler eliyle külliyeler içinde gelişmesini sürdürmüştür. Nitekim Tuğrul Bey, 1040 yılında ilk resmi Selçuklu medresesini kurmak bir yana bu modeli İran üzerinden Mezopotamya coğrafyasına taşımıştır.

Türk eğitim tarihinin büyük ismi, büyük devlet adamı Nizamülmülk hem Alparslan hem de Melikşah dönemlerinde 1065 yılında ilki Bağdat'ta olmak üzere Belh, Nişabur ve İsfahan Medreselerini kurarak bir anlamda da çağlar ötesi bir atılımla hem Doğu hem de Batı dünyası için bugünkü modern üniversite kampüsleriyle akademik kadrolaşmanın "Müderrislik-Profesörlük" anlamında temellerini atmıştır. Bu anlamda İmam Gazzâlî'nin Bağdat Nizamiye Medresesi'nin baş müderrisliğini yapmış olması ve bu görevdeyken medrese müfredatına oylumlu bir fıkıh ve kelam geleneği bırakmış oluşu Türk medrese müfredatına yapılan büyük katkılardandır.

Böylesi sağlam bir temel üzerinde şekillenen Türk-İslam medreselerinin 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da inşa edilen ilk örnekleri; Danişmend beylerinden Nizameddin Yağıbasan'ın 1150'li yıllarda Tokat ve Niksar'da kurduğu Yağıbasan Medreseleri, Türklerin Anadolu'da inşa ettiği ilk medreselerdir. Hakeza ilk tıp ve astronomi telif eserlerinin de bu medreselerde yazılmış oluşu Türk medrese eğitiminin geldiği noktayı göstermek bakımından ayrıca önemlidir. Nitekim bu eserlerin yazılışı ile 13. yüzyılın başlarında sözgelimi; Hekim Bereket eliyle önce Arapça ve Farsça yazılan ve sonra Türkçe olarak da yeniden telif edilen *Tuhfe-i Mübârizî-Lubâbü'n-Nuhâb* tercümesinin yazımı ile medreselerden neşet eden bir şevkle Türkçenin yazı dili olmasının da yolu açılmıştır.

Bu anlamda medrese eğitimine ve medrese inşasına önem vererek büyük çalışmalar başlatan, Anadolu Selçuklu Sultanları arasında I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Mübârizüddin Ertokuş, Sahip Ata Fahreddin Ali ve Celaleddin Karatay gibi öncü devlet adamları ve diğer beylikler eliyle inşa edilen Konya-Karatay ve İnce Minareli Medrese, Erzurum-Çifte Minareli Medrese ve Sivas-Gök Medrese gibi büyük medreselerin inşasıyla da Türk-İslam medrese geleneğinin hem yapı hem de müfredat bakımından dünyaya örnek teşkil edecek bir zirveye ulaştığını da ayrıca eklemek gerekmektedir.

İznik Süleyman Paşa Medresesi

Böylece Osmanlı İmparatorluğu'na kadar gelen tarihsel süreç, özellikle Selçuklu ve Karahanlı dönemlerinden mülhem bütün öğreticiliğiyle medreseleri ve medrese sistemini Osmanlı devlet yönetiminin merkezine kadar taşımıştır. Nitekim Orhan Gazi döneminde Kayserili Davut/Dâvûd el-Kayserî'nin müderrisliğinde kurulan İznik Orhaniyesi/İznik Medresesi'yle başlayan Osmanlı medrese geleneği büyük ölçüde de Davud el-Kayseri'nin felsefi birikimiyle yeni bir yola girmiş ve böylece Selçuklu medrese birikimi Osmanlı medrese sisteminin temellerine yerleştirilmiştir.

I. Murad döneminde Bursa'da inşa edilen Hüdavendigar Medresesi, tıpkı kendisine ilham veren İznik Medresesi gibi Yıldırım Bayezit döneminde birbiri ardına inşa edilen Yıldırım Medresesi, Molla Yegan/Kara Eyne Medresesi ve Niğbolu Medresesi'ne ilham olmuş, II. Murat döneminde inşa edilen Muradiye Külliyesi ve Edirne Darülhadis Medresesi ile İslami ilimler eğitimi hız kazanmış, Fatih Sultan Mehmed döneminin Sahn-i Seman Medreseleri ve Ali Kuşçu'nun katkılarıyla matematikten astronomiye, tıptan din bilimlerine kadar genişleyen bir müfredatla Osmanlı yüksek öğrenim sisteminin çatısı kurulmaya başlarken Osmanlı Türkçesiyle de başyapıtlar yazılmaya başlanmıştır.

Muradiye Külliyesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Altın Çağ'ı da diyebileceğimiz Kanuni Sultan Süleyman döneminde büyük Mimar Sinan'ın inşa ettiği Süleymaniye Medreseleri ise daha gelişkin mimari yapıları ile birlikte; Medrese-i Evvel, Medrese-i Sânî, Medrese-i Sâlis, Medrese-i Râbi'den başlayarak, her türden eğitimi de eğitim birimlerine bölerek Dârüttıp Medresesi, Dârülhadis Medresesi şeklinde Osmanlı medrese geleneğini zirve noktasına ulaştırmıştır.

KURGANLARDAN MEZAR, TÜRBE VE KÜMBETLERE; TÜRK MİMARİ TARİHİNİN SESSİZ TANIKLARI...

Mezarlar, türbeler ve kümbetler, Türk mimarisinin en özel ürünleri olarak İslam mimari tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Nitekim Türk kültüründe mezarlar, bir yere yerleşmek ve orayı yurt tutmak gibi, sadece orada yaşamakla değil orada ölmekle de anlam kazanan bir egemenlik ve sahiplik nişanesi olmuştur.

Öte yandan mezarlar, özellikle Anadolu başta olmak üzere Türklerin varlık gösterdiği bütün bölgelerde yerleşim yerinin en yakın ve en yüksek noktalarına kurulmalarıyla bir yandan Orta Asya'dan gelen köklü inancın esintilerini duyururken öbür yandan da özellikle şehirlerdeki dünya hayatının dağdağasını aşarak yükselmeye devam eden ilahi sonsuzluğu hatırlatan derin anlamları ile de bu özelliklerini aşan bir yerde konumlandırılmışlardır.

Bundan dolayı mezar kültürünün, Orta Asya bozkırlarından Anadolu'nun köklü topraklarına uzanan bin yılı aşkın tarihsel sürekliliği ve insani derinliği en somut biçimde yansıtan bir başka gerçekliği vardır. Türk mezar mimarisinin bu derin içeriğinin, Türklerin İslamiyet'ten önce de kuvvetli bir mezar geleneğine sahip oluşuyla elbette yakın ilişkisi vardır. Nitekim Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden

Altıgen Kurgan

itibaren ölüm kavramına sadece biyolojik bir son olarak bakmamış olmaları, onu hayatın bir devamı ve ebedi âleme geçişin bir eşiği olarak kabul ettikleri kurganlara ve Kül Tigin mezar anıtına kısaca bir bakışla bile anlaşılabilecektir. Öyle ki, Türklere özgü bu derin bakışın günümüz itibarıyla Hazer'in doğusundaki bölgelerde yaşayan göçer boylarca sürdürüldüğünü bildiğimiz "Çadır mezar" geleneğinde yaşatılıyor oluşuna da bu yüzden şaşmamak gerekmektedir.

İşte tam da bu felsefi ve dini yaklaşım dolayısıyla Türklerde ölülerin defnedildiği yapılar, zamana meydan okuyan birer mimari başyapıta dönüştürülmüştür.

İslamiyet öncesi dönemde Gök Tanrı inancının ve göçebe yaşam tarzının şekillendirdiği defin gelenekleri İslamiyet'in kabulüyle birlikte yerleşik hayatın estetiği ve tasavvufi derinlikle birleşerek Türk mezar biçimlerinin yenilenmesi ve üslup kazanması bakımından benzersiz bir sentez oluşturmuştur. O kadar ki, daha önceki dönemlerde Orta Asya'nın step ve bozkırlarında ölen/uçmağa varan kişinin rütbe, statü ve kahramanlığını işaret etmek üzere dikilen kurganlar ve insan formundaki balballar, İslamiyet'in kabulü ile bir yandan Anadolu yerleşik kültürü ile karışırken öbür yandan da İslam estetiği ile birleşerek şekillenen yeni mezar biçimlerine, türbelere, hazirelere ve kümbetlere dönüşmüştür.

Kurgan Kazı Alanı

Bununla beraber Türk kültürünün kalıcı etkisi sürmüştür. Sözgelimi Büyük Selçuklu çağında Ön Asya'da olgunlaşan ve Anadolu Selçuklu çağında doruğa çıkan kümbet mimarisi, çadır kültürünün çokgen ya da silindirik gövdeli geometrisini kubbe ve konik külahlarla birleştirerek yeni bir kimlik edinmiş, bu arada kendi işlevsel köküne de sadık kalmıştır. Osmanlı döneminde ise bu gelenek, kümbet biçiminden türbe biçimine evrilerek sürmüş ve taşa işlenmiş bir medeniyetin sembolü haline gelmiştir.

Öyle ki 17. yüzyıla gelindiğinde Türk mezar mimarisi, defin alanı olmanın ötesinde; taş, tuğla ve mermer işçiliğinin, hat ve tezhip sanatlarının, çeşit çeşit geometrik bezemenin ve şahidelere yazılan edebi metinlerin buluştuğu bir zirveye ulaşmıştır. Bu anlamda sadece şahideler ve hece taşları bile gerek tasarımları gerek yazınsal içerikleri gerekse biçimleriyle ortaya koymuş oldukları bütünlük dahilinde bir yandan bir anıt halini alırken diğer yandan da çok kıymetli bir arşiv niteliği kazanmışlardır.

Dahası, kümbet ve hazirelerde dikkati çeken kitabelerde yer alan notlar, işaretler, dizeler, dualar ve şiirler ise kitabeyi hazırlayan kâtipten, işleyen ustaya kadar dönemin mimari mantığını ortaya koymaları bir

Kayseri Döner Kümbet

yana söz, söylem ve yazı anlamında da dönemin dil mantığını, dilin kullanım biçimini, dil estetiğini ve toplumsal hafızayı günümüze taşımak yoluyla başlı başına bir arşiv niteliği taşırlar... Nitekim Orta Asya'dan beri Türk mezar mimarisinin teknik olduğu kadar estetik ve sembolik içeriği her zaman dikkat çekmiş, özellikle kümbet mimarisiyle ortaya konulan ustalık, estetik beceri ve işlevsellik başlı başına bir deha ürünü olarak adeta tescillenmiştir.

Türk-İslam mezar anlayışının uygulandığı en bilinen ve en erken örnek olarak; yine Ön Asya'da Samarra'da keşfedilen 862 tarihli 11. Abbasi halifesi El-Muntasır adına annesi tarafından inşa edilmiş olan Kubbetü's-Süleybiye adlı mezar, bir mezar olmaktan çok Türk-İslam mimarisinde ilk türbe olarak kabul görmektedir.

Bundan sonraki tarihlerde Orta Asya'da ilk bilinen türbe ise Özbekistan'ın Buhara şehrindeki İsmail Samani Türbesi'dir. Kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülen yapının 10. yüzyıl başlarında inşa edildiği kabul edilmektedir. Ardından Tim'de 978 tarihli, yonca tromplu kubbesi, kare mekânı, kalkan duvarı şeklinde yükselen cephesiyle Tim Arap Ata Türbesi ve Kazakistan'da bulunan Karahanlı dönemine tarihlendirilen Babacı/Balacı Hatun ve Ayşe Bibi Türbesi; Gazneli dönemine

tarihlendirilen Baba Hatun türbeleridir. Orta Asya'da bulunan ve yukarıda saydığımız türbe örneklerinin tamamının kare planlı ve kubbe veya külahla örtülü oldukları görülmektedir.

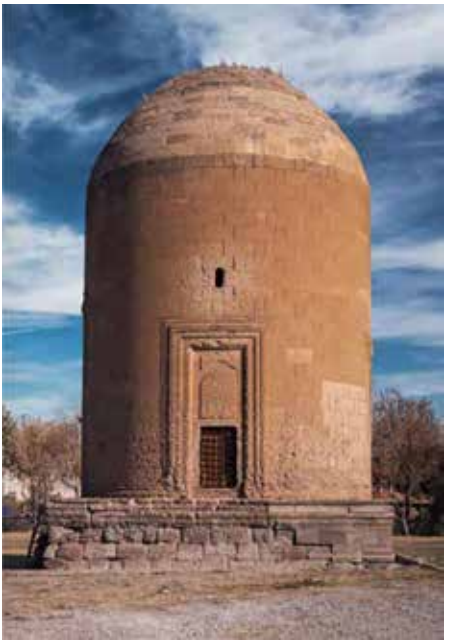

Kayseri Sırçalı Kümbet

Nitekim; 1012-1186 arasında yer alan Özkent'teki türbelerde bu geleneğin değişmeden devam etmiş olması bu formun ve tasarımın ne kadar benimsendiğine bir işarettir. Gaznelilerin Sengbest'teki Arslan Cazip Külliyesi'nden günümüze ulaşan türbe ise büyük ölçüde bir kubbe yapısı olarak belirir. Horasan bölgesindeki türbelerde sistemli gelişme dikkati çeker. Tuğladan kubbe yapıları olarak beliren bu mezar anıtlarında, cepheye verilen önem Selçuklu döneminde de devam eder. Türkmenistan'ın güneyinde Serahs ve Mihne'deki 11. yüzyıl türbelerinde kübik altyapı üzerinde yüksek kasnak bölümlü türbeler gittikçe daha yaygın hale gelirler ve gelişme Merv'deki 1157 tarihli Sultan Sencer Türbesi'nde tamamlanır. Serahslı Mimar Muhammed bin Atsız'ın eseri olan bu yapı, 27 metrekarelik bir küpün sınırları içinde tasarlanmış iki kademeli bir türbedir... İlhanlı hükümdarı Olcayto'nun Sultaniye'deki türbesinden, 15. yüzyılın ilk yarısında Timur'un Gur-i Emir'ine, Şah Cihan'ın 17. yüzyıldaki Tac Mahal'ine kadar uzayan bir etkisi daima söz konusu olmuştur. Öte yandan, kübik altyapı üzerinde daha dar kasnak ve yüksek kubbeleriyle Mısır'a kadar uzayan bir gelişme çizgisini de izlemek mümkündür.

Semerkand Gur-i Emir Türbesi

Devamla; Anadolu'da bulunan ve bugün için en çok bilinen bir başka önemli Türk-İslam mezarlığı Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'dır. Bahse konu mezarlık aynı zamanda Ahlat'ı "Kubbetü'l-İslam/İslam Kubbeleri" arasına katmıştır. Öte yandan, Selçuklu dönemi, Ahlatşahlar ve Eyyubiler dönemine ait devasa dikilitaşlar biçimindeki mezar taşları ve sandukalarıyla da UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne alınmıştır.

Hakeza Van-Gevaş Selçuklu Mezarlığı da Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu ispatlarcasına yükselerek, en büyük ikinci Türk-İslam mezarlığı kabul edilmiştir. 50 dönüme yayılan çevresi ve 700 yıllık Halime Hatun Kümbeti ile de bir başka öneme sahiptir.

Benzer biçimde Erzurum-Hınıs-Mirseyit (Tanır) Köyü Tarihi Mezarlığı da sanat tarihi bakımından en çok dikkat çeken tarihi Türk-İslam mezarlık alanlarından biridir. Mirseyit Mezarlığı'nda, biri yekpare taş sandukalar biçiminde, diğeri ise, baş ve ayak taşları desenli olan klasik İslam dönemi mezar biçimi olmak üzere iki tip mezar yapısı göze çarpar. Mezar taşları üzerinde Orta Asya Türk geleneğinin devamı niteliğinde olan kılıç, kama, kalkan ve çeşitli geometrik desenler yer almaktadır. Bu motifler, orada yatan kişilerin Alperenlik geleneğince yiğitlik ve savaşçı kimliklerini simgeler.

Gevaş Selçuklu Mezarlığı

Erzincan Çamurdere ve Çaykent köyleri mezarlıkları da bu iki belde bir yana, Erzincan genelinde Orta Asya Türk geleneklerini -koç, koyun heykelli mezar taşları ve bezemeli tarihi mezar taşları- yansıtan pek çok kırsal alan bulunur. Çamurdere'de bezemeli mezar taşları ve koç figürlü mezarlar mevcuttur. Benzer biçimde Kureyşli Sarıkaya Mezarlığı'da bu bölgedeki tarihi Türk-İslam mezar taşlarının ve kültürel izlerin incelendiği geleneksel alanlardan biri olarak dikkat çekicidir.

Bir başka önemli Türk-İslam mezar örneği de Konya'da bulunan Selçuklu dönemi "Musalla Mezarlığı"dır ve bilindiği kadarıyla Ahlat Selçuklu Mezarlığı'ndan sonra Türkiye'deki en önemli Selçuklu dönemi mezarlık alanlarının başında gelmektedir. Mezarlık içinde Malazgirt Savaşı öncesinde şehit düşen öncü Selçuklu askerlerinin defnedildiği rivayet edilen tarihi Cennet Çukuru alanı ve 1000 yıllık bir namazgâhı yer alır. Ayrıca, Konya'da yer alan bir başka Türk-İslam mezarlığı örneği; adını, Üçler-Yediler-Kırklar'dan mülhem, burada medfun olduğuna inanılan Mehmet, Mahmut ve Ahmet adındaki üç kardeşten alan Üçler Mezarlığı'dır. Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlı dönemine ait 260 adet benzersiz mezar taşının sergilendiği Tarihi Mezar Taşları Açık Hava Müzesi ile de bilinen bu mezarlıkta Mevlânâ soyundan gelen Çelebiler, ünlü İslam âlimi Tahir Büyükkörükçü ve İslam'ı seçerek Konya'ya yerleşen Fransız araştırmacı Eva de Vitray-Meyerovitch/Havva Hanım'ın kabirleri bulunmaktadır.

Kümbed-i Ali

Türk-İslam mezar ve mezarlık mimarisinin bir başka muhteşem örneği ise; Modern mimari dilinde "Kule Mezar"lar/Anıt Mezarlar olarak da bilinen ve başat olarak yine kadim Orta Asya çadır geleneği ile ve Eski Ön Asya coğrafyasında bulunan Kule Mezar/Türbe mimarisine eklenerek yenilenen kule biçimli dikine yükselen yapılardır. Kimi zaman ve yerlerde türbe olarak da görülen ve başta Erzurum, Ahlat, Sivas olmak üzere Anadolu'nun Selçuklu/Beylikler döneminde özellikle ilk fethedilen yerlerde çokça örneği bulunan yapıların başında gelen kümbetlerdir.

En dolaysız tarifiyle, bir ölçüde değişik bir mezar anıtı tipi olarak türbelerden ayrı biçimde ele alınan kümbetler, kökenleri ve mimari biçimleri bir yana, özellikle Anadolu'daki tariflerinde de görüleceği üzere, yapıya anlamını veren bütün özellikleriyle birlikte yolu bu yapıya uğrayan seyyah, yolcu, gariban için hem birkaç cüz Kur'an okunacak hem de geçici bir dinlenme yeri, bir sığınak ve bazı hallerde kümbetin de içinde yer aldığı imaret vasıtasıyla yolcuyu, garibanı doyurmak ve daha çok da uzak veya yakın menzillere yolculuk edenlerin buluşma, görüşme noktaları olmak anlamında da önemli insani, sosyal faydalar sağlayan yapılar olarak dikkat çekicidirler.

En alt, daha çok yüzeyin altında kalan kısımda medfun olanın kabrinin yer aldığı oda ile üstünde yüzeyde yer alan giriş kısmında okunacak, dua edilecek, dinlenilecek yukarı oda şeklinde iki kat olarak düzenlenen kümbetlerin mimari anlamda en belirleyici özellikleri de kubbe üstündeki külâhlarıdır.

Cihil-Dühteran Kümbeti

Selçuklu dönemi kümbetlerinin en erken örnekleri arasında bilinen iki kümbet bu anlamda önem taşımaktadır. İlki 1056 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında İsfahan'ın güneyinde Abarkuh/Aberkuh'ta inşa edilen Kümbed-i Ali adlı kümbettir. Tuğla yerine moloz taşlarla örülmüş, sekizgen planlı ve külâh altında yer alan geniş ve kabarık mukarnas dizisiyle bilinen bu kümbet, ayrıca süsleme şeritleri ve dönemin kümbet mimarisine yön veren kitabe kuşağı ile de hayranlık uyandırıcı bir estetiğe sahiptir. Bu ilk kümbet olarak bilinen yapının aynı mimari özelliklere sahip bir benzeri de Semnan eyaletinin Damgan şehrinde yine aynı yıllarda inşa edilen Çihilduhteran/Kırkkızlar Kümbeti'dir.

Nitekim aynı biçimde Horasan ve Türkmenistan topraklarında ciddi biçimde artış göstererek devam eden kümbet yapılarının bir gelenek olarak Azerbaycan Atabekleri döneminde de özellikle Meraga ve Nahcivan'da aynı geleneği sürdüren yeni biçimlerle ortaya çıktıkları görülür. Özellikle 1186 tarihinde İldenizli beyliğinden Kızıl Arslan tarafından annesinin adına inşa ettirildiği bilinen ve türbe mimarisinin belki de en gözde eserlerinden birisi olarak sayılan Mümine Hatun Kümbeti, döne-

Şah-ı Zinde Türbesi

min usta mimarlarından Acemi bin Ebubekir'in eseridir. Çifte minaresi, on kenarlı yüksek gövdesi, gövde üzerindeki süslemeleri ve sırlı tuğla kaplaması ile dikkati çeken bir yapı olarak bu türbe, türbe-kümbet arası bir yapı olarak daha ileri dönemler için yol açıcı bir niteliğe sahiptir.

Nitekim devam eden süreç içerisinde daha sonra Harzemşahlı sanatı ve Timurlu sanatı olarak inşa edilen birçok benzeri yapıda da sözgelimi, Şah Zinde'de bulunan Semerkant türbelerinde de bu türbelerde göze çarpan kübik alt yapılar, yüksek kasnaklar yükseltilmiş kubbelerle aynı özellikleri taşımaları bakımından dikkat çekicidirler.

Haliyle bir yandan mezar yapılarının gelişmesi öbür yandan bu gelişimin diğer yapılarla ilişki kurarak zenginleşmesi bakımından özellikle Anadolu'da büyük bir çeşitlenme dönemine girildiği gözlenir. Örneğin, çoğunluğu kümbet biçiminde olan yapılardan başka, özellikle medreselerle bağlantılı, ekli çok sayıda türbe-kümbet biçiminin ortaya çıktığı görülür. Bu anlamda Anadolu coğrafyası oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Dönemin kümbet mimarisinde dikkati çeken bir başka ayrıntı ise; Artuklular döneminde Güneydoğu Anadolu ve Doğu

Mevlana Türbesi

Anadolu bölgelerinde, özellikle Hasankeyf, Mardin ve Harput çevresindeki yerleşim yerlerinde bağımsız mezar anıtlarından çok medreselere bağlı/ekli türbelerin çoğullaşmaya başlamasıdır. Buna karşılık Danişmendliler ve diğer Erken Dönem Anadolu Türk devletlerinde ise daha çok sayıda çeşitlenen mezar biçimlerinin yaygınlaşmış olmasıdır. Bu anlamda Anadolu'da Türkler eliyle her iki biçimde de inşa edilen mezar, türbe, medrese-türbe biçimi, külliye-türbe ve kümbet birleşimi binlerce örnekten söz etmek mümkündür. "...Tabii Anadolu'da kümbetlerde yapı malzemesi genellikle taştır. Buna karşılık tuğla geleneğini sürdüren Niksar Kırkkızlar, Kemah Melik Gazi, Tokat Ali Tûsî gibi ender örnekler de vardır. Saltukluların Erzurum'daki Üç Kümbetler içinde yer alan Emir Saltuk Kümbeti gibi değişik uygulamalar ve Tercan'da Mama Hatun Kümbeti'ndeki gibi çevre duvarlılar da bulunur. Gerçekten de Mama Hatun Kümbeti, etrafındaki nişli çevre duvarı ile 13. yüzyılda Mimar Ahlatlı Şaşı Mufaddal'ın önemli bir uygulamasıdır. 14. yüzyılda Anadolu'da Eretnalı eseri olarak karşımıza çıkan Kayseri dışındaki Köşk Medrese gibi bir değişik örneği daha bulunmakla birlikte, Aral'ın doğusundaki M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Tagisken Mezar Anıtları ile şekil olarak bağlantısı için arada çok uzun bir zaman dilimi vardır. Selçuklu dönemi mezar anıtları içinde Konya Alâeddin Camii avlusundaki Kılıç Arslan Kümbeti on kenarlı oluşu ile dikkati çeker. Yine on kenarlı bir diğer Selçuklu kümbeti de Sivas'taki şifahanenin güney eyvanındaki türbenin üzerinde yükselen İzzeddin Keykâvus'un kümbetidir, üstelik tuğladan olan bu üst yapı,

tuğla süslemelerindeki çeşitlilikle de dikkati çeker. Anadolu'da kümbetler bakımından Kayseri ve Ahlat özel bir yere sahiptir. Kayseri'deki Döner Kümbet'in figürlü süslemeleri yanında, Ahlat'ta 13-15. yüzyıllar arasında tarihlenen kümbetler silindir ve çokgen gövdeleri, taş işçiliğinin çeşitliliği, sivri külâhlarıyla dikkati çekerler. Karamanoğulları döneminde de devam eden benzer gelenek, 14-15. yüzyıl Anadolusu'nda genel çizgilerini korumuştur. Hasankeyf'te Zeynel Bey Kümbeti, Akşehir'de Seyyid Mahmud Hayrânî ve Konya'da Mevlânâ türbeleri, Eretnalıların Kırşehir Âşık Paşa Türbesi, Sivas'ta Güdük Minare, Mardin'de Sultan Hamza Türbesi gibi değişik uygulamalar bu devrin deneme yapılarıdır. Anadolu'da karşılaşılan bir diğer mezar anıt türü de en eskisi Seyitgazi'de Ümmühan Hatun Türbesi olan 'Eyvan Türbeler'dir. Özellikle Konya, Kütahya, Afyon çevrelerinde yoğunlaşan bu yapılarda mumyalık katı üzerinde eyvan biçimi bir yapı dikkati çeker. En önemli örneklerden bir tanesi 14. yüzyıl başlarından Konya, Gömeç Hatun Türbesi'dir..."

BİR RİBAT GELENEĞİ OLARAK TÜRK-İSLAM MİMARİSİNİN TOPLAYICI, BAĞLAYICI KERVANSARAYLARI

Türk mimarisinin Orta Çağ'dan Yeni Çağ'ın sonuna kadar en çok dikkat çeken ve dünya ölçeğinde incelenen en önemli yapıları arasında kervansarayları saymak mümkündür. Nitekim gerek Türk mimarisinin erken döneminde gerekse Türk-İslam mimarisinin zirve döneminde dikkati çeken bu yapılar, en bilinen halleriyle kervan yolları üzerinde ticari amaçlı yapılar olarak tarif edilmekle birlikte, çıkış noktaları itibarıyla bir "Ribat"a /"Bağlanma ve Buluşmaya", dayanıyor oluşlarıyla aynı zamanda bir egemenlik, esenlik, güvenlik duygusunun şekillendiği yapılar olarak da dikkat çekicidirler ve hemen tümünün ulaşılabilen kitabelerinde de bu bağlayıcı, ulayıcı işlevi ifade eden "Ribat"ın ehemmiyetle kaydedildiği görülür...

Mimari tarihindeki kayıtlara göre bir ihtimal en erken örneğini, 1019/20'lerde Kırgızistan'ın Çadıvar bölgesinde bir Karahanlı yapısı olarak inşa edilen Menakeldi Kervansarayı ve yine aynı yıllarda Afganistan'da Serahs yolu üzerinde Gazneli Sultan Mahmut'un Firdevsi'nin hatırasına yaptırmış olduğu Gaznelilerin Ribât-ı Mâhî'si birbirini büyük ölçüde etkileyen, öncü nitelikteki ilk kervansaraylardır. Özellikle bütünüyle tuğla örme şeklinde yapılan ve merkezi bir plan düzeninde 4 eyvanlı biçimde tasarlanmış olan Ribat-ı Mahi büyük ve gösterişli taç kapısı ve iki

Ribat-ı Melik Kervansarayı

yandaki duvar süslemeleriyle dikkat çekicidir. Dört köşe kuleleri, revaklı avlusu ve avlu etrafında dizilen dikdörtgen odaları, kubbe arkasındaki eyvanı ile büyük ölçüde de İslami mimariye geçişin ilk evrelerindeki titizliği ele vermektedir.

Nitekim bu iki öncü yapının titiz ve öncü mimarisi, adeta plana işlemiş haldeki "Ribat"ın bağlayıcılığına benzer biçimde birbirine bağlanarak daha sonraki dönemlerde yine bu bölgede inşa edilecek olan Karahanlı ve Büyük Selçuklu kervansaraylarının yolunu açan iki Türk-İslam yapısı olarak aynı zamanda bir üslubun ve dilin başladığı yapılar olarak da dikkat çekicidirler.

Köşe kuleleri, tek girişler, avlu köşelerinde Asya kökenli konut mimarisini akla getiren özel daireler, geniş avlular ve kubbe arkası eyvan gibi unsurlara verdikleri öncelikle bu iki öncü yapının karakteristik özelliklerini sürdüren kervansaraylar da bunlar arasında sayılabilir. Sözgelimi; Türkmenistan sınırları içinde, Merv/Mari yakınlarında yine aynı dönemin takip eden evrelerinde inşa edildiği bilinen Karahanlı yapısı Başane/Kurtlutepe Kervansarayı ile 1114-1115 yıllarında Büyük Selçuklu Devleti'nin Merv valisi ve veziri olan Şerafeddin Ebu Tahir bin Sadeddin bin Ali el-Kumi (Ebû Tâhir b. Sa'd) tarafından inşa ettirilen Ribât-ı Şerîf adlı kervansaraylar böyledir. Nitekim bu büyük kervansaraylar, bir yönüyle Anadolu'da yaşanan

mimari gelişmeye yatkın ve yakın biçimleriyle dikkati çekerken, daha derin bir bağlamda da bir büyük "Ribat"ı gösterir ve gözetir halleriyle kuşatıcı ve güven uyandıran bir egemenliğin konuk ediciliğini dillendirmek gibi bir büyük misyonun taşıyıcıları olmak anlamında da önem taşımaktadırlar.

Süreç içerisinde adeta birbirini takip ederek yapılanan bu kervansaray dizgesine bakıldığında da rahatlıkla gözlenebilecek bu bağlayıcı, güven uyandırıcı ve kuşatıcı misyonun yaşatıldığını görmek mümkündür. Örneğin Buhara-Semerkant yolunda yine aynı dönemde Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr/Nasr bin İbrahim tarafından inşa ettirilen ve Orta Asya Türk mimarisinin bütün özelliklerini taşıyan Ribât-ı Melik Kervansarayı; yivli cephesi, göz alıcı ve dikkat çekici uzun kitabesi, köşe kuleleri ve ferah iç mekânı ile tıpkı yukarıda bahsi geçen Selçuklu döneminin en tanınmış kervansarayı Ribât-ı Şerîf'e benzer biçimde tam anlamıyla böyle bir yapıdır.

Anadolu Selçuklu dönemine gelindiğinde kervansarayların artık giderek bir devlet konusu haline geldiği görülür. Özellikle 13. yüzyılda bölgede sağlanan Türk Birliği ile ortaya çıkan yol-güzergah düzen gereksinimi, yol bakım hizmetleri, ribat, sınır noktaları ile, konaklama yerlerinin tespit ve tanzimi gibi konular aynı zamanda dönemin idaresinin yol şebekesine, sınır güvenliğine, koruma ve savunma ile birlikte İpek Yolu ticaretine verdiği önemi de ortaya koyacak biçimde bir bakıma İpek Yolu üzerinde Türk coğrafyasına denk gelen yollar boyunca hem etkin bir varlık göstermek hem de bir cazibe noktası oluşturmak amacıyla yeni düzenlemelerin yapılmış olmasına tam da bu yüzden şaşırmamak gerekir.

Bu meyanda yol bakım ve hizmetlerinin vakıflar aracılığıyla düzenlenmesi ve kervansaraylara özel mekân düzenlemelerinin Orta Çağ'ı geride bırakacak ve bütünüyle bir uygarlığı/Türk uygarlığını gösterecek biçimde yeni mekân tasarımlarıyla şekillenen taş işçiliği ve süslemelerinin daha bir baskın özgün biçimlerde gerçekleştirildiği "Sultan Hanları"yla temelleri atılan Anadolu Selçuklu kervansaray mimari pratiği oldukça ilginç ve bir o kadar da düşündürücü bir içerik taşımaktadır.

Öyle ki, bu kervansaraylar hakkında; "Selçuklu kervansarayları, 13. asırda, Türkiye'nin iktisadi vaziyetini, memlekette cereyan eden ticari faaliyetleri ve devletin bu hususta takip etmiş olduğu siyaseti anlayabilmek için üzerinde durulması gereken çok dikkate şayan bir mevzudur..." şeklinde yorum yapan Osman Turan'ın bu ifadesinde de görüleceği üzere, uzaktan bir kaleyi andıran bu yapılar, içine girildiğinde yolcuların bütün ihtiyaçlarını din, dil, ırk ayrımı gözetmeden ücretsiz karşılıyordu. Dahası devlet sınırları içinde eşkıya ya da korsan saldırısına uğrayan yerli ve yabancı tüccarların zararı devlet hazinesinden ödeniyordu. Bütün bu güven verici pratikle şekillenen kervansarayların Anadolu'yu boydan boya saran büyük bir kültürün kurucusu ve taşıyıcısı olduğunun da altını çizmek gerekir.

"İlk Sultan Han olan 1192 tarihli kısmen ayakta Alay Han'dan başlamak üzere 8'i sultanlar tarafından yaptırılmış, 59'u ayakta, 35'i de son yıllarda tespit edilmiş çok sayıda kervansaray içinde Sultan Han denilenler, sadece sultanlar tarafından öncülük edilerek yaptırıldıkları için değil, plan şemaları ile de özellik gösterirler. Alay Han, Evdir Han, İncir Han, Kırkgöz Han, Eğridir Han, Alara Han ve iki büyük sultan han doğrudan dört Anadolu Selçuklu Sultanı tarafından yaptırılmış, diğerleri hep devlet adamları tarafından inşa ettirilmişlerdir. Konya-Aksaray ve Kayseri-Sivas yollarındaki sultan hanlar ile Ağzıkara Han, klasik şemayı en iyi biçimde gösterirler. Tek girişten ulaşılan hanlar, iki bölümlüdür. İlki açık avlu, ikincisi kapalı hol bölümü. Her iki bölümün portallerinde yoğunlaşan taş işçiliği, kapalı hol bölümünün neflere ayrılmış iç mekânında, kuvvetli bir mekân etkisine dönüşür. Genellikle merkezde bulunan aydınlık kubbesinden süzülen dolaylı ışık, bu etkiyi daha da arttırır. Hanlar içinde Alanya çevresindeki Alara Han, açık avlu ve kapalı hol bölümlerinin eş odaklı olarak iç içe düzenlenmesiyle, Tercan ve Eshab-ıKehf hanları ile ayrı bir grup oluşturur. Evdir Han, güneyde değişik bir avlu düzeni gösterir. Akşehir-Afyon yolundaki Çay Han'ın bugün ayakta olan kapalı hol bölümü, aynı zamanda hanlar üzerinde 1278/79 tarihli son Selçuklu kitabesini taşıması bakımından da ilgi çekicidir."

Alay Han

Haliyle 12. ve 13. yüzyıl erken dönem Anadolu Selçuklu kervansaraylarını inşa tarihlerine göre sıralayacak olursak; şöyle zengin ve renkli bir tarih çıkacaktır karşımıza:

El-Ba'rur Hanı: 1128-1129 tarihleri arasında I. Mesut döneminde Şanlıurfa'da yapılmıştır, erken dönemin nadir örneklerindendir.

Alay Han: 12. yüzyıl sonu-13. yüzyıl başında inşa edilmiştir. Aksaray-Kayseri güzergahındadır. Anadolu'daki ilk Selçuklu kervansaraylarından biri olarak kabul edilir.

Öresin Han: 1188 tarihinde I. Gıyâseddin Keyhüsrev veya II. Kılıçarslan devrinde Aksaray-Nevşehir yolu üzerinde inşa edilmiştir.

Altunapa Hanı: 1201 tarihinde Konya-Beyşehir yolunda, I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde yaptırılmıştır.

Evdir Hanı: 1215-1219 tarihlerinde I. İzzettin Keykavus döneminde Antalya-Korkuteli yolu üzerinde inşa edilmiştir.

Kırkgöz Han: 1236'dan önce / 13. yüzyıl başında Antalya bölgesinde yer alan bir diğer önemli Keykavus-Keykubat devri hanıdır.

Hekim Han: 1219-1220 tarihleri arasında Malatya'da, I. İzzettin Keykavus döneminde Hekim Abdullah tarafından yaptırılmıştır.

Karatay Hanı

Karatay Han: 1220-1240 tarihleri arasında çeşitli evreler dahilinde Kayseri-Sivas yolu üzerinde inşa edilmiştir.

Ertokuş Han: 1223-1224 tarihleri arasında Isparta Gelendost'ta, Ertokuş Bey tarafından I. Alaeddin Keykubad devrinde yaptırılmıştır.

Kadın Hanı: 1223 tarihinde Konya'da, I. Alaeddin Keykubad döneminde inşa edilmiştir.

Sultanhanı-Aksaray: 1229 tarihinde, I. Alaeddin Keykubad döneminde yapılmış, Anadolu'nun en büyük kervansarayıdır.

Eğirdir Han: 1229-1236 tarihleri arasında Isparta Eğirdir'de, I. Alaeddin Keykubad zamanında yapılmıştır.

Çardak Hanı: 1230 tarihinde Denizli-Bozburun yolu üzerinde, I. Alaeddin Keykubad döneminde yapılmıştır.

Alara Han: 1231 tarihinde Antalya-Alanya yakınlarında, I. Alaeddin Keykubad tarafından inşa ettirilmiştir.

Sultanhanı-Kayseri: 1232-1236 tarihleri arasında Kayseri-Sivas yolunda, I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır.

Pazar Hanı: 1238-1239 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir. Tokat civarındadır.

Ağzıkarahan: 1231-1239 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir. Aksaray-Nevşehir yolu üzerindedir; II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde tamamlanmıştır.

İshaklı-Çay Hanı: 1249 tarihinde Afyonkarahisar Çay ilçesinde, Emir Sâhib Ata Fahreddin Ali tarafından II. İzzeddin Keykavus devrinde yaptırılmıştır.

Zazadin Hanı: 1235-1236 tarihleri arasında, Konya-Aksaray yolunda inşa edilmiştir.

Karatay Han-Sivas: 1248-1249 tarihleri arasında Celâleddin Karatay tarafından Sivas-Kayseri yolu üzerinde yaptırılmıştır.

Cimcime Sultan Hanı: 13. yüzyıl ortasında Aksaray civarında inşa ettirilmiştir.

Şaraphane Hanı: 1249 tarihinde Antalya-Alanya yolu üzerinde inşa ettirilmiştir.

Aksaray Alayhan: 13. yüzyıl ikinci yarısı-1278 tarihinde inşa ettirilmiştir. Sultan Hanı'nın onarım ve eklemeleri de bu döneme rastlar.

Nitekim Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerek Anadolu Selçuklusu'ndan esinle inşa edilen yeni kervansaraylar gerekse eski dönemlerden kalanlar, imparatorluk gerekleri anlamında çok daha fazla misyonlar yüklenerek, İpek ile Baharat yolları üzerindeki güvenliğin ve dolayısıyla uluslararası ticaretin aksamadan devam etmesini sağlamaları bir yana, imparatorluk coğrafyasında da eyaletler ve şehirler arası ticareti teşvik etmekten, sefer ve savaş zamanlarında ordunun konaklaması, mühimmatın depolanması ve lojistik ikmaline; sınır boylarında birer hudut noktası

olarak konumlanmaktan, devletin resmi posta teşkilatı ve menzil düzeni içinde ulakların dinlenme, at değiştirme ve barınma yerleri olmaktan başka ayrıca istihbarat toplama noktaları olarak kullanılmaya başlamıştır.

Osmanlı dönemi kervansaraylarının bir başka özelliği ise eski dönemlerin uzak, kırsal alanlarda ve tek başına inşa edilmiş kervansaraylarından farklı biçimde, daha çok şehir merkezlerinde, ticaret bölgelerinde veya cami, hamam, imaret gibi büyük külliyelerin bir parçası olarak daha fonksiyonel bir misyon üstlenmeye başlamış olmalarıdır. Nitekim, Osmanlı erken dönemlerinde daha küçük ve kapalı planlı tasarlanan kervansaraylar, ilerleyen yüzyıllarda avlulu, revaklı ve cephelerinde dükkânların yer aldığı, iç kısımlarında bedestenler ve dua kubbeleri yer alan daha fonksiyonel mekânlara dönüşmüş, şehir içlerinde inşa edilen yeni kervansaraylar ve benzer ticari konaklama yapıları da bu geleneğe eklenerek bir yandan klasik kervansaray biçimi korunurken öbür yandan da bu değişimle oluşan Kurşunlu Han, Taş Han gibi "han"lar inşa edilmeye başlanmıştır.

Bu anlamda Osmanlı dönemi kervansaray ve hanları olarak bildiğimiz; Mimar Sinan tarafından tasarlanan, iki katlı ve avlulu muhteşem bir klasik dönem eseri olan Rüstem Paşa Kervansarayları-Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı / Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı-Taşhan, yine Mimar Sinan tarafından tasarlanan, iki katlı ve avlulu muhteşem bir klasik dönem eseri olan Sapanca, Sakarya Kervansarayı gibi şehir merkezlerinde yer alan, Rüstem Paşa adına yaptırılmış iki katlı avlulu tipik bir Osmanlı hanı/kervansarayı ile bir başka Mimar Sinan'ın eseri olan ve klasik dönemin en zarif yol üstü menzil yapıları arasında sayılan Büyükçekmece Kanuni Sultan Süleyman Kervansarayı, daha başka bir Mimar Sinan eser olarak II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan adına Üsküdar'da inşa edilen Atîk Valide Kervansarayı, Karaköy'de Ceneviz surları kalıntıları üzerine Mimar Sinan tarafından inşa edilen Karaköy Kurşunlu Han, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yine Mimar Sinan tarafından İstanbul-Avrupa menzil hattı üzerine inşa edilen Eğridere-Büyükçekmece Kervansarayı, 16. yüzyılda inşa edilen Manisa Kurşunlu Kervansarayı-Kurşunlu Han, yine aynı dönemde inşa edilen Kocaeli-Gebze'de inşa edilen Çoban Mustafa Paşa Külliyesi

Zazadin Hanı

içinde bulunan ve yapının ana bölümlerinden biri olan kervansaray-han barındırması ile ilgi çekicidir.

Erken dönemde Bursa-Karacabey'de inşa edilen Issız Han, yine Bursa'da II. Bayezid döneminde inşa edilen Koza Han, 17. yüzyılda Safranbolu-Karabük'te, Cinci Hoca adıyla bilinen Karabaşzade Hüseyin Efendi tarafından yaptırılan Cinci Han yine aynı yüzyılda Adana/Ceyhan'da inşa edilen Kurtkulağı Kervansarayı, Balkanlardaki Osmanlı ticaret ve konaklama mimarisinin önemli örnekleri arasında yer alan Üsküp-Kurşunlu Han, 16. yüzyılda inşa edilen Hatay/Payas ve Kırklareli/Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliye ve kervansarayları, yine aynı dönemde Aydın/Kuşadası'nda Sadrazam Öküz Mehmet Paşa tarafından yaptırılan Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı ve Van'daki doğu sınır güvenliği ve İran yönündeki kervan yollarının lojistiğini sağlamak amacıyla Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan Hüsrev Paşa Kervansarayı'nı saymak mümkündür...

Özetleyecek olursak; Anadolu Selçuklu dönemini bambaşka bir parıltıyla aydınlatan Anadolu Selçuklu kervansarayları, gerek aktif oldukları uzun dönemler boyunca ve devamla Osmanlı dönemi olmak üzere çok daha sonraki dönemler için bile aranan, hatırlanan ve kendine has bir üslup oluşturmak bir yana giderek büyük Türk-İslam kültürü içerisinde kendine has bir kültürün oluşmasına da yol açan kervansarayların günümüz için dünya çapında bırakmış oldukları etkiyle olagelen kervansaray tipi sosyal

Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı-Taşhan

ve kültürel tesisler, dinlenme tesisleri, pasajlar kurulmuş olması ve bundan başka yine dünya çapında ilgi uyandıran ve adına "Caravanserai-Kervansaray" tarzı modern ve post modern müzik biçimlerinden de söz etmek gerekmektedir.

Nitekim; son 50 yıldan beri hep gündemde olan, dinlenen ve bir müzikal form olarak dinlemeyi seçen herkesi ayrıcalıklı kılan bu müziğin son dönem temsilcileri arasında; Muhammet İrmikçi'nin enstrümantal *Kervansaray* albümünden, Japon müzisyen Kitaro'nun *The Silk Road-İpek* Yolu albümüne; Ömer Faruk Tekbilek'in *İpek Yolu* albümünden ünlü Modern Talking grubu ve Snap grubunun şarkılarına; Coco Jamboo'nun *Yazlık Kervansaray* konseptlerinden, Gipsy Kings şarkılarına; Bellini'nin oryantal geçişlerinden, Kaoma'nın şarkılı danslı müzikal karışımından, Gala'nın uzun çöl yolculuklarından ses veren şarkılarına kadar genişleyen bir kervansaray tarzı müzikal birikimden söz etmek de mümkün olacaktır.

BİR TAŞIMA, ULAŞTIRMA VE KAVUŞTURMA PLANINDA YOLU YOLA BAĞLAYAN TÜRK KÖPRÜLERİ

Türk-İslam mimarisinde köprülerin de elbette teknik anlamda inşa biçimlerinden işçilik biçimlerine, malzeme ve diğer teknik, estetik özelliklerine kadar mimari anlamda bir tarifleri ve yorumları vardır. Sözgelimi her şeyden önce fiziksel birer geçiş noktasıdır köprüler. Özellikle Türk-İslam mimari geleneğinde köprüler, kemer ve taş işçiliğinin özellikleriyle, sivri ve basık taş işçiliği ve kesme taş örgüleriyle bilinirler.

Nitekim Türk köprü mimarisi, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde sivri ve basık kemer sistemleriyle şekillenmiştir. Kesme taş kullanımı bu yapıların asırlara meydan okumasını sağlamıştır denilebilir. Üstünden geçenleri taşıyıp ulaştırmak bir yana, bir de altlarından akıp giden suyun akışını dengelemek, debiyi düzenlemek için sözgelimi, sel yarmaları ya da tahliye gözleri yoluyla bir başka işlevi de yüklenirler ki, mimarlığın hidrolik ve mühendislik bilgisiyle elde edilebilen bir özelliktir bu. Bununla beraber köprüler, sadece iki yakayı birbirine bağlamakla kalmayıp sözgelimi, Anadolu'dan Balkanlara, Mostar'dan Meriç'e kadar uzayıp

Bursa Irgandı Köprüsü

genişleyen koca coğrafyada inşa edilen köprüler, bir de inşa edildikleri dönemin kültür ve estetik anlayışıyla birlikte topoğrafyaya uyum sağlama yeteneğini de ortaya koyarlar.

Bilineceği üzere, Türkçemizde "köprü" kelimesi bütün işçilikleri, yapısal özellikleri, inşa biçimleriyle kazandıkları anlamla birlikte sadece maddi bir yapıyı ortaya koymaktan öte, bu yapıya işlenen ustalık ve estetik birikimle birlikte "köprü" ifadesinin anlamını kazandığı, "bağlama, ulaştırma, aracılık etme, kavuşma, yol açma..." gibi soyut kavramları da üstünden taşıyarak ilden ile taşıdığı gibi, dilden dile de ulaştırarak yakından uzağa, gidişten gelişe, gurbetten sılaya, hasretten ölüme kadar denilegelen birçok sözün ve söylemin de taşıyıcısı olur ki; "ben sana köprü oldum...", "o büyük üstad, nesiller arasında bir köprü gibiydi...", "Sırat'ta bir köprüdür...", "burası Köprübaşı...", "köprüyü tutmak", "köprübaşını tutmak", "köprüden geçemedim...", "Deli Dumrul Köprüsü...", "köprüden geçti gelin...", "köprünün altından çok sular geçti...", "köprü kurar gibi...", "köprüden geçinceye kadar...",

Malabadi Köprüsü

"köprü parası...", "köprüaltı çocukları...", "köprücük kemiği..." gibi ifadeler işte bu taşınan söz ve söylemin örnekleridir. Sözgelimi: "... *Dede Korkut Kitabı*'nda yer alan Deli Dumrul'un hikâyesi, köprü temasını beklenmedik bir şekilde ele alır ve derin bir simgeselliğe dönüşür. Kuru bir çayın üzerine inşa ettiği köprü, Deli Dumrul'un gücünü ve otoritesini simgeler. Bu köprü, insanların geçmek zorunda olduğu bir engel haline gelir ve Deli Dumrul, geçmek isteyenlerden para talep ederek onları kontrol altında tutar. Ancak hikâyenin ilerleyen bölümlerinde, köprü motifi daha derin anlamlar kazanır..."

Nitekim tam bu anlamdaki köprü; Türk mimarlık ve mühendisliği ile Türk dilinin zengin kültürel evriminin ve Türk sanatkârlığının ortak eserleridir diyebiliriz. Öyle ki, özellikle Anadolu'da günümüze kadar ulaşan eski köprüler söz konusu olunca, bütün tarihi halleriyle bir yandan taşa işlenen birer mimarlık ve mühendislik eseri olarak kıymetlenirken diğer yandan da Türkçe konuşan Türk insanının zihinsel dünyasında inşa ettiği birer anlam havzası oluverirler...

Kuvvetle muhtemel Türkçe kökenli olan bu kelimeye ilk olarak 8. ile 10. yüzyıllar arasında kaleme alınan Eski Türkçe metinlerde ve Uygur Türkçesiyle yazılmış eserlerde "köprüg" biçiminde rastlıyoruz. Anadolu ağızlarında "körpüg", "körpü" olarak da konuşulan biçimiyle sözcüğün, "şişmek, kabarmak, taşmak" anlamlarına gelen "köpür-" fiilinden türetildiği söylenebilir ki, köprü kelimesinin Arapçaya ve Balkan dillerine de Türkçeden geçtiği ifade edilmiştir.

Türkçemizde mekâna, taşa, toprağa, suya, yapılan işe ve estetiğe verilen isimler nasıl bizce bir anlam çerçevesinde maddi ya da manevi anlamda kurduğumuz ilişkiyi ele veriyorsa, sözgelimi; "ev", "bark", "otağ" diyerek bir yapıyı, yeri, biçimi ifade ediyorsak; "köprü" diyerek de köpürmekte olanı gösteren, yukarıda bir halde köpürerek görünen anlamında doğrudan birleştirici, uzlaştırıcı ve aşılmaz olanı aşılır kılan bir şeyi, bir yapıyı ifade ederiz nitekim. Bu haliyle de bir yandan yapıp eylediğimiz bir yapıyı adlandırırken bir yandan da dilimizi bir köprü haline getiririz.

Nitekim uzun soluklu Türk-İslam mimarisinin zengin tarihinde köprülerin de oldukça önemli, sosyal, kültürel ve bir ölçüde de stratejik bir öneminin olduğunu söyleyebiliriz. Değil mi ki, köprülerimiz aynı zamanda kendilerini yapıp kuran usta mimarlarımızın ve mühendislerimizin sanatını ortaya koyarken bir yandan da medeniyetimizle, kültürümüzle, dilimiz ve gönlümüzle, yekdiğerimizle buluşma, tanışma, bilişme vasıtası haline gelir böylece.

Sanat tarihçisi Ara Altun'a göre: "Özellikle Anadolu'daki erken dönem Türk mimarisiyle inşa edilmiş köprüler aynı zamanda; ... kervansarayların güvenilir konaklar olduğu yol şebekesini tamamlayan yapılardı. Anadolu'daki örneklerine bakıldığında, Artukluların Hasankeyf, Batmansuyu -Mala-

Antalya Belkıs Köprüsü

badi- Çermik köprülerinde orta açıklığın tek kemerle geniş ve yüksek olarak geçildiği bazı örneklere rastlamak mümkündür. Bunun dışındaki köprülerde genellikle çok ayaklı ve çok gözlü köprüler dikkati çekmektedir. Orta gözün geniş tutulduğu köprülerin, Osmanlı döneminde daha da yaygınlaştığı düşünülürse gelişme açısından üzerinde ayrıca durulacak bir özellik olduğu ayrıca görülebilecektir...”

Anadolu dışındaki Türk mimarisinde üzerinde fazla durulmamış erken örneklerden biri, Azerbaycan’ın Kazak rayonunda Hrami Nehri üzerinde kurulu Kırmızı Köprü’dür; 12. yüzyıla ait bu kemer köprü, Selçuklu ve Gürcü mimarisinin ortak izlerini taşır. Erken dönem Türk köprü örneklerinden olan Kırmızı Köprü: “... Köprülerin birçoğu ticari yolların üzerinde inşa olunmuştur. Bunlar Güney Azerbaycan’ın Tebriz, Erdebil, Miyana kentlerindeki köprüler, Azerbaycan’ın Berde kendindeki köprü Kazax-Tiflis yolunda, Tepegöy Nehri üzerinde Kırmızı Köprü vb. Kırmızı köprü üslup özelliklerine göre Gence, Hudaferin, Marağa ve Erdebil köprüleriyle aynıdır. Köprü 17. yüzyılda Şah Abbas

Edirne Uzun Köprü

tarafından iyice restore edilmiş. Kırmızı Köprü'den 100 metre aralıda yerleşen Kırık Köprü, Kırmızı Köprü'den daha eski olup Kafkas Albanyası devrinde (5. yüzyılda) inşa edilmiştir."

Benzer biçimde Anadolu'da, 1147 tarihinde Batman Çayı üzerine kurulmuş bulunan Malabadi Köprüsü, dünyanın orta kemer açıklığı en büyük taş kemerli köprülerinden biri olarak bilinir ki, Evliya Çelebi bu köprü için Anadolu'dakilerin en üstünü olduğunu yazmıştır. Bu dönemde inşa edilen bir diğer erken dönem Artuklu köprüsü olan Hasankeyf Köprüsü ise Dicle Nehri üzerinde 12. yüzyılda inşa edilmiştir ve dönemine göre 40 metreye varan devasa bir ana kemer açıklığına sahiptir. Anadolu'daki bir diğer Artuklu köprüsü olan Devegeçidi Köprüsü 13. yüzyılda düzgün kesme taşlarla Devegeçidi Suyu üzerine kurulmuştur. Hakeza Kızıltepe-Cizre/Mardin çevresi köprüleri de Artukluların bölgede hâkimiyetlerini sürdürdükleri dönemin yapıları olarak kaydedilmiştir.

İlk yapım haliyle, Antalya'nın Serik ilçesinde Köprüçay (Eurymedon) Nehri üzerinde yer alan tarihi bir başka köprü, diğer adıyla Aspendos veya Köprüpazar Köprüsü olarak da

bilinen Belkıs Köprüsü, ilk defa Roma döneminde (Eurymedon Köprüsü olarak) inşa edilmiş, depremler nedeniyle yıkıldıktan sonra 1239-1240 yıllarında büyük bir onarım görmüş ve bugünkü halini almıştır. Mimari anlamda 9 adet sivri kemeriyle Roma temelleri üzerine Selçuklu-Türk mimari izlerini taşıyan ender tarihi köprüler arasında yer almaktadır. Aynı yüzyılın sonunda, 1297'de İlhanlı döneminde Aras Nehri üzerine kurulan Erzurum Çobandede Köprüsü, bir başka güzel Türk köprü mimarisi örneğidir. Kırmızı ve siyah kesme taşlarıyla dikkat çeken anıtsal bir Selçuklu/İlhanlı eseridir.

1442 yılında, Bursa'da, Hacı Muslihuddin tarafından Gökdere üzerine inşa edilen Irgandı Köprüsü, Anadolu'da inşa edilen köprülerin en özgün örneklerindendir. Üstünde sıralı 32 dükkânı, bir mescidi ve iki ahırıyla bir kervansaray, bir han olarak da nitelendirilmiştir.

Edirne'deki Ergene Nehri üzerinde inşa edilen Uzun Köprü Osmanlı döneminde Murad Hüdavendigar veya Fatih devrinde yapılan, Türkiye'nin en uzun taş kemerli köprüsü olarak dikkat çekici özelliklere sahiptir.

Nitekim ardı ardına Balkanlardan Ön Asya'ya, İran'a ve Turan'a Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyada kurulan Türk köprüleri, inşa edildikleri nehirlerin azametine meydan okuyan zarif siluetleriyle dikkat çekmişlerdir. Sözgelimi; bir 16. yüzyıl Mimar Sinan başyapıtı olan Drina Köprüsü, 11 gözlü, muhteşem kemerli yapısıyla Travnik doğumlu Nobel ödüllü romancı İvo Andriç'in romanına isim olmuş, halen ayakta duran yapısıyla göz doldurmaktadır. Hakeza yine aynı bölgede ışıldayan ve suya yansıyan bir hilal gibi resmedilen bir başka Türk mührü olan Mostar Köprüsü, Mimar Sinan'ın gözde talebesi Mimar Hayreddin tarafından 1566 yılında inşa edilmiştir.

Osmanlı dönemi bir başka köprü mimarisi şaheseri, İstanbul Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü büyük usta Mimar Sinan'ın Büyükçekmece'de inşa ettiği, taşın, suyun ve sanatın buluştuğu bir başka 16. yüzyıl Türk mimarisi şaheseridir.

Hakeza, 17. yüzyıl Türk mimarisine Anadolu dışından verilecek ilginç bir örnek; Kuzeybatı Yunanistan'daki Arta şehrinin batısında, Arachtos Nehri üzerinde bulunan, taş işçiliğiyle meşhur Arta Köprüsü'dür. Roma ya da daha eski dönemlerde temelleri atılmış, yüzyıllar boyunca birçok kez yeniden yapılmaya uğraşılmış ama tamamlanamamış ve bu haliyle de "Arta Köprüsü" adlı Yunanca halk şarkısına "Bütün gün inşa ettiler, gece ise çöktü..." dizeleriyle konu olmuş bir köprüdür ve nitekim 17. yüzyılda Türk-İslam mimarisinin Osmanlı Yunanistanı'na bağışladığı bir yapı olarak bir başka öneme sahiptir.

Bu başyapıtlardan başka, Artvin-Arhavi'de Kamilet ve Durğuna dereleri üzerine kurulan, iki bitişik kemer köprüden oluşan Çifte Köprü de taş işçiliğiyle dikkat çeken bir 18. yüzyıl yapısı olarak mimari tarihimizde özel bir yere sahiptir.

Benzer biçimde 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacegândan Edhem Efendi'nin inşa ettiği Meriç Köprüsü/Mecidiye Köprüsü ki, Sultan II. Mahmud döneminde başlamış, Sultan Abdülmecid döneminde tamamlanmış bir yakın dönem şaheseridir.

Türk köprü mimarisinin bir başka ilginç örneği ise; Çankırı'nın Bayramören ilçesinde Melan Çayı üzerinde kurulmuş olan ve dönemin Bayramören ilçe halkının çalışmalarıyla inşa edilen, düzgün kesme taş ayaklar üzerine ahşap kalasların bindirilmesiyle yapılmış 19. yüzyıl inşası, halkın kendi estetiğince şekillendirdiği, üstü örtülü bir köprü örneğidir.

Arta Köprüsü

Özetle, Anadolu'dan yola çıkıp bu geniş coğrafyada dal budak salan Türk-İslam mimarisinin bütün yapıları gibi köprüler de ayaklarından duvarlarına ve kemerlerine işlemiş haldeki zarafetle birlikte taşa oyulan kavislerle kurulan kusursuz dengenin ve mahir Türk işçiliğiyle Türk mimarisinin taşa işleyip suya vurduğu birer mühür olarak, uzadığı her coğrafyada bir eksen kurmuştur. Değil mi ki; Türkçemiz de akıp giden bir nehir gibi, gönüllerimizde demlenen kelimelerimizle ve zengin söz varlığımızla böylece zamanın içinden akarken nice kültürleri birbirine bağlamış, köprülerimiz de bu akışın üzerinde yükselen, zamana ve mekâna meydan okuyan kalıcı bir iradenin yapıları olarak yükselmiştir.

Bu bağlamda denilebilir ki, Türkçemiz gibi, mimarimiz de engin bir geleneğin tam kenarında yükselen medeniyetimizin gövdesini oluştururken, köprülerimiz de bu medeniyetimizin sınırlarını genişleterek öte coğrafyalarla bağ kurma arzumuzu taşımışlardır.

Artvin Çifte Köprüler

Ve nitekim Türkçemiz, bu yapıların temeline yerleşen estetiğimizi, içimizde kaynaşıp duran gönül coğrafyamızı bilgi ve becerilerimizle kuşaktan kuşağa aktarırken; köprülerimiz de dilimizin ulaştığı coğrafi sınırların sarsılmaz geçiş noktaları olmuştur. Değil mi ki, onca coğrafya boyunca genişleyip akan Türkçemiz, tıpkı taşlara şekil veren mimarimiz gibi, nehirleri aşan köprülerimiz gibi ve tüm bunları anlamlandıran gönül coğrafyamız gibi günümüzden geleceğimize uzanan büyük bir köprünün ta kendisidir ve hep öyle kalacaktır...

SUYA YANSIYAN HİLAL: BİR ESKİ KÖPRÜ-MOSTAR KÖPRÜSÜ VE MİMAR HAYREDDİN'İN TÜRKÇE SANATI

Anadolu Selçuklu mimarisinden ilham alarak önce erken Osmanlı dönemine, sonra imparatorluk Osmanlısı'na ulaşan bu süreç, Mimar Sinan'ın çalışmalarıyla bir imparatorluk mimarisine dönüşmüştür. Osmanlı'nın Altın Çağı diyebileceğimiz 16. yüzyılda Osmanlı mimarları, bir yandan bütün imparatorluk topraklarında şehir düzenlemelerine girişmiş, bir yandan da her türden yapım ve imar çalışmasında uzmanlaşmıştır. Her dinden, her dilden, her etnisiteden ve her sanattan en mahir ustaların adlarının kayıtlı olduğu dönem mimarlık defterlerinde bile bu hali izlemek mümkündür. Bu durum, tıpkı Osmanlı'nın Altın Çağı gibi Türk dilli İslam mimarisinin de o dönemde doruğa ulaştığını ve yüzyıllar sürecek bir soyut vatan coğrafyasına yayıldığını gösterir.

Örneğin 932/1525-1526 tarihli "Cemaat-ı Mimaran" defterine bakıldığında, bütün din, mezhep ve etnisitelerden oluşan, uzmanlaşmaya dayalı renkli bir mesleki örgütlenmenin kurulduğu görülecektir.

Mimar Sinan'ın yanı sıra Mehmed Çavuş, Kara Mustafa, Zeynizade, Cemaleddin, Todoros, Muslihuddin, Sefer, Kalender, Mimar Yahya, Perhad Çavuş, İbrahim Bey ve Mehmed bin Zeynelabidin

gibi adların ve yüzden fazla mimarın kaydedildiği bu defter, devrin Osmanlı mimarisinin ne kadar renkli ve kucaklayıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

Mostar Köprüsü

İşte 16. yüzyılda adı bu renkli ve zengin deftere kayıtlı mimarlar arasında geçen, Büyük Usta Mimar Sinan'ın öğrencilerinden bir hassa mimarıdır Mimar Hayreddin. Mimarların bir yandan düzenli kazanç için hassa mimarı olmaya çalışarak, öte yandan serbest çalışarak kendi sanatlarını ve Osmanlı mimarisini nasıl şekillendirdiklerini görebiliyoruz.

Anadolu Selçuklu mimarisinin egemen olduğu 13. ve 14. yüzyıllar bir yana, gerek 16. gerekse 17. yüzyıllarda da süren bu çok katmanlı, çok boyutlu ve renkli mimari yönetim boyunca büyük ölçüde de özellikle İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok önemli merkezinde toplumsal zenginliği ve yaygınlaşan refahı gösterecek biçimlerde büyük boyutlu eserler inşa edilmiştir. Özellikle cami yapımında dikkati çeken bu gelişme aynı zamanda şehircilik çalışmalarını da etkileyerek daha boyutlu bir içerik kazanmıştır. Gerek bir meslek olarak mimarlık gerekse bu mesleğin temsilcileri olan mimarlar ciddi biçimde önem kazanmaya başlarken, mesleğe ilişkin alet ve edevatın da zenginleştiği bu dönemde, mimari ögelerin tümünde kullanılan ölçüler, tarzlar ve kompozisyonlar da yeniden düzenlenmiştir. Sözgelimi, özellikle cami yapımlarında öteden beri süregelen kubbe tasarımında daha özgün ve daha büyük kompozisyonlar

Mostar Köprüsü

dikkat çekmeye başlamıştır. Ana kubbelerin genişletilmesi, çevresel yerleşimlerinin yeniden düzenlenmesi, yan mekânların kullanışlı hâle getirilmesi, fil ayak sayısının çoğunlukla dört iken altıya ve sekize çıkarılması, daha büyük ama yalın yapı malzemelerinin seçilmesi ve renkli taşların kullanılmaya başlanması gibi özgün gelişmeler yaşanmıştır.

Aynı adı taşıyan birkaç mimarın da anıldığı bu defter dışında hakkında fazla kayıt bulunmayan Mimar Hayreddin'e, şöyle bir kayıtta daha rastlıyoruz Mimar Hayreddin, Zilhicce 942/Mayıs 1536 tarihinde günlük 13, aylık 383 akçe ücretle Hassa Mimarlar Ocağı'na dahil edilmiştir. Yine benzer bir başka kayıtta ise hangisi olduğu pek belli olmayan bir başka Mimar Hayreddin'e rastlıyoruz. Adı Mermerci Hayreddin olarak geçen bu kayıtta ise Hayreddin Usta'nın ücretinin, yevmiye olarak 15 akçe aylık olarak ise 442 akçeye yükseltildiği bilgisini öğreniyoruz.

Bu ikinci kayıtta adı "Pir Hayreddin" olarak da geçen Mimar Hayreddin'in Ayaş'taki Kızlarağası Hamamı'nı inşa ettiğini, 1563 yılında da Koca Mustafa Paşa evkafından yıkılmış bostan duvarlarının

Mostar Köprüsü

tamir ve keşfini Mimar Sinan ile birlikte yaptığını öğreniyoruz. Bu kayıtlarda yer alan bilgilerden bu Mimar Hayreddin'in 1567-1568 yıllarında imparatorluğun eyalet merkezlerinden biri olan Üsküp'te ikamet ettiğini, burada kendinden başka Memiş ve Yusuf adlı iki mimarın daha bulunduğunu ve Mimar Hayreddin'in Üsküp'teki unvanının da Mimarbaşı olduğunu okuyoruz. Mimarbaşılığın görev yerinin eyalet merkezi olması sebebiyle, Mimarbaşı Hayreddin'in asıl görevinin Kosova Mimarbaşılığı olduğunu söylemek mümkün görünüyor.

1568 yılının Ramazan ayının 25. günü Üsküp kadılığına gönderilen bir hükümle İstanbul'a geri çağrılan Mimarbaşı Hayreddin'in, daha önce Mostar Köprüsü'nü inşa etmiş olması dolayısıyla Makarska'da yapılacak kale için görevlendirildiğini bildiren belgeyi Ahmed Refik Altınay'a borçluyuz.

Bu belgeye göre; Hersek Beyi Hüseyin Paşa'nın kapı kethüdası Dâvud Ağa eliyle Hassa Baş Mimarı Koca Sinan'a gönderilen 9 Şevval 975 (7 Nisan 1568) tarihli bir hükümle, Bosna'nın batı kıyısında inşası tasarlanan kale yapımı için bir mimar gönderilmesi istenmekte-

Mostar Köprüsü

dir. Ahmed Refik Altınay tarafından yayımlanan bu belgede Mimar Hayreddin'in bu iş için uygun görüldüğü bildirilerek; "Mimarbaşına hüküm ki, Hersek Beyi Hüseyin südde-i saâdetime mektup gönderip Megarşka (Dalmaçya'da Split-Spalato güneyinde Makarska) İskelesi'nde bina olunmak ferman olunan kale binası için mimar lazım olup ve bundan akdem Mostar Köprüsü'nü bina eden Hayreddin için bina ilminde mehareti olup kal'a-i mezbûr binasına tayin olunup gönderilmesini arzeylemeğin buyurdum ki, vüsul buldukta mezkûr Hayreddin'i kal'a-i mezbûre binası için mimar tayin eyleyip muaccelen gönderesin ki varıp müşârünileyh vecih ve münasip gördüğü üzere kale binasına mübâşeret edip itmâmı maslahat eyleye, Hersek Beyi Hüseyin Paşa'nın kapı kethüdası Davud'a verildi, fi 9 Şevval 975..." denilmektedir.

Anlaşılacağı üzere, bina ilminde maharet sahibi bir usta olduğunu, Mostar Köprüsü'nün yapımında ispat etmiş olan ve bundan dolayı da Makarska İskelesi'nde inşa edilecek kalenin yapımı için görevlendirilen Mimar Hayreddin hakkında başka bir belgeye de rastlayamıyoruz. Ayrıca gerek Osmanlı mimarisi gerekse eyalet mimari sisteminin organizasyonu bağlamında oldukça önem taşıyan bu

Mostar Köprüsü

belgeden yola çıkarak, Mostar Köprüsü'nün Mimar Sinan'ın yapısı olduğuna dair Evliya Çelebi'nin değinisinin de sağlam bir bilgiye dayanmadığını söyleyebiliyoruz.

Birkaç kaynakta başka Mimar Hayreddin adlarıyla karşılaşılsa da bu mimarların Mostar Köprüsü'nü yapan Hayreddin'le aynı kişi olup olmadığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Yine de Semavi Eyice'nin incelemesine göre, 24 Rebîülevvel 972 (30 Ekim 1564) tarihli bir belgede Samatya'daki Sulumanastır kilisesinin onarım hesaplarının Hassa Baş Mimarı Sinan ile bir Mimar Hayreddin tarafından birlikte incelendiğini görüyoruz. Doğru: Semavi Eyice'nin ortaya çıkardığı bu kayıtlardan hareketle, Mostar Köprüsü ile Makarska İskelesi'nde inşa edilen kalenin yapım tarihlerine -975 (1568)- göre de bahsi geçen Sulumanastır Kilisesi'nin onarımını ve diğer hesaplarını Mimarbaşı Sinan ile birlikte yapan Mimar Hayreddin'in aynı kişi olabileceğini söylemek mümkün görünüyor.

MOSTAR KÖPRÜSÜ VE BOSNA HERSEK

İnşa edildiği 1566 yılından sonra yüzyıllar boyunca Avrupalılarca bir Türk-İslam eseri oluşu garip bir biçimde reddedilen Mostar Köprüsü bugün için ortaya çıkan bütün kayıtlara göre Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayreddin'in eseridir. Köprünün inşası ise başka bir anlamda da Osmanlı'nın fethetmiş olduğu yerlerde gerçekleştirmeye çalıştığı bir büyük şehirleşme -medenileşme- çabasının ürünü olarak gerçekleşmiştir.

Öyle ki, köprünün inşa edildiği yıllarda özellikle Anadolu'da mümkün olan bütün şehirleşme çabaları sergilenirken fethedilen yerlerde de aynı çabanın sürdürüldüğünü ve bu haliyle de bütün Osmanlı toprağında canlı bir iktisadi ve sosyal hayatın sürdürülebilmesi için özellikle yol ve köprü imarının çokça önem arz ettiğini görüyoruz. Zira bu uğurda başta Anadolu olmak üzere, Osmanlı hinterlandında yaşayan bütün toplumların temelde iktisadiyata dayalı tüm sosyal ihtiyaçlarının rahatça giderilebilmesi için özellikle haberleşme, ulaşım ve diğer askerî, iktisadi alanlarda olabilecek temel ihtiyaçları göz önünde tutulmaktaydı.

Bu bakımdan epeyce de askeri ve stratejik bir yaklaşımla, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda bu anlamdaki şehirleşmenin yol ve köprü inşasıyla başladığı söylenebilir. Öyle ki; imparatorluk düşüncesinin bu şehirleşme yaklaşımının izlerini yaklaşık 200 yıllık

süreç içinde gerçekleştirilen yol ve köprü çalışmalarında izlemek mümkündür. Özellikle 16. yüzyıl boyunca süren ve Klasik dönem Osmanlı mimarisine damgasını vuran Mimar Sinan'ın izlerini taşıyan bu yaklaşım neticesinde pek çok cami, külliye, su kanalı, şifahane ve çeşmenin yapımı yanında yol ve köprü çalışmalarının da artarak sürdürüldüğüne dair kayıtlar da bu şehirleşme düşüncesini ispatlayacak niteliktedir.

O kadar ki, devrin Hassa Baş Mimarı Mimar Sinan'ın Anadolu sınırları içinde imar etmiş olduğu 9 köprü ile diğer eyaletlerde inşa etmiş olduğu 3 köprüyü düşünmek bile bu şehir düşüncesini anlamak bakımından yeterli olacaktır.

Öte yandan daha beylik döneminden itibaren ve özellikle Orhangazi zamanından sonra daha çok hissedilen devletçi/stratejik davranışlar dolayısıyla kökenini Malazgirt Zaferi'ne kadar götürebileceğimiz hem devleti hem de içinde yaşayan toplulukları korumak ve huzuru devamlı kılabilmek kaygısıyla şekillenen ve kudreti ön planda tutan devlet ve giderek imparatorluk davranışı ekseninde gelişen bir organizasyon içindeki yol ve köprü imarının kendine has bir teşkilat bilgisi gerektirdiğini bile eklemek gerekiyor.

Bu bakımdan Osmanlı mimarisinin yol, köprü ve kale inşasında bu ihtiyaçları bilen ve karşılayan bir örgüt kurduğunu söyleyebiliriz. İmparatorluk dahilindeki stratejik yerleri belirleyen ve yollar ile geçitlerin güvenliğini sağlayan derbentçilerden, yol kaplamalarını yapıp sağlamlaştıran kaldırımcılardan, köprü yapılamayan yerlerde bir uçtan diğer uca geçişi sağlayan gemicilerden ve köprücülerden söz edebiliriz.

Osmanlı'nın Balkanlara egemen olduğu 15. ve 16. yüzyıllardaki durumu göz önüne aldığımızda, 14. yüzyıldan itibaren Balkanlarda gelişen, stratejiye ve hegemonyaya dayanan hem içeriden hem dışarıdan korumayı amaçlayan yol, köprü ve kale mimarisinin köklerini daha iyi anlayabiliriz.

Bombalanmış Mostar Köprüsü

Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında başlayan Balkan fetihleri neticesinde 1362'de Edirne'nin, daha sonra da Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ın Osmanlı topraklarına katılması sırasında bu strateji hep ön planda tutulmuştur. Bosna-Hersek'in fethiyle Balkan coğrafyası, bir yandan şehirleşme çalışmalarının sürdüğü, öte yandan bu stratejiyle inşa edilen su kemerleri, kaleler, yollar ve köprülerin göz doldurduğu bir imparatorluk parçası haline gelmiştir.

Balkanların ve Bosna Hersek'in fethini takiben adeta uzaklardaki bir Osmanlı idaresine 1483 yılında giren Mostar şehri belki de tarihin bu şehre yükleyeceği uzun vadedeki yükün ağırlığından olacak, o dönemlerdeki küçücük varlığıyla bile hem Doğu'dan hem de Batı'dan bakıldığında hep bir "ah" ile anılmış, kimilerince bir hasetle kıskanılmış, kimilerince özlenmiş bir köprü -Mostar- şehri olarak şekillenmiştir. Neretva Nehri'nin iki yakasında, Podvelez ve Hum dağlarının eteklerinde kurulan Mostar şehri, inşasına 1557 yılında başlanan Mostar Köprüsü ile birlikte içinde yer aldığı coğrafyanın dört asır boyunca parlayacak incisi haline gelmiştir. 1986 yılında Ağa Han Dünya Mimarlık ödülünü de alan Mostar'da bugün için 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı mimarisini diri tutan 43 cami ile birçok küçük mescit yer alıyor.

Mostar adı, Boşnakçada köprü anlamına gelen "most" sözcüğünden türer; şehrin adı köprü bekçileri anlamındaki "mostari"den gelir. Rivayet o ki devrin Bosna Hersek ahalisi, başta Saraybosnalılar olmak üzere, geçip giderken türlü sıkıntı yaşadıkları Neretva Nehri'nin üzerinde bir köprü olsun istemişler. Bu dilekleri İstanbul'a ulaşmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanı ve Mimar Sinan'ın tavsiyesiyle yola çıkan Mimar Hayreddin tam 456 kalıp taş kullanılarak Mostar Köprüsünü inşa etmiş. Daha sonra yine bu topraklarda Megarşka/Makarska'da kale inşası için görevlendirilecek olan Mimar Hayreddin, kalfalık dönemi eseri zamanla kolayından eprimesin, kurduğu köprü sağlam olsun diye üşenmeyip şehre 14 kilometre mesafede yer alan bir ocaktan suyla buluşunca garip bir kıvama gelen kavi topraklar çekip getirmiş. Mimar Hayreddin tam 99 merdiven koymuş köprünün üzerine. Her biri Allah'ın 99 ismine işaret eden 99 merdivenle süslemiş Mostar Köprüsü'nü. Tarihi kayıtlara göre inşası 9 yılda tamamlanan köprü 28.5 metre uzunluğunda, su seviyesinden yaklaşık 21 metre yüksekliğinde inşa edilmiş.

Abartılarıyla ve kendine özgü diliyle gittiği her yeri bir başka anlatan Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de Mostar Köprüsün'ü Mimar Sinan'ın inşa ettiğini ve köprünün adıyla da köprüye denk düşen Mostar şehri için neredeyse bir simge haline geldiğini anlatır. Çelebi'nin anlatımıyla bugün için halen süren bir geleneğe de değinerek "… şehrin birçok cüretli çocukları köprüden aşağı sıçrayıp nehre düşer ve güya bir kuş gibi uçar, her biri bir çeşit perende atarak suya düşer. Kimi baş aşağı, kimi bağdaş kurar, kimisi ikişer, üçer birbirini kucaklayarak suya atlarlar ve derhal kenara çıkıp kayalardan yukarı tırmanarak köprübaşına gelirler. Köprü üzerindeki vezirler ve ayanlardan ihsanlar alırlar. Birçok delikanlı evlerinden ustalarının dükkânlarına yemek götürürken köprü üzerinde gitmeyip başında yemek tablası ve iki elinde sefertası varken ince korkuluk üzerinden seyirtip seyredenlerin yüreklerine heyecanlar salarlar idi." diye anlatır Mostar Köprüsü'nü.

Evliya Çelebi, kayıtlara göre 1664 ve 1665 arasında bulunmuştur Mostar'da. Onun anlatımına göre; Vişegrad'da köprünün sağ tarafında kervansaray ve bir imaret bulunmaktadır. Bu kervansaraya on bin deve ve katır sığabilmektedir. Vişegrad'da bulunan ve bugün halk arasında "Taş Han" olarak anılan bu kervansarayın yanı sıra Mostar'daki her biri diğerinden güzel 53 mahalleden, üç bin kırk evden, 350 dükkândan ve 45 cami ve mescitten söz eden Çelebi'ye bakacak olursak Mostar'ın devri itibarıyla bölgenin en güzel ve yerleşimi en planlı şehri olduğunu söyleyebiliriz.

Bildiğimiz kadarıyla daha önce aynı yerde var olan ahşap bir asma köprünün yerine kurulan Mostar Köprüsü öncelikle taş kemeriyle biliniyor. Neretva Nehri üzerine köprüyü inşa eden Mimar Hayreddin'in bir hassa baş mimarı olarak köprüde gerçekleştirdiği Sinan Ekolü oldukça dikkat çekicidir.

Mimar Hayreddin'in her şeyden önce askeri bir teşkilat olan hassa mimarlarından olması hasebiyle Mostar Köprüsü'nün Anadolu ve Rumeli'de birbirine benzeşerek zenginleşen ve bir biçimde de ayrışan bir sentezin ürünü olması ise oldukça düşündürücü. Bu anlamda Mostar Köprüsü ile Diyarbakır'daki Malabadi Köprüsü arasındaki mühendislik ve mimari anlayış benzerliğine de bu yüzden şaşmamak gerekiyor. 1557 sonbaharının ekiminde inşasına başlanan köprünün kulesi 1667'de yapılmış. 1737'de yeniden onarılan köprünün ayağında yer alan bu meşhur kule 1878 işgalinde barut deposu olarak kullanılmış.

Ulaştırma Bakanlığı mimarlarından değerli araştırmacı Halide Sert'in Mostar Köprüsü'nün yeniden inşası sırasında, 2002-2004, arasında yaptığı gözlem ve incelemeler neticesinde Mostar Köprüsü için yazdıklarından; "... köprünün yine Tara Kulesi tarafından girişte bulunmakta olan Sultan Selim Mescidi'nin minaresinin hiçbir zaman olmadığı, ezanın ise köprünün üzerinden okunduğu çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir. Tara Kulesi'nin karşısında,

Neretva Nehri'nin sağ kıyısında bulunan ve Halebija (Çelovine) diye anılan kulenin alt katı, 1736 tarihinden sonra hapishane olarak, üst katları ise bekçilerin barınağı olarak kullanıldığını..." anlıyoruz.

Yine Halide Sert'in Evliya Çelebi'den aktardığı bilgilerden, Halebiya Kulesi tarafında bulunan çardak mekânının zamanın eğitimli ve aydın insanlarının toplanma yeri olduğunu anlıyoruz. Bu da Mostar Köprüsü'nün bir köprü olmanın ötesinde fiziki ulaşım sağlaması bir yana, bir aydın ve münevver buluşmasının da mekânı olduğunu göstermektedir.

"Boşnakçada 'Most'; 'köprü', 'Stari Most'; 'eski köprü', 'Mostar' ise 'köprü tutan' anlamına gelmektedir. Hiçbir köprü, Mostar Köprüsü kadar beğeni, hayret ve hayranlık uyandırmamıştır. Her gören karşısındaki köprünün estetik değerlerini, çevresi ile uyumunu söyleyegelmiştir. Mostar Köprüsü'nü 20. yüzyılda gören ve köprüyü 'taştan dondurulmuş bir hilal' diye niteleyen bazı Avrupalı seyyahlar gibi, 16. yüzyılda yaşamış ve farklı şehirlerde kadılık yapmış ünlü tezkire yazarlarından Âşık Çelebi köprüyü, 'Kudret Kemeri' olarak adlandırmış, 17. yüzyılın ünlü seyyahlarından Evliya Çelebi ise, 'Kavs-i Kuzah' (Gökkuşağı) diyerek başladığı dörtlüğünde, köprünün güzelliğini, görkemini vurgulayarak yapım tarihini 1566 (974) olarak vermiştir."

"Kavsi kuzahın aynı bu köprü bina oldu. / Var mı cihan içre menendi hey Allah'ım... / İbretle bakıp dedi tarihini bir arif, / El geçti köprüden biz de geçeriz Şahım."

En baştan söylemek gerekiyor; Mostar Köprüsü, aynı zamanda Osmanlı mimarisinin Klasik dönemi sayılan 16. yüzyılda inşa edilmiş bir eser olarak Anadolu ve Rumeli arasında uzanan bir gönül köprüsü, bir aşkınlık belirtisi ve memleket dediğimiz olgunun Osmanlı'nın uzak diyarlardaki bir nişanesi gibi taş taş üstüne

konularak yapılmıştır. Bu bakımdan Mostar Köprüsü fiziki fonksiyonelliği bir yana; adeta Neretva Nehri üzerine gerilmiş bir hilal gibi 5 asra yakın bir zaman hizmet vermiş oluşuyla da hayli önem taşımaktadır. Her şeyden önce darlık üzerinde aranıp bulunan bir genişlik, bir kavuşum noktası olmuştur Mostar Köprüsü. Bundan dolayı da Mimar Hayreddin'in köprüyü Neretva'nın ulaşım sağlanabilecek en dar kısımlarında tasarlamış oluşu oldukça manidardır. Hayreddin Usta bu dar yeri sağlamca tespit ettikten sonra taşıyıcı kemeri nehrin her iki yanında uzayarak yükselen kayaların üzerine yerleştirmiş ve yaklaşık olarak 7 metre yüksekliğindeki taş kürsülerin -kaidelerin- üzerine yerleştirmiştir. Taşıyıcı kemerin içeriden 3,95 metre olan genişliği, pahlı biçimde yerleştirilen alt ve üst kornişlerin üst üste çıkıntılı olarak kaynaştırılmasıyla dışarıdan 35 santimetre artarak dıştan dışa 4,30 metreye ulaşmıştır. Açıklığın mansabı da membası gibi yaklaşık 29 metredir. Oldukça usta işi bir biçimde yan yana dizilen 80 metre yüksekliğindeki 111 taş sıra ile de kemer yayının kilit taşı ile olan mesafesi 12.05 metre olarak hesap edilmiştir.

Böylece 80 metre yüksekliğinde 1'in 3 kere tekrarına dayalı olarak 111 sıra taş ile süslenen kemer yayı enine 2 ile 5 taş arasında bloklarla süslenmiş ve bütün kemer 456 taş olarak dizilmiştir. Köprünün inşasından önce ve inşa sırasında hayranlık uyandırıcı bir hesaplama yapan Mimar Hayreddin sanki de zaman içinde olası tüm taşma ve kabarmaları hesap edercesine Neretva'nın su seviyesini defalarca kontrol ederek kilit taşı alt kotunu 58.77 olarak kesinleştirmiştir.

Mimar Hayreddin'in bu kot hesabını ne kadar uzun vadeyi göz önüne alarak tasarlamış olduğu ise 1860 yılında 53.20 ile en yüksek seviyeye ulaşan Neretva Nehri ile bir sanatkarın kurmuş olduğu ilişkiyi açık edecek niteliktedir.

Köprünün inşasındaki estetik dikkat bir yana, teknik titizliğin de böylesine ince detaylara dayanıyor oluşunu mimari sanatının idealizmle buluşmasının bir sonucu olarak görmek gerekiyor elbette. Koca Sinan'ın en yetenekli öğrencilerinden olan Mimar Hayreddin'in tasarımına göre Mostar Köprüsü, kanat ve destek duvarları sayılmayacak olursa, 6 ana bölümden -kemer, kılıf duvarları (tempanlar), alt korniş, üst korniş, döşeme ve korkuluklar- müteşekkil biçimde düzenlenmiştir.

Yine hayranlık uyandırıcı bir aritmetikle bu 6 bölümü tasarlayan Mimar Hayreddin özellikle gövdenin çıkış ile girişlerinde bıraktığı boşluklar ve kemere yüklediği taşıyıcı hesaplamayla köprü ayaklarına yığılacak yükü usta biçimde azaltmıştır. Bir köprüden ziyade sanki bir şehrin, bir toplumun ve bu toplumun dayandığı yaşama biçimini inşa edercesine ince hesaplamalar yapan Mimar Hayreddin, köprü gövdesinin içinde yer alan 2.85 metrelik boşlukla birlikte kemer ortasında 85 cm boyunda ve köprünün her iki tarafında ikişer adet olmak üzere 80 cm genişliğinde ve 7 metreye kadar uzayan boşluklarla bir yandan ayaklarda birikecek yükü merkezde toplarken bir yandan da köprünün üzerinde yükseleceği ayakların yüzyıllar boyu sağlam kalmasını sağlamıştır.

Yine Halide Sert'in incelemesinden öğrendiğimiz üzere; üstü 25 cm kalınlığındaki kreçnyak taşlarıyla kapatılan köprünün döşeme izolasyonu da hesap edilerek yöreye az mesafedeki bir yerden toplanan terra rosa -küçük çakıllar- ile karıştırılan boksit oranı yüksek kızıl bir toprakla kavileştirilerek döşemenin altına serilmiştir. "... Atların ve insanların yaklaşık %20 eğime sahip olan köprüye, rahat çıkıp inebilmeleri için döşeme taşlarının aralarına belirli mesafelerde ve döşeme taşlarından daha yüksek olmak üzere bordür taşları konmuştur. Köprü kenar ayakları (taş kürsü) sağlam konglomera kaya üzerine oturtulmuştur. Taş köprünün yapımında tenelija adı verilen, yöreye has, hafif fakat yeterince güçlü bir oolitik kireç taşı, beden duvarlarının inşasında breça

denilen ve nehir kıyısı boyunca bol miktarda bulunan bir çeşit yuvarlak çakıllı konglomera, köprü döşemesi üzerinde ise kreçnyak denilen ve adeta mermer sertliğinde olan kireç taşı kullanılmıştır. Taş blokları arasındaki bağlantılar horasan harcı, kurşunlu kenet ve zıvanalar ile sağlanmıştır."

Mostar Köprüsü, inşa edildiği dönemde Neretva'nın bir yakasında kalan Mostar'ın bir bölümünün su sıkıntısı da düşünülerek üzerinden ahşap künklerle öte yakaya su aktaran bir sistemi 63 yıl boyunca sırtında taşımış ve 1629 yılında bu ahşap sistem toprak künklerle yenilenmiştir. Halide Sert'in verdiği bilgiye göre; Kanuni Sultan Süleyman döneminde toprak künklerle yenilenen bu sistem Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği bir fermanda; "Hersek İşletmeleri Müdürü Mehmed'e Emir: Mostar kasabası, köprü yapılacak büyük nehrin iki tarafında kuruludur. Bir tarafta su çok, diğer tarafta ise -mahalle mescitlerinden başka 4 cami vardır- su yoktur ve suya şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır. Bu sebeple suyu köprünün kemerinden geçirmek için hayır sahiplerinin izin isteklerini bildirmişsin… Köprü üzerinden su geçirilmesi köprüye zarar vermeyecekse uygundur. Sonradan köprüye bir zarar verecek olursa zarar, işi yapanlara ödettirilir. Ona göre dikkatli olup gereğini yap ki köprüye bir zarar gelmesin…" Hicri: 5 Şaban 973 (25.02.1566) ifadesi yer almıştır.

Söylenenlere göre Mostar Köprüsü'nü inşa eden Mimar Hayreddin köprünün açılışından sonra Mostar'ı da Mostar Köprüsü'nü de bir daha görememiştir. 9 Kasım 1993'te Hırvat topçularınca yıkılan Mostar Köprüsü -şimdi Mostar'da yaşayanların diliyle Eski Köprü- işte bütün bu özellikleriyle birlikte yıkıldığı zaman sanki de Neretva'nın sularına bir hilalin taşları dökülmüş, 5 asra yakın bir zaman ırk, cins, din, milliyet demeden yöre insanına umut olmuş, onları buluşturmuş, sevindirmiş, serinletmiş bir kültürün bilinçsizce yok edilmek istendiği bir cehaletin kara kinle sulanarak büyütülmüş körlüğü de açık edilmiştir.

Mostar'da Bosna Hersek Cemal Bijediç Üniversitesi, Felsefe Fakültesi'nde görevli Doç. Dr. Dijana Gup şöyle söylüyor Mostar Köprüsü için; "... Mostar'ın kimliğinden bahsedecek olursak, bu şehrin kimlik kartının ilk harfi Eski Köprü'dür. Eski Köprü bir dönemin, bir kültürün simgesidir. Türkiye bizim coğrafyamıza birbirinden güzel gelenek, yeni bir hayat, mücadele, umut ve paha biçilemez bir kültür getirmiştir. Bu coğrafyalarda halen hiç geçmeyecek olan bir zamanın atmosferi yaşanmaktadır. Eski Köprü'den geçerken kendinizi yeni bir hayata, bambaşka bir dünyaya geçiyormuş gibi hissedersiniz... Eski Köprü'nün yıkılması güzel olan her şeyin, başlarında yüce sultanın bulunduğu iyi insanlar tarafından yapılan her şeyin yıkılması demekti. Zamanı ve daima yaşayan atmosferi yıkmayı başaramadılar. İnsanları sevenler Eski Köprü'yü de severler. Dünyadaki köprülerin hepsi insanları birleştirmeye yarar, ayırmaya değil. Onlar birliğin, barışın ve sevginin sembolüdür... Eski Köprü bana insanları ayırt etmemeyi, insanları sevmeyi, insanların düşündüğü gibi düşünmeyi ve birinin bana ihtiyacı olduğunda elimi köprünün diğer tarafına uzatmayı öğretti..."

KOCAELİ/İZMİT'E VURULAN TÜRK MÜHRÜ: ORHAN CAMİİ

İster Âşık Paşazade'nin *Âşıkpaşaoğlu Tarihi* ister Mehmed Neşrî'nin meşhur *Kitâb-ı Cihannümâ*'sı ister Kemalpaşazade'nin (İbn Kemal) isterse Oruç bin Âdil el-Kazzâz'ın *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ı olsun; İzmit'in fethine dair anlatıların tümünde iki husus oldukça dikkat çekicidir. İlki, İzmit'in fethi öncesi, fetih sırası ve fetih sonrasında olup bitenlerin kendi bilgilerince uzun ya da kısa, tafsilatlı ya da kısaca anlatılmasının yanında, Orhan Bey'in gelişi, oğlu Süleyman Paşa'yı çağırışı ve İzmit'i -İznikmid'i, Nikeomedia'yı- ona bırakışı ve kiliseleri yıkıp ya da mescide çevirip bir de medrese kurmasına ortak bir bilgiyle yer vermiş olmaları, diğeri ise; bütün bu bilgilerle anlatılan tarihi gerçekliğin dile getirildiği kayıtların gerek fetih sırasında gerekse bu metinlerin yazılışı sırasında kullanılan Türkçenin saflığı, duruluğu, akıcılığı ile görünür hale gelen, hemen her okur tarafından anlaşılacak biçimde bir Türkçe yazı dilinin kullanılmış oluşudur...

Özellikle Orhan Gazi dönemi İzmit/İznikmid'in fethinin böylesi bir dille anlatılmış olması ise, muhtemelen 1337'de İzmit'in fethini takiben, bölgenin, dönemin Osmanlı beyliği coğrafyasının iç bölgelerinden çağrılan Türkman/Türkmen ve Yörükan/Yörük soylu pek çok oymak, cemaat ve aşiret mensubu Türk nüfusuyla iskân edilmiş olmasından mülhem hem adı geçen tarihçilerin hem de okuması muhtemel insanların çok iyi bildikleri bir dil ve anlatımın seçilmiş olmasından kaynaklıdır.

Orhan Camii

Nitekim bu Türkçe yazı dili konulu ilgi çekici ayrıntı, bir başka anlamda da Türkçenin özellikle erken Osmanlı döneminde, fethin gerçekleştiği tarihle, yazıldığı tarihler arasında geçen çok kısa zaman aralığında tam bir yazı diline kavuşmuş oluşu bilgisini verişindedir. Değil mi ki, 14. yüzyılın ortasında gerçekleşen fethi anlatan tarihçiler, aynı yüzyılın sonları ya da 15. yüzyılın ilk çeyreğinde doğmuş ve ortalarında bu fethin hikâyesini böylece kaydetmişlerdir.

Haliyle Bizans dönemindeki adıyla Nikeomedia/İznikmid/İzmit'in 1337'de fethedilişi sadece bir şehrin fethedilişiyle kalmamış Türkçenin coğrafyasını da yenilemiş, genişletmiştir.

Tam şöyle demişlerdir yukarıda isimleri ve eserleri geçen ilk kuşak tarihçilerimiz: "... Orhan Gazi gelip İzmit'i fethetti. Kiliselerini yıktı. Mescit ve medreseler yaptırdı. Şimdi henüz İzmit'te medresesi vardır..."

"... Orhan ol vilayet sancağın oğlu Süleyman Paşa'ya virdi. İnönü sancağın oğlu Murad Gazi'ye virdi kim kiçi oğlıydı. Orhan Gazi kendi geldi İznikmid'i feth etti. Kiliselerini yıktı. Yerlerine mescitler ve medreseler yaptı. Şimdiki halde İznikmid'de medresesi vardır..."

Orhan Camii

"Ol hatun gemiler hazır itdirüb iskeleye inüb mâl ve esbâbın muradınca yükledüb İstanbul'a gitti. Gaziler, kal'aya koyulub, Aydos'da olan gaziler dahi anda gelüb mesken tutdılar. Orhan dahi oğlu Süleyman Paşa'yı İznikmid'de koyup kilisaları mescidler idüb, bir âli kilisayı medrese itdi. El'an dahi medresedür..."

"... Hisarın sahibi hanım, 'Ben, Türklerle savaşmam; eğer bunlar bizden öldürürlerse ölen gitti, yerinde kalanda ne fayda var; yok biz bunlardan öldürürsek, bunlarla kan düşmanı olur, kıyamete kadar savaşırız.' dedi. Bu hanımın iş bilir bir adamı var idi. Onu gönderip, 'Anlaşıp hisarı size verelim, bize zararınız dokunmasın.' dedi. Orhan Gazi bu teklifi kabul etti ve 'Bu hanımın neyi varsa alsın ve hisarı teslim etsin.' dedi. Hanım, 'Ben geceleyin çıkarım, ancak beni Türklerden korusun.' dedi. Söylediği gibi ettiler. Sonra, 'Kafirlerden kim gitmek isterse gitsin, kalmak isteyen de kalsın.' dediler. İskeleye gelen gemilere, eşyalarını istedikleri gibi yüklediler. Orhan Gazi, 'Ahdimizde sadık kalmamız ve hain olmamamız için bu kafirlerin bir çöpünü bile almaktan sakınınız.' dedi. Nasıl ve hangi şekilde anlaşma yapılmışsa, ahdlerini şartlarına göre yerine getirdiler. Sonra Orhan Gazi, hisara girdi ve Aydos'ta bulunan gazilerin de hepsi İznikmid'e gelip yerleştiler. Orhan Gazi, oğlu Süleyman Paşa'yı İznikmid'e getirdi. Kiliseleri, mescit yaptı. Ayrıca bir kiliseyi de medreseye çevirdi. Daha şimdi bile medresesi vardır..."

Orhan Camii

Haliyle Nikeomedia/İznikmid/İzmit'in savaş yoluyla olmasa da savaşacak gücü olmayan bir düşmanın elinden alınması yoluyla fethedilişi son tahlilde bu beldeyi bir fetih beldesi haline getirirken inşa edilecek ilk caminin de fetih camii olmasına yol açmıştır.

Âşık Paşazade'ye göre hal böyle olunca; tıpkı Orhan Gazi'nin daha öncesinden kardeşi Alaeddin Paşa ile yaptığı kardeşçe anlaşma sonucunda padişah oluşunu kutlamak için yazdığı bir şiirle sözü bu fetih demine taşıyıp şöyle de bir şiirle bundan sonrasını söylemeye durmuştur; ki Âşık Paşazade'nin bu şiirli deyişi, yazdığı tarih kitabında çokça örnekle ortaya konulduğundan aynı zamanda kitabını edebi bir biçime de kavuşturarak, yarım asır öncesinde kutlanan bir fethin tarihine sirayet eden bir başka dil becerisini işlemiştir. "Şiir" diye başlamıştır diyeceğine Âşık Paşazade ve şöyle devam etmiştir:

"Bunlar bir olunca işler yolunda gitti
Nice kış ve yaz safa ve gönül hoşluğuyla yaşadılar.
İslam nizamının yerleşmesi için çok gayret ettiler.
Düşmanlarla çarpışma yüzünden kanlar aktı, başlar kesildi.
Çok çok yaraladılar ve yaralandılar.
Pek çoğu da 'O kardeşlerimiz nerede?' diyorlar.
Esir satıp almadılar ve esir alıp satmak için savaşmadılar;

Orhan Camii

Gayeleri de bu değildi.
Zaten dünya gelip gitme yeridir. Burada
Ne yaparsanız yapınız sonunda yıkılacaktır.
Gelenler aynı şekilde durmaz, suretleri bozulur,
Doğan gün batmak için gece de yatmak için yaratılmıştır.
Bu görünüşün gölgesine takılıp kalma,
Çünkü seninle olan oyunu, seni yenmek içindir.
Senin yaptığın işler, ey arkadaş!
Ya seni cehenneme yahut da cennete götürecektir.
Sen ikisi için de uğraşma yalnız Allah'a dön,
Yaratılanlar Hakk'a tapmak için yaratılmıştır.
Orhan kardeşinden öğüt,
Arkadaş ve yoldaşlarından da dualar aldı.
Sonra bütün velilerden dualar aldı;
Orhan hepsinden dua istemektedir.

Osmanlı soyunda insanların dualarını almak için çalışmak mirastır;

Çünkü bunlar halkın dünyaya düşkünlüğünden uzak durmuşlardır.

Âşık Paşa da Orhan Gazi'ye dua etti.
Gök Alp neslinden olanların hepsi buna dahildir..."

Nitekim; İzmit'in fethi ile elde edilen coğrafyada kiliselerin yerini camiler almaya başladı ve bu kuruluş döneminde inşa edilen ilk camilerden olan ilk bilinen adıyla Gazi Süleyman Paşa Camii, sonradan Cami-i Şerif ve en bilinen adıyla Orhan Camii de, Batılı seyyah ve araştırmacıların dediğinin aksine Gökalp neslinden gelen Türklerin elinde tıpkı Nikeomedya'nın önce İznikmid, sonra İzmit oluşu gibi, kiliseden çevrilme bir cami olmayıp, yıkılan bir kilisenin yerine bir Türk camisi olarak inşa edilen kuruluş döneminin ilk camilerinden biri oldu.

İzmit'in güzel merkez mahallelerinden biri olan Orhan Mahallesi'nde Medrese Sokak ile Camialtı Sokağı'nın kesiştiği noktada ve şehre hâkim bir konumda babası Orhan Gazi adına Süleyman Paşa tarafından inşa edilen Orhan Camii, aynı zamanda bir Fetih Camii olarak bir yandan bir egemenlik ve bu egemenliğin ruhunu bulduğu bir inancın ibadet mekânı olarak şekillenirken öbür yandan da bu coğrafyayı kendine vatan kılan bir milletin bu mekânda dinlemiş olduğu hutbeye son 130 yıldan bu yana kökeninde yer alan kılıçla anlam bulmuş bir başka form kazandırmış ve böylece adlarına eklenen bir diğer ad olan "Kılıçlı Cami" hüviyetine bürünmüştür.

Nitekim, bir İttihat ve Terakki uygulaması olan bu kılıçla hutbe okunması, İttihat ve Terakki idarecilerinin Peygamber döneminden ve sahabeden öylesine öğrenerek Orhan Camii'nde kendilerince uyguladıkları bir yöntem olmayıp, Orhan Camii'nin ve fetihle ele gelen hemen her yerde uygulanan bir geleneğin yaklaşık 700 yıllık tarihinin derinliklerinde duran ve bu camide uzunca bir zaman uygulanmamış olsa bile birçok meşum örneğin yaşandığı İttihat ve Terakki döneminin karışık ve istikrarsız zamanlarında uygulanabilir bir örnek olarak gördükleri için başlattıkları bir hutbe okuma biçimi olarak görmek gerekmektedir.

Orhan Camii

Bununla beraber, adına ister Fetih Camii ister Kılıçlı Camii ister Cami-i Kebir ister Süleyman Paşa Camii isterse Orhan Camii denilsin her bir adlandırmanın hem tarih hem de halk nezdinde kendince bir anlamı olabileceği gerçeğini de unutmadan bakmak gerekmektedir ki; Orhan Camii, bir anlaşma sonucunda teslim alınmış bir şehirde inşa edilmiştir. Bir cami olarak da büyük ölçüde de bir Fetih Camii; Orhan Gazi adına oğul Süleyman Paşa tarafından inşa edildiği için Süleyman Paşa Camii, fethedilerek vatan kılınan bir coğrafyada ilk inşa edilen camilerden olduğu için bir Cami-i Kebir gerek inşa edildiği ilk dönemlerde gerekse son 130 yıldan bu yana kılıçla hutbe okunduğu için bir Kılıçlı Camii ve hem Nikeomedya'yı fethederek İzmit'e çevirdiği hem de yıkılan kilisenin yerinde onun adına inşa edildiği için hepsinde önce ve hepsinden çok bir Orhan Camii'dir...

İlk inşa edildiği 1332 yılındaki mimari biçimi tam olarak bilinemese de bir 14. yüzyıl erken dönem Osmanlı camisi olarak bildiğimiz Orhan Camii, bütünüyle Anadolu Selçuklu mimarisi özelliğinde olmasa da 1843 yılında gördüğü onarıma rağmen ilk halinden izler taşıdığı söylenebilecek olan düz ahşap çatılı planı ve yuvarlak tuğla kemer örgülü yüksek pencere açıklıkları ile daha çok Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçiş dönemi mimari yapısı olarak değerlendirilmektedir.

Orhan Camii

Bu nedenle de Orhan Camii'nin mimarisi konusunda gerek ilk inşa edildiği dönem 1332 tarihindeki ilk hali gerekse ilk büyük onarım gördüğü 1843 yılında çıkarılan, eklenen kısımlar, şekiller, biçimler ve formlara detaylandırılarak bakıldığında da görüleceği üzere; Gazi Süleyman Paşa vakfiyesinde olan bu caminin eski bir Bizans kilise kalıntısı üzerinde kuzey ve güney doğrultusunda dikdörtgen bir planla inşa edildiği, dış cephesinin tarak, murç ve çekilerle dövülüp şekil verilmiş moloz taş işçiliğiyle yapıldığı, kuzey cephesinde tek şerefeli minaresiyle ayrı bir güzellik kazandığı inşa edildiği dönemde ilk hutbenin kılıçla okunduğu ve bugün halen süren bu geleneğin böyle bir kökeninin olduğu, zaman içinde ilk dönemine ait birkaç mimari detay dışında orijinal yapı biçimini yitirmiş olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Bütün bu detaylar bir yana Orhan Camii; her şeyden önce, ilk inşa edildiği 14. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ortasına kadar geçen sürede 500 yıl ayakta kalmış, nitekim Sultan Abdülmecid'in bu camiye karşı duymuş olduğu yakınlık neticesinde 1843 yılında büyük bir onarım geçirerek devamında 20. ve 21. yüzyıllarda

yapılan 1947, 1967, 1969, 2004, 2007, 2015 ve 2016 tarihlerinde 7 kere daha onarım görmesine rağmen göz alıcı ahşap tavanı ve 4 ahşap sütun üzerine yerleştirilen altın yaldız ve mavi kalem işi süslemeleriyle yükselen benzersiz kubbesi, yuvarlak bir kemerle sarılmış yarım daire mihrabı ve bahçesinde yer alan 700 yıllık çınar ile de adeta yüzyıllara meydan okuyan bir Türk-İslam eseri olarak gelecek nice nesilleri beklemektedir...

BÖLÜM KAYNAKÇASI

Jale Erzen, *Çevre Estetiği.* ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 127-128.

Anton Bammer, "Çadır ile Anadolu Evi İlişkileri". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme,* T.C. Başbakanlık TOKİ II. B.M. İnsan Yerleşimleri-*Habitat 1996 Konferansı Bildiriler ve Sergi Kitabı* (1996), 234-247.

Kemal Reha Kavas-*Türk Konut mimarisi*-T.C. Başbakanlık TOKİ-II. BM İnsan Yerleşimleri-*Habitat 1996 Konferansı Bildiriler ve Sergi Kitabı* (1996) 512.

Sonay Ayyıldız, "İzmit Kent Kimliği ve Osmanlı döneminden Günümüze Kalan Camiler, Mescitler", *Online Journal of Art and Design,* volume 12, issue 3, July 2024.

Önder Küçükerman-*Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi.* Turing Kurumu, İstanbul 1996, s. 33-35.

Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü: Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar,* 1987, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Doğan Kuban, *Hayatlı Türk Evi,* Yapımcı: MTR-İstanbul 1995.

Ara Altun, *Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler mimarisi, Mimarbaşı Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü-1988.

Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri,* 1. Baskı, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Cilt: VI, s. 482.

Tuncer Baykara, "Mirseyit (Tanır) Köyü Mezarlığı" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1972.

Bekir Deniz, *Anadolu Selçuklu dönemi Kervansarayları,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007 "Alay Han" Bekir Deniz, s. 73.

Deniz Güçlü, "Tarih ve Turizm Arasındaki Bağlantı: Köprüler", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 15, 1541-1561, 2024.

İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (3 cilt), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Semavi Eyice, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 17, s. 56-57.

Abdulkadir Dündar, "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", AÜİFD, Cilt XLIII, 2002, s. 231-262.

EKLER

SÖYLEŞİ:
ANADOLU MAYASI VE DİLİN SOYUT VATANI

Prof. Dr. Uğur Batı, *Independent Türkçe* için Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı Doç. Dr. Tahir Büyükakın ile konuştu.

Kültür her şeyin taşıyıcısı, soyut ve somut varlığıyla bir mihenk taşı. Varoluş tezi gibi bir şey. Bugün bir fikri bir röportaj üzerinden tanımlayacağız. Kesintisiz ilerlemenin bilim, kültür, sanat, felsefe, teknoloji, inovasyon gibi olgulardan kaynaklandığını, bu hususta da elimizdeki en iyi aracın kitaplar olduğunu bilen bir bilim insanı olarak her sene farklı kitap fuarlarını izliyorum. Ortamı yaşamak, kitap konuşmak, anlamak arzusundayım. Bu sene de Türkiye'nin önde gelen kitap fuarlarından biri olan Kocaeli Kitap Fuarı'nı takip ettim. Vesileyle Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı Tahir Büyükakın'la sohbet fırsatı buldum ve notlar aldım. Bunları da bir metin haline getirdim. Kendisini bir fikir insanı sıfatı üzerinden dinledim, anlamaya çalıştım. Kültüre, sanata, kente dair kendisinin bakışını "felsefi bir arka plan" olarak aydınlatmaya yönelik bir çözümleme metni oldu. Başlayalım.

Buradaki fikrin özüne uygun olsun. Gazzâlî, İbnü'l-Arabî ve İbn Haldun gibi büyük düşünürler, fikirlerini ifade ederken onu okuyan herkesten özür dileyerek başlarlarmış. O fikirleri kaleme almaya cüret ettikleri için Yaradan'dan ve onu okuyanlardan özür dilerlermiş; sanki bir şey biliyormuş gibi yazdıkları için... Derler ki: "Yazan insanlar söylediklerinden çok, sustuklarında gizlidir." O nedenle bir yazarın ne yazdığını anlamak için söylediklerine değil, sustuklarına bakmak gerekiyor. Umarım bu satırları yazarken değerli vaktinizin kıymetini teslim etmişimdir.

Kocaeli Kitap Fuarı'nın teması bu yıl, "Anadolu Mayası". Öylesine bir seçim değil bu, içerikten anlıyorsunuz. Fuarın fikre, düşünceye değer veren "kalabalıkları" arasında, yazarların kaleminde ve okuyucuların gözlerinde yeniden yoğrulan bir "maya"dan söz edebiliriz. Fikir bu. Öyle ki bu maya bir kenti kuluçkaya dönüştürme amacında. Bir üretim kenti. Sadece bu kentte değil, Anadolu'nun derin topraklarından filizlenen bir maya var. O, ne sadece tarihsel bir birikim ne de kültürel bir miras; o, dilin damarlarında akan, zihinleri yoğuran bir öz. Ve tam da bu anlam katmanlarının kesiştiği yerde, dilin yalnızca kelimelerden değil, bir varoluş ahlakından ibaret olduğunu hatırlatıyor Tahir Büyükakın: "Gerçek vatan, bir tohum gibi toprağın derininde saklı, onu filizlendirecek olan ise kavramlarımızı doğuran dilimiz."

Kitaplar bu fuarda, o görünmez ağı, niyetle eylemi birleştiren dili keşfe davet ediyor çünkü Anadolu mayası, sadece anlatmakla değil, yeniden yaratmakla mayalanıyor. Büyükakın, aslında Türkçeyi bir "soyut vatan" olarak gören yaklaşımıyla, Anadolu'nun mayasını yeniden düşünmeye çağırıyor. Biz de onunla, kelimelerin tarih yazdığı, seslerin kimlik taşıdığı bir coğrafyada; Ahmet Yesevi'den Yunus'a, Nasrettin Hoca'dan Dede Korkut'a uzanan köklü bir dil ve kültür yolculuğunu konuştuk.

Bu, büyük bir söz mü? Neden dil, soyut bir vatan olarak mavi sular kadar kıymetli? Neden Yunus'un saf Türkçesi, Ahmet Yesevi'nin ilk tohumu ve Hoca Nasreddin'in bilge ironisi, emperyal rüzgârlara karşı dimdik duran bir kale? Tarihin akışında mitlerin tahripçi ateşinden Osmanlı'nın merhametli fetvalarına uzanan bir yolculukta, Türkiye Cumhuriyeti'nin özgürlük ateşinde dil nasıl bir kuruluş felsefesidir? Hemen söyleyelim: Söz, insanlığın aynasıdır. Dil, insanın kendi varlığını anlamaya çalıştığı en kadim aynadır.

Ludwig Wittgenstein "Dilimin sınırları, dünyamın sınırlarıdır." derken, insanın dünyayı kavrayışının kelimelerle biçimlendiğini anlatıyordu. Oysa bu düşünceye yüzyıllar önce Ahmet Yesevi başka bir dille dokunmuştu: "Söz, gönlün aynasıdır. Gönül kirlenirse, söz de bulanır." İşte bu yüzden dil yalnızca bir iletişim aracı değil, bir kültürün ruhsal mimarisidir. Her kelime, bir milletin hafızasında bin yıllık bir yankıdır. Yunus Emre'nin "Söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı" dizesi, dilin yalnızca ses değil, ahlaki bir varlık olduğunu söyler. Çünkü söz, niyetin suretidir; kalpten doğar ve toplumun vicdanına yerleşir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Türkçenin yalnızca kelime dağarcığı değil, bir dünya görüşü olduğunu gösterir. Onun sözlüğü, kelimelerden çok bir medeniyetin koordinatlarını çizer. Her deyim, bir yaşam biçimidir; her kelime, bir davranışın belleğidir. Dil, bir milleti görünmez iplerle birbirine bağlayan içsel bir ağdır. Bu ağ, bazen Yunus'un bir ilahisinde, bazen Hoca Nasrettin'in bir gülüşünde, bazen de Dede Korkut'un bir uyarısında parlar. Çünkü dil hem aklın yansıması hem de kalbin terazisidir. Hoca Nasrettin'in "Göle maya çalalım, ya tutarsa." sözünde mizahla birlikte bir düşünce parlar. Çünkü bu söz, dil felsefesinin en saf halidir. Bu söz, insanın anlamla ilişkisinin özünü anlatır: "Niyet, dile dönüşür; dil, dünyayı yoğurur ve bazen bir kelime, bir çağın kaderini değiştirir."

İslam düşüncesinde "kün fe yekûn" (ol der, olur) ilahi yaratımın kelimeyle başladığını söyler. Bu, varoluşun en eski hakikatidir: "Her şey sözle var olur." Türk düşüncesinde de aynı damar akar: Ergenekon'dan çıkış bir yolculuk değil, bir "sözün doğuşudur." Demir dağ erirken, aslında dil yeniden şekillenir; çünkü halkın sesi, dağın kalbinden yükselir. Bu bağlamda Türk dili, yalnızca bir iletişim sistemi değil, bir varoluş biçimidir. Ahmet Yesevi'nin hikmetiyle başlayan, Yunus'un şiiriyle olgunlaşan, Nasrettin Hoca'nın mizahıyla halkın diline sinen, Dede Korkut'un destanlarında yankılanan bir varlık alanıdır. Her biri, Türkçeyi bir kelimeler topluluğu olmaktan çıkarıp bir vicdan biçimi haline getirmiştir. Bugün hâlâ Türkçeyi korumak, yalnızca bir dili değil, insan olmanın anlamını korumaktır. Çünkü kelimeler unutulmazsa, hafıza da yaşamaya devam eder. Ve bir milletin gerçek vatanı, topraklardan önce; dilinde yaşar. Derinleşelim. Bakalım Tahir Büyükakın neler anlatıyor?

Kitap fuarından bahsederken, onun sadece bir fuar olmanın ötesinde bir niyeti olduğunu söylediniz. Bu niyet nedir ve kentin kültürel mayalanmasıyla nasıl bağlantılı?

Kesinlikle, kitap fuarının arkasında daha derin bir niyet yatıyor: "Kentin kültürel mayalanmasının zeminini hazırlamak." Bu kuluçka ortamı sağlandığında, mayalanma tutar ve asıl bereketi o getirir diye

düşünüyorum. Geleneksel bir kitap fuarı -okuyucuların yazarlarla gezdiği, sohbetlerini dinlediği, kitap imzalattığı bir yer- olmaktan çıkıp, karşılıklı etkileşim alanına dönüşüyor. Bu etkileşim hem yazarı hem okuru besliyor; kültürel mayalanmada beslenme tek yönlü değil. Örneğin, "Avusturya çevresi"nden söz ederiz: İçinde kültür, sanat, felsefe, resim, heykel barındırır. Bu parçaların toplamı, parçalardan öte bir bütün oluşturur; kuantum gibi! Zihin dünyamız kavramlarla ete kemiğe bürünür ve bu, dilin işidir. Dilden zihne, zihinden dile kesintisiz bir akış var. Dili güçlendirdiğinizde zihin canlanır, zihni güçlendirdiğinizde dil zenginleşir. Anadolu mayası denen ortak öz, işte dilde tecelli eder; birlik orada somutlaşır. Anadolu mayasını dille anlatır, korur, geliştirirsiniz. Dili geliştirirken mayayı da yoğurursunuz. Eklenen her yeni terkip, kendi dilini doğurur. Dil, bu anlamda soyut vatandır. Mavi vatanı nasıl koruyoruz, dilimizi de öyle muhafaza etmeliyiz. Dili savunma mücadelesi, bir mefkûreyi, niyetlerle eylemler arasındaki o görünmez ağı koruma çabasıdır. Çünkü dil, o ağın en somut yansımasıdır. Anadolu mayasının bilgi kalitesini soyut vatan üzerine kuruyorum; hatta bunun hikâyesini yazıyorum. Bu fuarda belediye Kültür Yayınları'ndan Türkçenin Anlamı kitabı çıktı (alt başlığı *Tek Bir Türk Dünyası İçin Tarih)*.

Birbiriyle doğrudan sebep-sonuç ilişkisi görünmeyen değişkenlerin birleşmesiyle politika ortamı oluşuyor diyorsunuz. Bu, ekonomik ve kültürel gelişmeye nasıl zemin hazırlar?

Tam olarak öyle. Sanki bağlantısız gibi duran pek çok değişken bir araya gelince, uygun bir politika iklimi doğar. Bu iklim, ekonomik büyüme kadar kültürel-sanatsal canlanmaya da kapı açan bir ekosistem yaratır. Tarih okurken fark ediyorum ki, bu süreçler genelde katı bir planlamayla değil, kendiliğinden akan bir akılla ilerliyor.

Yine de bu akışa açık bir ortam yaratmak kritik. Örneğin, Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlaması, merkezi devletin o kadar da baskın olmamasından kaynaklanıyor. Amerika'dan gelen altın ve gümüş İspanya üzerinden Avrupa'ya aktı, ama İspanya'daki güçlü

otorite, çevresine nefes aldırmadı; bu yüzden kapitalizmin doğduğu yer olamadı. İngiltere'deyse merkez zayıftı, dış tehditlere karşı korunaklıydı; korumacı değil açık bir sistem kurdular. Sonuçta, yaratıcılık ve yenilikçi ruh filizlendi. Güney Amerika'yı İspanyol aklı kolonize ederken Latin Amerika kültürü şekillendi; Kuzey Amerika'yı İngilizler yönetirken ise özgürlükçü bir gelenek hâkim oldu. Aslında, yönetsel felsefede de bu var: Yaratıcılığın yolunu açan, esnek bir ortamdan söz ediyorsunuz.

Kültürel köklerimizi anlatırken, evreni hâkimiyet altına alınacak bir mekân olarak görmediğimizi söylüyorsunuz. Bu, ekosistemle uyumlu kültürle nasıl ilişkilendirilebilir?

Kendilerini *"zübde-i âlem"* (âlemin özü) olarak görenler âlemle uyum içinde yaşar ve buradan doğa ve ekosistemle barışık bir kültür çıkar. Yunan mitolojisinde ise bu uyum yok; tanrılarla isimlendirilmiş bir düzen, doğayı yağmalayan, gezegeni ısıtan bir aydınlanmaya yol açar. Bizim köklerimizde ise her şey -hayvan, insan, tüm mahlûkat- merhamet penceresinden okunur ve yol gösterilir; tahrip yerine koruma hâkimdir. Hatırlayın, karıncalı şiiri: Kanuni sorar, "Meyve dallarına sarılan karıncayı ezersek günah mı?" Ebusuud'un cevabı: "Yarın Hakk'ın divanında Süleyman'dan hakkını alır karınca." Osmanlı, asimilasyoncu bir imparatorluk olmadı; emperyal güçler tehcir eder, dilleri ezer, kültürleri dayatır. Bizim geleneğimizde ise öyle bir zorlama yok.

Ortak dil yoksa ortak zihin dünyası, dolayısıyla kültür ve millet de yok diyorsunuz. Anadolu mayasının en güçlü temsilcileri kimler aklınıza geliyor?

Evet, ortak dil olmadan ortak kültür, ortak millet olmaz. Anadolu mayasının en saf hali Yunus'tadır; Türkçesi orada en berrak akar. Bütün birikimin damıtılmış hali kıyıya vurur -deniz o birikimse, Yunus'un dili dalgadır. En gösterişli temsilcisi mi? Sadece Yunus dersek Mevlânâ'ya, Mevlânâ dersek Ahmet Yesevi'ye ayıp ederiz.

Mayanın ilk tohumu Ahmet Yesevi'de atılır; şiirde halka en içten Yunus ulaşır, halk dilinde ise Hoca Nasreddin. Onun hikâyeleri bilgelik dolu -Dede Korkut'un çağdaş yankısı gibi. "Köye ne kadar sürede varırım?" diye sorana "Önce yürüyüşünü bir göreyim." der; eylemsiz niyetin boşluğunu vurur. "Göle maya çalalım ya tutarsa." sözüyle de niyetin sihrini hatırlatır. Anladığın kadarını kaparsın; yoksa sıradan bir fıkra kalır.

Türk ulusu pek çok devlet hatta imparatorluklar kurdu. Topraklar, silahlar, zaferler yitip gitti; soyut vatan hâlâ ayakta mı?

Soyut vatan dimdik ayakta. O tohum toprağın derininde, şartlar olgunlaşınca filizlenir. Tersine bakarsak, sömürgecilerin dilini konuşan toplumlarda onların zihin yapısı hâkim olur. Kavramlarıyla düşünür, kelimeleriyle ifade eder, fark etmeden benzeşirsiniz. Kendi dilinizi doğuramazsanız, konuştuğunuz dilin efendisi gibi düşünmeye başlarsınız. Afrika kıtası buna örnek. Güzel bir söz var: "Aslanların tarihçisi çıkana dek kitaplar avcıların kahramanlıklarını yazar." Dil savaşı, tarih savaşıdır; kendi kavramlarınızı, dilinizi yarattığınızda yeni bir tarih dokursunuz. Tarihi avcının gözünden okursan aslan kaybeder, aslanın gözünden okursan avcı tedirgin olur. Düşünün: Bir gün aslanla geçir, ceylanı yakalayınca sevin; bir gün ceylanla ol, yakalandığında yüreğin burkulur. Dil, kavramlar, sözcükler işte bu gözlüğü belirler. Düşüncenin tarafını, duruşunu belirler. Kelimeler aynadır; toplumsal hayatta bakış açın, Gazze'ye yaklaşımın gibi, binlerce yıl geriye uzanır: Musa'nın mı, Firavun'un mu yoldaşısın?

"Tohumun filizi, dilin çağrısı" diyorsunuz, açar mısınız bitirirken?

Sözcükler aynadır demiştik, o ayna Anadolu mayasının yansımasını tutuyor. Şöyle diyeyim; Firavun'un gücüyle Musa'nın merhameti arasında, Prometheus'un isyanıyla Ergenekon'un umudu arasında, hep aynı hikâye dönüyor. Gücü insanlığa karşı değil, onunla kullanmak. Dil, bunu yapabilir.

Türk ulusunun soyut vatanı ayakta. Dilin Yunus'la kıyıya vuran dalgası, Nasreddin'le "ya tutarsa" niyeti, bize şunu hatırlatıyor: Kültürel mayalanma, planlanmış bir akıldan değil, açık bir ekosistemin bereketinden doğar. Gazze'nin acısında, Afrika'nın sessizliğinde, her kelime bir duruş; her kavram bir tohum.

Bitirirken…

Bizim gibi yazarların, kitaplarını kaleme alırken daha önce okuduğu, dinlediği ve anlamaya çalıştığı tüm beyinleri ödünç aldığını düşünürüm. Yazarlar kendilerini resmin içine dâhil ettiklerinde ise ortaya özgün bir şey çıkar ki bu, kitabı okumaya başladığınızdaki "siz" ile bitirdiğinizdeki "siz"i farklı kılan bir cevher gibidir. Tabii olumluya doğru ilerleyen bir değişimin yarattığı farklılığı kastediyorum, daha fazla anlayan olarak...

Kitabımıza yerleşen iki satır, bir yerlerde ettiğimiz iki laf veya bir söyleşide ağzımızdan dökülen birkaç kelam, yıllar sonra birine "Evet yahu, böyle düşünmemiştim daha evvel!" dedirtirse bizim için hayatın anlamı yerini bulmuş olur. Bu röportajı kapatırken, Büyükakın'ın çağrısını kulaklarımızda duyuyoruz: *Dili yoğurmak, mayayı tutturmak -çünkü yarın Hakk'ın divanında, karıncanın bile hakkı var!* O mayayı çalmak, sadece bir fuar değil; bir vatanı iyi düşünce ve fikirle filizlendirmek olsun.

"DİL SOYUT VATANDIR"

(15. Uluslararası Kocaeli Kitap Fuarı Açılış Töreni Konuşması)

Tahir Büyükakın

Bu seneki konseptimiz "Anadolu Mayası" ve oradaki tanıtım filmi aslında benim işimi çok kolaylaştırdı. Neresinden alırsanız eksik kalıyor. Bizi biz yapan şeye, bizi diğerlerinden farklılaştıran mayaya biz Anadolu mayası diyoruz. Bizi bir kılan, beraber kılan, bizi ilelebet var edecek olan Anadolu mayası. Bu konsepti seçtik bu sene çünkü Türkiye yeni ufuklara doğru yelken açmış vaziyette.

Tarihi geçmiş için okumayız. Tarih sadece geçmişteki olaylardan bahseden bir şey olsaydı, zannediyorum onun adına tarih değil, geçmiş dememiz gerekirdi. Tarih derseniz ancak bugüne dair bir anlam taşır, yarına dair bir anlam taşır. Tarihini yazamayanların aslında ne geçmişi ne de geleceği olur. Çok güzel bir söz vardır: Aslanlar arasından da tarihçiler çıkana kadar kitaplar avcıların kahramanlık hikâyelerini anlatacaktır. Kendi tarihinizi yazamıyorsanız hiçbir kıymeti yok. Aslında bu manada yapılması gereken en önemli şeylerden bir tanesi, bir taraftan da tarihi yeniden yazmak. Bunun da en önemli bileşenlerinden bir tanesi dil birlikteliği.

Çünkü bütün onlar, konuştuğumuz her şey, sanattan kültüre, mimariden iş yaşamına ne varsa, bunların tamamı dile dökülüyor. Yani zihin dünyasının içinde ne varsa o dilde, kelimede, kavramda karşılığını buluyor. Dolayısıyla diliniz neyse aslında siz osunuz. Dille ilgili çok güzel şeyler söylendi; bizi ilelebet var edecek şeydir, vesairedir, evimizdir, vesaire. Ama ben şöyle tanımlamak istiyorum: "Dil soyut vatandır." Dili olmayanın aslında vatanı yoktur. Bir toprak parçası üzerinde yaşarsınız, nasıl bir olursunuz? Çünkü dil olmadan millet olamazsınız. Millet olamazsınız, vatanınızın birliği ve beraberliği kalmaz. Dil, bir milleti millet yapan bu kadar da önemli bir unsurdur.

Dolayısıyla bu seneki kitap fuarının yayınları kapsamında şehrimizi ve ülkemizi muhteşem bir eserle buluşturacağız. Eser, *Yakut Steplerinden Adriyatik'e Türkçenin Anlamı;* alt başlığı ise şu: "Ortak Bir Türk Dünyası İçin Tarih". Muhteşem bir kitap. Bunu mutlaka edinip dikkatle de okumak lazım. Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarından ta en başından bugüne kadar gelen inanılmaz bir eser. Bu eser, Türk kültür hayatına da yapılmış çok önemli bir katkı olarak görülmeli ve bu herkesin başucu kitaplarından biri olmalı diye düşünüyorum.

İkincisi, yıllardır arkadaşlarımızla yürütmeye çalıştığımız bir şey var: Bu kültürün çocuklara aktarılması. Yani bir maya ile mayalandık, o mayayı çocuklarımıza verebilmenin yollarından biri, geçmişle gelecek arasında önemli bir köprü kurarak çocukları o mayayla mayalamaktır. Onlara çocuk kitapları yazılması lazım ki onların ideal dünyasını, hayal dünyasını onlarla dolduralım. Çünkü bu kültür oradan aktarılıyor. Sahip olduğunuz ama farkında olmadığınız, tevarüs ettiğiniz değerler bu yollarla geliyor. Hikâyelerle anlatılıyor, masallarla anlatılıyor.

Bunun için "Akçakoca Çocuk Serisi" basıldı ve *Rüzgârla Konuşan Çocuk* diye çocuklarımıza bir kültür yayını kazandırıldı. Bundan altı tane çıkacak, bunun peşinden beş tane daha gelecek. Ama bunun için de bizim sahip olduğumuz, derinlerde izleri olan o kültürü çocuklarımızın öğrenerek büyümesini sağlayacak bir kültür faaliyeti olarak görüyoruz bunu. Sonrasında da devam edecek. Hatta çizgi romanlar da çıksın diye çalışmalarımız devam ediyor.

Yıllar önce şehirle ilgili bir şehir pazarlama çalışması yapalım dediğimizde, şehirde yazılmış ne kadar eser var diye baktık. Yazılı çok fazla eser yoktu. Peşinden o sempozyumlar, tarih sempozyumları vs. çalışmaları başladı ki bu kentin mirası bir taraftan gün yüzüne çıkartılsın, onun arkeolojisi yapılsın, ardından da romanlara kaynak teşkil edecek eserler gelsin.

Ben bunu ilk olarak Umberto Eco'da fark etmiştim. Umberto Eco müthiş bir yazar, öyle değil mi? Ama bu yazarın dört ciltlik *Orta Çağ Tarihi* kitabını görünce, o romanındaki kilise tasvirlerini nasıl yaptığını, bunların arkasındaki çalışmadan mülhem olduğunu fark ettiğimde daha iyi anladım. Aslında şehre dair çalışmaların şehrin bugünü ve yarını için ne kadar anlamlı olduğunu o zaman kavradım. Bu da o çalışmalardan bir tanesi.

Yine geçtiğimiz günlerde bir çalışma yapmıştık. "Şehrengiz" adını vermiştik. "Şehrengiz", bir şehrin güzelliklerini tasvir eden bir yayın biçimi. Bunun sergisi de yapılmıştı. Kitaplaştıralım demiştim arkadaşlarımıza. O da bir yayın olarak inşallah bu sene kitap fuarında kitapseverlerimizle buluşacak.

Fuarda şu ana kadar 14 organizasyonda 8.400.000 kitapsever kitaplarla buluştu ve bundan gerçekten şehrimiz adına gurur duyuyoruz. Çok sayıda söyleşi, imza günü ve etkinlik gerçekleşti. Bu kentin kültür hayatı zenginleşti. Bu sene yerli

yazarların daha fazla içinde yer aldığı bir organizasyon yapıldı ve biz de bunu teşvik etmeye çalışıyoruz. Kültür hayatımız da bu yolla zenginleşiyor.

Bu senenin temasının "Anadolu Mayası" olmasının önemli özelliklerinden, sebeplerinden bir tanesi de geleceğe olan inancımız. Yeni Yüzyıl Türkiyesi'nin inşa edilmekte olduğuna, iç cephenin ve çevrenin güçlendirildiğine, dünya vizyonuyla yeniden şekillenen geleceğin hazırlık çalışmalarının burada yapıldığına inanıyoruz. Çünkü biz geleceğin iyi geleceğine inanıyoruz. Bunun için mayamızın sağlam olduğunu biliyoruz. Sağlam çalışırsak, emek verirsek yarınların da çok güzel günler olacağına yürekten inanıyoruz.

Geçmişte yaptık. Rahmetli Alev Alatlı'nın tabiriyle, dünya nöbetini tutmaya memur bir milletin evlatları olarak yarını daha güzel kılmak, kardeşliği, barışı ve huzuru tüm dünyaya vaaz edip yaymak için bizden daha hazırlıklı, mayası buna daha uygun başka bir millet yok. Biz varız. Biz güçlü bir şekilde ayağa kalkarsak yarının dünyası daha güzel olacak. "Biz yoksak, yokuz." diye düşünüyoruz ve burada yaptığımız bütün etkinlikleri, bütün çalışmaları, bütün gayretleri böyle bir vizyonun parçası olarak görüyoruz.

Bir yandan çocuklarımızı yarınlara hazırlayalım istiyoruz, öbür yandan bugünlere dair çalışanları teşvik edelim, destekleyelim istiyoruz ve inşallah yarınların çok daha bereketli, güzel geleceğine inanıyoruz. Biz ortak kültürümüzle ancak gelecekte var olacağız ve o kültür birliğini, dil birliğini bu vesilelerle inşallah inşa edeceğiz. Ve o kelimeler yayılacak, o zihinlerden barışın, kardeşliğin, huzurun sesi duyulacak.

Son olarak şunu söylemek istiyorum: Benim medeniyetim öyle bir medeniyet ki bugün insanlığın en dibe indiği yer olan Gazze'deki meseleye zamanında nasıl baktığını, hangi gözle

baktığını anlatayım. Oradan bugüne bir daha bakalım istiyorum. Zamanında kapıya "Lâ ilâhe illallah, Muhammedün Resûlullah." yazdığımızda, diğer din mensupları zamanın padişahına gelir ve derler ki: "Bu bizi rahatsız ediyor. Muhammed bizim dinimizin peygamberi değil. Bunu değiştirelim." Denir ki, "Doğru söylüyorlar." ve "Lâ ilâhe illallah, İbrahim Halilullah." yazılır. Dört yüz sene boyunca orada bir kişinin burnu kanamaz.

Biz böyle bir medeniyetin evlatlarıyız ve bizim dilimizden sadır olan kültür de böyle bir kültür. Biz dünyaya böyle huzur götürdük, barış götürdük, kardeşlik götürdük. Mayamızı yeniden karacağız, yarınları yeniden mayalayacağız. Bunun mekânlarından biri de kitap fuarını düzenlediğimiz bu mekân.

Emeği geçenlere, paydaşlarımıza ve tabii ki böyle bir organizasyona bir kez daha sahip çıkan şehrimize teşekkür ediyorum. İyi ki varsınız. Kitap fuarımızın yarınların büyük Türkiyesi'ne hizmet etmesi duası ve umuduyla hepinizi muhabbetle selamlıyorum.

SOYUT VATANIN SOMUT ANITLARI: TÜRK ŞEHİTLİKLERİ

İnsan toprağı işler, ev yapar, şehir kurar ama bir toprağın vatan olması bambaşka bir şeydir. Bizim kültürümüzde bir yere sadece sınır çizgileri çizilerek sahip olunmaz. O toprağa değer katan, gerektiğinde onun için verilen candır. Bu yüzden Türkler için "şehitlik" alelade bir askerî mezarlık değildir. Devletin ordularıyla geri çekilmek zorunda kaldığı yerlerde bile milletin geride bıraktığı vicdan, vefa ve aidiyet bağıdır.

Bir Mehmetçiğin son nefesini verdiği yer, Türk'ün gözünde bir son sayılmaz. Şehitlik, inandığı değerler, ocağı ve geride bıraktığı insanları için canından vazgeçip ulaştığı en yüksek mertebedir.

Bizim dilimizde şehitlik kavramı, kuru bir askerî kahramanlık veya sadece vatanperverlik hissiyle açıklanamaz. Asırlar öncesinin alplık şuuru, İslam'ın hak uğruna mücadele inancıyla harmanlanıp "Alp-Eren" ruhuna dönüşmüştür.

"Ölürsem şehit, kalırsam gazi" sözü de bu yüzden nesiller boyu dilden dile dolaşmıştır. Bu anlayış, askerin canını vatanına emanet etmesi, milletin de o askerin adını ve hatırasını hiçbir zaman unutmama sözüdür.

İşte bu vefa, teslimiyet ve adalet duygusudur ki Mehmetçiğin mezarını kendi köyünün cami haziresinden alıp dünyanın akıl almaz coğrafyalarına taşımıştır. Üç kıtaya yayılmış bir tarihin mirasçısı olarak Türk askeri, görev nerede verildiyse oraya gitmiş; Yemen'in sıcağında da Sibirya'nın ayazında da toprağa düşmüştür.

Bugün resmî kayıtlara ve Harita Genel Müdürlüğü'nün envanterine baktığımızda, Türkiye sınırlarının çok ötesinde, tam 48 ülkede 172 tescilli Türk şehitliği ve anıtı yer almaktadır.

Bu sayı, bir harita üzerine gelişigüzel dağılmış noktalardan ibaret değildir. Her biri, memleketinden binlerce kilometre uzakta can vermiş insanların hikâyesidir.

Kırım'da Sivastopol önlerinde can verenlerin toprağı ile 1890'da Pasifik'in fırtınalı sularından çıkıp Japonya'nın Kushimoto kayalıklarında ebediyete uğurlanan 531 leventin hatırası birbiriyle konuşur.

I. Dünya Savaşı'nda Galiçya'da, Romanya'da şehit düşüp Budapeşte'ye, Krakow'a, Bükreş'e defnedilen askerler de bizimdir.

Sarıkamış'tan sonra esir alınıp Sibirya'nın dondurucu kamplarında memleket hasretiyle can verenlerle, Yemen çöllerinde, Kut'ül-Amare'de, Kudüs'te ve Ürdün'ün Salt Boğazı'nda bir adım bile geri çekilmeden can veren Mehmetçikler aynı tarihin parçasıdır.

1918'de kardeşlerine yardıma giden Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'deki ve Göyçay'daki izleri, Kore'de Kunuri'de savaşan tugayımızın Busan'daki mezarları, Kıbrıs'ta soydaşını korumak için toprağa düşenler ve görevleri başında haince vurulan şehit diplomatlarımız… Hepsi aynı hikâyenin, sınır tanımayan bir fedakârlığın birer halkasıdır.

Bu çalışma, sınırların çok ötesinde kalmış, kimi zaman unutulmaya yüz tutmuş ama her biri bir milletin onurunu taşıyan o kutlu durakları tek tek gün yüzüne çıkarmak için hazırlandı.

Sayfalar boyunca okuyacağınız her yer ismi, bir garnizonun ya da bir mezarlığın kaydını taşırken arkasında bir annenin duasını ve bu milletin ebedî vefasını da barındıran sessiz bir emanettir.

ALMANYA

Berlin / Berlin Şehitlik Camii ve Kültür Merkezi

Berlin'in Neukölln ilçesinde, Columbiadamm Caddesi üzerinde yer alır. 1798 yılında Osmanlı Devleti'nin Berlin Daimi Elçisi Giritli Ali Aziz Efendi'nin vefatıyla temeli atılmış; I. Dünya Savaşı

yıllarında Almanya'da askerî irtibat görevinde, eğitimde veya hastanelerde tedavi görürken vefat eden Osmanlı subaylarının defnedildiği tescilli şehitliktir.

Hannover / Hannover Şehitliği (Hammet ve Hasan Mezarları)

Hannover Neustädter Mezarlığı bünyesindedir. 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması sonrasında esir edilerek Hannover Sarayı'na götürülen, din değiştirme baskılarını reddederek şehit düşen iki Osmanlı sipahisi Hammet ve Hasan'ın tarihî kabirleridir.

ARNAVUTLUK

İşkodra / Hasan Rıza Paşa Mezarı

İşkodra kent merkezindedir. 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında Karadağ ve Sırp ordularının kuşatmasına karşı şehri aylarca kahramanca savunan ve teslim olmayı reddettiği için bir suikast sonucu şehit edilen İşkodra Müdafii Müşir Hasan Rıza Paşa ve maiyetinin anıt mezarıdır.

AVUSTURYA

Mogersdorf / Raab Suyu Savaşı Şehit Anıtı

Avusturya'nın Macaristan sınırındaki Mogersdorf tepesindedir. 1664 yılında Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile Montecuccoli komutasındaki Avusturya ordusu arasında cereyan eden Saint Gotthard (Raab Suyu) Muharebesi'nde şehit düşen Osmanlı askerlerinin hatırasına inşa edilmiştir.

Viyana / Viyana Merkez Mezarlığı

Viyana Merkez Mezarlığı (Zentralfriedhof) içerisinde yer alır. I. Dünya Savaşı sırasında müttefik Avusturya-Macaristan cephe gerisinde ve askerî hastanelerde vefat eden Osmanlı subay ve eratının defnedildiği bölümdür.

AZERBAYCAN

Bakü / Bakü Türk Şehitliği ve Anıtı

Başkent Bakü'deki Şehitler Hıyabanı'ndadır. 15 Eylül 1918'de Nuri (Killigil) Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Bolşevik ve Taşnak-Ermeni işgalinden kurtarması esnasında şehit düşen 1130 Türk zabit ve erinin anısına dikilmiş merkezî anıttır.

Fatmayı / Fatmayı Türk Şehitliği

Abşeron yarımadasındaki Fatmayı köyündedir. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü kuşatması kuzey harekâtında şehit düşen öncü Osmanlı müfreze neferlerinin yattığı kabristandır.

Mehemmedli / Mehemmedli Şehitliği

Bakü civarındaki Mehemmedli köyündedir. 1918 Eylül ayında Bakü yönündeki son savunma hatlarını kıran Kafkas İslam Ordusu askerlerinin mezarlarını barındırır.

Gobustan / Gobustan Türk Şehitliği

Gobustan bölgesindedir. Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Bakü yürüyüşü esnasında stratejik tepe ve geçitlerin tutulmasında şehit düşen Mehmetçiklerin anıt mezarıdır.

Şamahı / Şamahı Türk Şehitlikleri (Beş Bölge)

Şamahı kenti ve çevresindeki 5 farklı çatışma noktasında yer alır. Temmuz 1918'de Şamahı'nın Bolşevik ve Taşnak birliklerinden temizlenmesi esnasında şehit düşen Kafkas İslam Ordusu mensuplarının defnedildiği alanlardır.

Göyçay / Göyçay Türk Şehitlikleri (Altı Bölge)

Göyçay ve civarındaki 6 farklı noktadadır. 27 Haziran-1 Temmuz

1918 tarihlerinde Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yürüyüşünü durdurmak isteyen kalabalık Bolşevik ordusunu bozguna uğrattığı kanlı Göyçay Meydan Muharebesi şehitlerinin toplu mezarlarıdır.

Maştaga / Maştaga Türk Şehitliği

Abşeron'un Maştaga kasabasındadır. Bakü taarruzu esnasında kuzeydoğu kanadından taarruz eden ve çatışmalarda can veren Osmanlı birlikleri anısına tanzim edilmiştir.

Sabirabad / Sabirabad Şehitliği

Kura Nehri boyundaki Sabirabad mevkisindedir. Bölgenin Bolşevik-Taşnak çetelerinden arındırılmasında şehit düşen Mehmetçiklerin kabirleridir.

Merdekan / Merdekan Şehitliği

Hazar kıyısındaki Merdekan kasabasındadır. Bakü Harekâtı esnasında sahil hattını tutarken şehit olan Türk askerlerinin yattığı yerdir.

Novhanı / Novhanı Türk Şehitliği

Abşeron rayonundaki Novhanı köyündedir. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü kuşatması çemberinde şehit düşen askerlerin anıt kabridir.

Neftçala / Neftçala Türk Şehitliği

Neftçala'nın Banke kasabasında, Hazar Denizi kıyısındadır. İngiliz ve Bolşevik güçlerine karşı petrol yollarını ve Kura Nehri mansabını tutarken şehit düşen Osmanlı neferlerine aittir.

Nahçıvan / Nahçıvan Türk Şehitlikleri (Altı Bölge)

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin 6 ayrı noktasında yer alır. 1918 yılında bölgedeki yerel Müslüman nüfusu Taşnak katliamlarından kurtarmak maksadıyla yardıma giden Osmanlı müfrezelerinin şehit düşen askerlerinin kabirleridir.

Salyan / Salyan Türk Şehitliği

Salyan kentindedir. Güney kanadından Bakü yönüne intikal eden 5. Kafkas Tümeni mensubu şehitlerin anıt mezarlığıdır.

Hacıkabul / Hacıkabul Türk Şehitliği

Hacıkabul demiryolu kavşağında yer alır. Tren hattının ve stratejik istasyonun ele geçirilmesi safhasında şehit olan Osmanlı eratının kabristanıdır.

Şeki / Şeki Türk Şehitliği

Şeki şehrindedir. 1918'de bölgeyi yağmalayan yerel çetelere karşı halkı korurken şehit düşen Türk müfrezesi mensuplarına aittir.

Gence / Gence Türk Şehitliği Abidesi

Kafkas İslam Ordusu'nun ilk askerî karargâh kurduğu Gence'de, şehri savunan ve Kafkasya harekâtının başlangıcında şehit olan subay ve erler anısına dikilen abidedir.

Gebele / Gebele Şehitliği

Gebele bölgesinde yerel çatışmalarda şehit düşen Osmanlı askerlerinin hatırasını yaşatan alandır.

Abşeron / Abşeron Şehitliği

Abşeron Yarımadası genelinde Bakü kuşatması esnasında şehit düşen askerler anısına düzenlenmiş şehitliktir.

Astara / Astara Şehitliği

Azerbaycan-İran sınırındaki Astara sahilinde, sınır emniyetini sağlarken şehit düşen Türk askerlerinin kabirleridir.

Dığah / Dığah Türk Şehitliği

Bakü civarındaki Dığah köyü sırtlarındadır. Bakü taarruzunda tepeyi ele geçirirken topçu ateşiyle şehit düşen Mehmetçiklerin yattığı yerdir.

Haçmaz / Haçmaz Şehitliği

Kuzey demiryolu hattındaki Haçmaz bölgesinde Rus ve Ermeni çeteleriyle çarpışırken şehit olan Osmanlı süvarilerine aittir.

Guba, İğrık / Guba İğrık Şehitliği

Guba ilinin İğrık köyündedir. 1918 Guba katliamlarını durdurmak için bölgeye sevk edilen Osmanlı birliklerinden şehit düşen askerlerin defnedildiği alandır.

Susay / Susay Şehitliği

Guba'nın Susay köyü civarında sarp dağ geçitlerinde pusuya düşürülerek şehit olan Türk askerlerinin kabirleridir.

BOSNA-HERSEK

Kamengrad / Kamengrad Şehitliği

Sanski Most yakınlarındaki Kamengrad kasabasındadır. Fatih Sultan Mehmed'in 1463 Bosna Seferi sırasında kalenin fethi uğruna şehit düşen Osmanlı öncü birliklerinin ve sancaktarlarının tarihî kabristanıdır.

Saraybosna / Kovaçi Mezarlığı

Saraybosna Başçarşı sırtlarındadır. Osmanlı fethi dönemi şehitlerinin yattığı tarihî hazire ile birlikte 1992-1995 Bosna Savaşı şehitleri ve Bosna-Hersek'in ilk Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç'in kabrinin yer aldığı merkezî anıt mezarlıktır.

BULGARİSTAN

Silistre / Silistre Mezarlığı Kabir Taşları

Tuna boyundaki Silistre kalesinde yer alır. 1853-1856 Kırım Savaşı Silistre Müdafaası sırasında Musa Hulusi Paşa komutasında şehit düşen Osmanlı muhafızlarının tarihî mezar taşları ve haziresidir.

Tutrakan / Silistre-Tutrakan İlçesi Askerî Mezarlığı

Tutrakan ilçesindedir. I. Dünya Savaşı Romanya Cephesi Dobruca Harekâtı esnasında (Eylül 1916) Tutrakan Kuşatması'nda Rumen ordusuna karşı müttefik Bulgar ordusuyla taarruz ederken şehit olan Osmanlı 6. Kolordusu askerlerinin anıt mezarlığıdır.

Varna / Varna Belediye Mezarlığı

Varna kentindedir. 1828-1829 ve 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşlarında Varna Kalesi ve Karadeniz sahilini savunurken şehit düşen Mehmetçiklerin defnedildiği alandır.

Dobriç / Dobriç Bölge Tarih Müzesi

Dobruca bölgesindeki Dobriç (Hacıoğlu Pazarcık) kentindedir. I. Dünya Savaşı'nda Dobruca Meydan Muharebesi esnasında Rus-Rumen ordularına karşı çarpışırken şehit olan Osmanlı 15. ve 25. Tümen eratının anıt alanıdır.

Bohçalar / Bohçalar Şehitler Anıtı

Şumnu vilayetine bağlı Bohçalar (Kaolinovo) kasabasındadır. 1980'li yıllarda Jivkov rejiminin uyguladığı asimilasyon ve baskılara direnirken Bulgar güvenlik güçlerince şehit edilen Türk soydaşlarımızın anısına dikilmiş anıttır.

CEZAYİR

Chabat El Laham / Oruç Reis Anıtı

Ayn Temuşent vilayetine bağlı Chabat El Laham mevkisindedir. 1518 yılında Cezayir'i korumak için İspanyol ordusuyla girdiği çetin kara muharebesinde son nefesine kadar çarpışarak şehit düşen Cezayir Beylerbeyi ve büyük Türk denizcisi Oruç Reis'in hatırasına dikilmiştir.

ÇEKYA

Hodonin / Hodonin Şehitliği

Hodonín kent mezarlığı içerisindedir. I. Dünya Savaşı Galiçya Cephesi'nde (1916-1917) yaralanarak Avusturya-Macaristan askerî hastanelerine sevk edilen ancak kurtarılamayan 387 Osmanlı askerinin yattığı askerî mezarlıktır.

Pardubice / Pardubice Şehitliği

Pardubice şehir mezarlığındadır. Galiçya Cephesi'nde ağır yaralanıp sevk edildikleri Pardubice Askerî Hastanesi'nde şehit olan 15. Kolordu mensubu 508 Osmanlı askerinin defnedildiği tescilli anıt şehitliktir.

Valasske Mezirici / Valasske Mezirici Şehitliği

Valašské Meziříčí kent mezarlığı bünyesindedir. Galiçya muharebelerinde yaralanarak bölgedeki hastanede şehit düşen 205 Türk askerinin kabirlerinin bulunduğu anıt alandır.

ESTONYA

Rakvere / Rakvere Şehitliği

Rakvere kentindedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Plevne Kuşatması sırasında Gazi Osman Paşa'nın komutasında savaşırken esir düşen, Estonya'ya nakledildikten sonra ağır kış şartları ve salgın hastalıklar yüzünden şehit olan Osmanlı neferlerinin yattığı alandır.

FRANSA

Carcassonne / Carcassonne Türk Şehitliği

Güney Fransa'daki Carcassonne kentindedir. I. Dünya Savaşı sırasında cephelerde ya da denizlerde esir düşerek Fransa'daki kamplara getirilen ve esaret şartlarında şehit olan Türk askerlerinin defnedildiği alandır.

HIRVATİSTAN

Pula / Yüzbaşı Hacı Kâmil Bey Şehitliği

Adriyatik kıyısındaki Pula Askerî Deniz Mezarlığı'ndadır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Donanması ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki denizcilik iş birliği ve irtibat görevi esnasında Pula Limanı'nda şehit olan Yüzbaşı Hacı Kâmil Bey'in kabridir.

HİNDİSTAN

Sümerpur / Sümerpur Şehitliği

I. Dünya Savaşı Irak Cephesi'nde İngiliz ordusuna esir düşerek Hindistan'ın Sümerpur toplama kampına götürülen, kötü yaşam koşulları ve kolera salgını sebebiyle vefat eden yüzlerce Osmanlı askerinin yattığı kabristandır.

Bellary / Bellary Şehitliği

Hindistan'ın Karnataka eyaletindeki Bellary Askerî Kampı mevkiindedir. Irak ve Basra cephelerinden getirilen ve esarette şehit düşen Mehmetçiklerin defnedildiği tescilli askerî alandır.

Deolali / Deolali Şehitliği

Hindistan'ın Nashik bölgesindeki Deolali esir kampındadır. Burada tutulurken salgın hastalıklar ve ağır esaret şartları yüzünden şehit olan Türk askerlerinin anıt alanıdır.

Asansol / Asansol Şehitliği

Batı Bengal eyaletindeki Asansol kampındadır. Esaret altındayken şehit düşen Osmanlı askerlerinin mezarlarını barındırır.

IRAK

Bağdat / Bağdat Şehitliği

Bağdat merkezindeki Bâb-ı Muazzam semtindedir. I. Dünya Savaşı Irak Cephesi'nde (Kurna, Selman-ı Pak) yaralanıp askerî hastanelerde vefat edenler ile 1917 Bağdat Savunması'nda şehit düşen Mehmetçiklerin yattığı şehitliktir.

Kut / Kut Türk Şehitliği

Dicle kıyısındaki Kut şehrindedir. 1915-1916 Kut'ül-Amare Kuşatması sırasında İngiliz General Townshend'in kuvvetlerine karşı çarpışarak şehit düşen Osmanlı subay ve erlerinin defnedildiği anıt alandır.

Altunköprü / Altunköprü Şehitler Anıtı

Kerkük ile Erbil arasındaki Altunköprü kasabasındadır. 28 Mart 1991 tarihinde Saddam rejimi Baas ordusu tarafından acımasızca kurşuna dizilerek katledilen 100'ü aşkın masum Türkmen soydaşımızın hatırasına dikilmiş anıttır.

Kerkük / Kerkük Osmanlı Subayları Şehitliği

Tarihî Kerkük Kalesi içerisindedir. Bölgenin Osmanlı idaresi boyunca ve I. Dünya Savaşı'ndaki savunmasında şehit düşen süvari ve piyade zabitlerinin mezarlarını barındırır.

İNGİLTERE VE MAN ADASI

Brookwood / Brookwood Türk Hava Şehitliği

Surrey bölgesindeki Brookwood Askerî Mezarlığı içerisindedir. II. Dünya Savaşı esnasında pilot eğitimi almak üzere İngiltere Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) akademisine gönderilen ve 1941-1945 yılları arasında eğitim uçuşu kazalarında şehit olan 15 Türk havacı teğmen ve pilotunun ebedî istirahatgâhıdır.

Portsmouth / Portsmouth Türk Deniz Şehitliği

Gosport sahilindeki Haslar Kraliyet Deniz Hastanesi bahçesindedir. 1850 yılında eğitim ve dostluk seyri için İngiltere'ye intikal eden Mir'at-ı Zafer ve Fevziye firkateynlerinde kolera salgınına yakalanarak şehit olan 26 Osmanlı leventinin anıt mezarlarıdır.

Man Adası / Man Adası Türk Kara Şehitliği

İrlanda Denizi'ndeki Man Adası Knockaloe Esir Kampı mevkiindedir. I. Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından adaya hapsedilen ve ağır rutubet ile zatürreden vefat eden 7 Osmanlı askerinin mezarlarını barındırır.

İRAN

Selmas / Selmas Şehitliği

Batı Azerbaycan eyaletine bağlı Selmas kentindedir. I. Dünya Savaşı Kafkasya-İran Harekâtı sırasında bölgedeki Ermeni çeteleri ve Rus işgaline karşı taarruz ederken şehit düşen Osmanlı müfrezesi neferlerinin kabirleridir.

Rey / Tuğrul Bey Türbesi

Tahran yakınlarındaki tarihî Rey şehrindedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve Türk-İslam tarihinin büyük hükümdarı Tuğrul Bey'in yattığı 12. yüzyıldan kalma anıtsal kümbet ve haziredir.

İSRAİL

Ramle / Ramle Türk Şehitliği Anıtı

Ramle İngiliz Askerî Milletler Mezarlığı içerisindedir. I. Dünya Savaşı Filistin Cephesi Gazze-Kudüs muharebelerinde şehit düşen veya yaralanıp esir kamplarında vefat eden Osmanlı askerlerinin anısına ayrılmış bölümdür.

Berşeva / Berşeva Türk Şehitliği Anıtı

Berşeva tren istasyonu civarındadır. 31 Ekim 1917 tarihindeki Berşeva Muharebesi'nde Avustralya-Yeni Zelanda (ANZAC) süvari hücumuna karşı Hicaz Demiryolu hattını ve su kuyularını savunurken şehit düşen 3. Kolordu askerlerinin anıt mezarlığıdır.

Taberiye / Taberiye Türk Hava Şehitliği Anıtı

Taberiye Gölü kıyısındadır. 1914 yılında İstanbul-Kahire seferini yaparken uçakları düşen ilk Türk havacılık şehitleri Yüzbaşı Fethi Bey ve Üsteğmen Sadık Bey'in anısına uçağın düştüğü noktaya dikilmiş taştır.

FİLİSTİN

Kudüs / Zeytindağı Şehitliği (Kudüs 1)

Doğu Kudüs'te Zeytindağı eteklerindedir. Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu birliklerinden, Kanal Harekâtı ve 1917 Kudüs Muharebesi esnasında şehit düşen Osmanlı zabit ve erlerinin defnedildiği alandır.

Tulkerim / Tulkerim Savaş Mezarlığı

Batı Şeria'daki Tulkerim kasabasındadır. Eylül 1918 Megiddo (Nablus) Muharebesi'nde İngiliz taarruzuna karşı cephe gerisini ve geçitleri savunurken şehit olan Osmanlı 7. ve 8. Ordu birliklerinin yattığı askerî mezarlıktır.

Gazze / Gazze Türk Şehitliği

Gazze şehir merkezindedir. 1917 yılı boyunca İngiliz ordularına karşı destansı bir direniş gösterilen I. II. ve III. Gazze Muharebeleri sırasında şehit düşen yüzlerce Osmanlı askerinin toplu mezarıdır.

Kudüs / Hint Harp Mezarlığı (Kudüs 2)

Kudüs'ün Talpiot mevkiindedir. I. Dünya Savaşı Kudüs muharebelerinde şehit olan veya esarette hayatını kaybeden Osmanlı Müslüman askerlerinin defnedildiği alandır.

İSVEÇ

Haparanda / Haparanda Anıt Mezarı

İsveç'in kuzeyinde Finlandiya sınırındaki Haparanda kasabasındadır. I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki esir kamplarından Kızılhaç trenleriyle takas edilip Türkiye'ye nakledilirken dondurucu kış şartlarında trende vefat eden Türk askerlerinin defnedildiği anıt mezarlıktır.

Trelleborg / Trelleborg Anıt Mezarı

İsveç'in en güneyindeki liman kenti Trelleborg'dadır. Yine esir değişimi ve hasta asker nakilleri sırasında vapur veya tren intikalinde vefat eden Türk harp malullerinin anısına dikilmiş kabir anıtıdır.

İTALYA

Trieste / Trieste Şehitliği

Adriyatik kıyısındaki Trieste Askerî Mezarlığı bünyesindedir. I. Dünya Savaşı'nda müttefik Avusturya-Macaristan hatlarında veya deniz harekâtlarında yaralanıp Trieste askerî hastanelerinde vefat eden Osmanlı asker ve bahriyelilerinin yattığı yerdir.

JAPONYA

Kushimoto
Ertuğrul Şehitliği ve Müzesi

Wakayama eyaletine bağlı Oshima Adası'nda, Kashinozaki Feneri yakınındadır. 1890 yılında Japon İmparatoru Meiji'ye Sultan II. Abdülhamid'in dostluk nişanını takdim edip dönerken kayalıklara çarparak batan Ertuğrul Fırkateyni'nde şehit olan Tuğamiral Osman Paşa dahil 531 Türk leventinin anıt mezarı ve müzesidir.

KANADA

Ottawa / Şehit Albay Atilla Altıkat Anıtı

Ottawa kent merkezinde, Sir John A. Macdonald Parkway üzerindedir. 27 Ağustos 1982 tarihinde göreve giderken Ermeni terör örgütü ASALA/ESAK tarafından aracı kurşunlanarak şehit edilen Askerî Ataşemiz Kurmay Albay Atilla Altıkat ve tüm şehit diplomatlarımızın anısına dikilmiştir.

KARADAĞ

Tuzi / Tuzi Türk Şehitliği

Podgorica yakınlarındaki Tuzi kasabasındadır. 1911-1912 sınır çatışmaları ve Balkan Savaşları esnasında bölge garnizonunu savunurken şehit düşen Nizamiye Taburu askerlerinin yattığı toplu mezarlıktır.

Rojaye / Rojaye Sultan
II. Murad Camii ve Osmanlı Şehitliği

Rojaye kasabasındadır. Fatih Sultan Mehmed'in babası Sultan II. Murad adına inşa edilen caminin haziresinde yer alan, Balkanlardaki fetih ve savunma muharebelerinde can veren Osmanlı askerlerinin tarihî şehitliğidir.

GÜNEY KORE

Busan / Busan Şehitliği (Birleşmiş Milletler Anıt Mezarlığı)

Busan kentindeki BM Mezarlığı bünyesindedir. 1950-1953 Kore Savaşı'nda Kunuri, Kumyangjang-ni ve Vegas Tepesi muharebelerinde kahramanlık gösteren Türk Tugayı'nın verdiği 721 şehitten 462'sinin yattığı tescilli askerî şehitliktir.

Seul / Kore-Türk Savaşı Anıtı

Başkent Seul ve çevresindeki harekât sahasındadır. Kunuri Kuşatması'nı yararak BM ordusunun imha olmasını engelleyen Türk Tugayı'nın anısına Güney Kore hükümeti tarafından dikilmiş şükran abidesidir.

KOSOVA

Priştine Yakınları Sultan I. Murat Han Türbesi

Priştine Mazgit ovasındadır. 1389 yılındaki I. Kosova Meydan Muharebesi sonrasında savaş meydanında şehit edilen Osmanlı Padişahı Sultan I. Murad Hüdavendigâr Han'ın iç organlarının defnedildiği türbe ve meydan muharebesi şehitlerini temsil eden anıt yapıdır.

Priştine / Şehit Kıdemli Başçavuş Hüseyin Kutlu Anıtı

Priştine'de yer alır. 1999 yılında Kosova Barış Gücü (KFOR) Türk Taburu bünyesinde mayın ve patlayıcı temizleme görevi icra ederken şehit düşen Astsubay Kıdemli Başçavuş Hüseyin Kutlu'nun anısına dikilmiş anıttır.

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ (KKTC)

İnönü / İnönü Şehitliği

İnönü (Sinde) köyündedir. 1963-1974 yılları arasında Rum tedhiş örgütü EOKA saldırılarına karşı köyü savunurken şehit düşen Kıbrıslı Mücahitlerin kabristanıdır.

Boğazköy / Boğazköy Şehitliği

Girne Boğazı mevkiindedir. 20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Beşparmak Dağları ve Boğaz geçidini ele geçirmek uğruna şehit düşen 301 Mehmetçik ve Mücahidin yattığı ana askerî anıt şehitliktir.

Ortaköy / Ortaköy Şehitliği

Lefkoşa Ortaköy bölgesinde, 1963 Kanlı Noel saldırıları ve sonrasında başkent hatlarında şehit düşen mücahitlerin yattığı alandır.

Taşkent / Taşkent Şehitliği

Yukarı Taşkent köyündedir. 15 Ağustos 1974 tarihinde EOKA-B militanları tarafından esir alınıp topluca katledilen 84 masum Taşkentli Türk köylüsünün anıt kabristanıdır.

Yenişehir / Tekke Bahçesi Şehitliği

Lefkoşa Yenişehir bölgesindedir. 1963 Kanlı Noel katliamından 1974 Harekâtı'na kadar başkenti savunan Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) mensupları ile sivil şehitlerin defnedildiği şehitliktir.

Küçükkaymaklı / Küçükkaymaklı Şehitliği

Küçükkaymaklı semtindedir. Aralık 1963 Kanlı Noel saldırılarında EOKA çetelerine karşı kahramanca direnirken şehit düşen Hüseyin Ruso ve mahalle mücahitlerinin anıt mezarlığıdır.

Gazimağusa / Canbulat Şehitliği

Gazimağusa surlarındadır. 1571 Kıbrıs Seferi sırasında kalenin fethi uğruna şehit olan Kilis Sancakbeyi Canbulat Bey ve Osmanlı leventlerinin yattığı tarihî türbe ve şehitliktir.

Karakol / Çifte Mazgallar Şehitliği

Gazimağusa surlarındaki Çifte Mazgallar mevkiindedir. 1964 ve 1974 yıllarında kale içindeki Türk nüfusu savunan mücahitlerin mezarlarını barındırır.

Lefke / Öğretmen Kemal Şehitliği

Lefke bölgesindedir. 1958 yılında EOKA terör örgütünce pusuya düşürülerek şehit edilen öğretmen Kemal Özalper ve bölge şehitleri anısına yapılmıştır.

Yeşilırmak / Yeşilırmak Şehitliği

Dillirga bölgesinde yer alır. 1964 Erenköy Muharebeleri ve müteakip Rum kuşatmalarına karşı Yeşilırmak köyünü cansiperane savunan mücahitlerin yattığı yerdir.

Erenköy / Erenköy Şehitliği

Kıbrıs Türklüğünün Çanakkale'si sayılan Erenköy bölgesindedir. Ağustos 1964'te Türkiye'den ve İngiltere'den tahsillerini bırakıp tekneyle adaya çıkan üniversite gençliği (Mücahitler) ile Yüzbaşı Cengiz Topel'in anısını yaşatan şehitliktir.

Görneç / Görneç Şehitliği

Mesarya ovasındaki Görneç köyünde, Rum taarruzlarına karşı köy müdafaasında can veren şehitlerin kabirleridir.

Girne / Deniz Şehitleri Anıtı

Girne sahilinde yer alır. 21 Temmuz 1974 tarihinde dost ateşi kazasıyla batan TCG Kocatepe muhribinde şehit düşen 54 bahriyeli denizcimiz ve tüm deniz şehitlerimiz anısına dikilmiştir.

Ortaköy / Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alay Şehitliği

Lefkoşa Ortaköy'deki Alay Karargâhı arazisindedir. 1960 Garanti Antlaşması ile adada konuşlanan Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Alayı mensubu şehit subay ve eratın kabristanıdır.

Karşıyaka / Karşıyaka Şehitliği

Girne'ye bağlı Karşıyaka (Vasilia) köyünde Barış Harekâtı esnasında tepeyi temizlerken şehit olan askerlerin mezarlarıdır.

Karaoğlanoğlu
Karaoğlanoğlu Şehitliği

Girne Yavuz Çıkarma Plajı yanındadır. 20 Temmuz 1974 günü karaya çıkan ve roket saldırısıyla karargâhta şehit düşen 50. Piyade Alay Komutanı Albay Halil İbrahim Karaoğlanoğlu, Pilot Binbaşı Fehmi Ercan ve 70 askerin ebedî istirahatgâhıdır.

Yarköy / Muratağa-Sandallar-Atlılar Şehitliği

Gazimağusa bölgesindedir. 14 Ağustos 1974'te EOKA-B tarafından katledilerek toplu mezarlara gömülen bebek, kadın ve yaşlı 126 masum sivil şehidin anıt kabristanıdır.

Atlılar / Atlılar Şehitliği

Atlılar köyü sakinlerinden katledilen Türklerin toplu olarak defnedildiği müstakil şehitlik alanıdır.

Bağlıköy / Bağlıköy Şehitliği

Lefke yakınlarındaki Bağlıköy'de Rum milislerin taarruzlarına karşı direnirken şehit düşen mücahitlerin yattığı alandır.

Topçuköy / Topçuköy Şehitliği

İskele bölgesine bağlı Topçuköy'de 1974 Harekâtı esnasında köy savunmasında şehit düşen mücahitlerin anıt kabridir.

Serdarlı / Serdarlı-Gönendere Şehitliği

Çatoz (Serdarlı) bölgesinde, 1963-1974 yılları arasında çevre köyleri ve Türk sancağını korurken can veren şehitler anısınadır.

Taşpınar / Taşpınar Şehitliği

Taşpınar (Angolemi) köyünde Rum kuşatmasına direnirken şehit düşen mücahitlerin kabirleridir.

Düzova / Düzova Şehitliği

Düzova (Exometohi) köyü şehitlerinin anısına tanzim edilmiştir.

Gaziveren / Gaziveren Şehitliği

Güzelyurt Körfezi'ndeki Gaziveren köyünde, Mart 1964'te ağır silahlarla saldıran Rum güçlerine karşı köyü korurken şehit düşen mücahitlerin anıt mezarlığıdır.

Doğancı / Doğancı Şehitliği

Doğancı (Elye) köyü savunması şehitlerinin kabristanıdır.

Lapta / Lapta Şehitliği

Girne'nin batısındaki Lapta kasabasında, Barış Harekâtı'nın ikinci aşamasında sarp tepeleri temizlerken şehit olan komando birlikleri anısınadır.

Gazimağusa / Çanakkale Şehitliği

Gazimağusa surları civarındadır. I. Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi'nde İngilizlere esir düşüp Kıbrıs'taki esir kampına getirilen ve esaret şartlarında vefat eden Osmanlı askerlerinin yattığı kabristandır.

GÜNEY KIBRIS

Limasol / Limasol Şehitliği

Limasol Türk mahallesinde yer alır. 1964 ve 1974 yıllarında Rum Milli Muhafız Ordusu'nun ağır kuşatmasına karşı semti savunan mücahitlerin mezarlığıdır.

Larnaka / Larnaka Şehitliği

Larnaka İskelesi civarında, 1963-1974 çatışmalarında can veren sivil ve mücahit Türklerin kabristanıdır.

Baf / Gazi Baf Şehitliği

Baf Türk mahallesindedir. Mart 1964'te Rumların havan ve topçu ateşine karşı destansı bir direniş gösteren Baf mücahitlerinin yattığı alandır.

Geçitkale / Geçitkale Şehitliği

Larnaka-Limasol kavşağındaki Geçitkale köyündedir. 15 Kasım 1967 tarihinde General Grivas komutasındaki Rum ordusunun zırhlı araçlarla saldırdığı katliamda şehit düşen 24 mücahidin anıt mezarlığıdır.

Alaminyo / Alaminyo Şehitliği

Alaminyo köyündedir. 20 Temmuz 1974 günü Barış Harekâtı başladığında Rum milisler tarafından esir alınıp kurşuna dizilen köy sakinlerinin yattığı yerdir.

Düzkaya / Düzkaya (Evdimu) Şehitliği

Evdimu kasabasında yerel savunma sırasında şehit olanların kabirleridir.

Bağlarbaşı / Bağlarbaşı (Malya) Şehitliği

Malya köyünde EOKA militanlarının baskınlarında şehit düşen Türklerin yattığı alandır.

Poli / Poli Şehitliği

Poli (Poli Hrisohu) kasabasında Rum çetelerine teslim olmayarak şehit düşen mücahitlerin mezarlarıdır.

Bozalan / Bozalan Şehitliği

Bozalan köyü şehitlerinin anısına tanzim edilen kabristandır.

Tuzla / Tuzla Şehitliği

Larnaka Tuzla köyünde şehit düşen mücahitlerin mezarlarını barındırır.

Yeşilova / Yeşilova (Mandriya) Şehitliği

Baf kazasına bağlı Mandriya köyünde EOKA saldırılarına karşı koyarken şehit düşenlerin kabirleridir.

Aydın / Aydın (Ayyanni) Şehitliği

Ayyanni köyünde savunma hatlarında can veren sivil ve mücahit şehitlerin defnedildiği alandır.

LETONYA

Cesis / Cesis Şehitliği

Cēsis kasabası mezarlığı içerisindedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) Plevne'de esir düşerek Ruslar tarafından Çarlık sınırındaki Letonya'ya nakledilen ve ağır kış şartlarında esarette şehit olan 26 Osmanlı askerinin yattığı kabristandır.

LİBYA

Trablus / Trablus Şehitliği

Trablusgarp Limanı girişindedir. 1551 yılında Trablusgarp'ın fethi sırasında şehit düşen Kaptan-ı Derya Turgut Reis ve leventlerinin türbesi ile 1911 Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanlara karşı savaşırken şehit olan Osmanlı zabitlerinin kabirleridir.

LİTVANYA

Vilnius / Vingis Askerî Mezarlığı Türk Şehitlik Anıtı

Başkent Vilnius'taki Vingis Parkı Askerî Mezarlığı bünyesindedir. I. Dünya Savaşı Doğu Cephesi'nde esir düşerek bölgedeki hastanelere getirilen ve vefat eden Osmanlı askerlerinin anısına dikilmiş anıttır.

LÜBNAN

Zahle / Zahle Türk Şehitliği

Bekaa Vadisi'ndeki Zahle kasabasındadır. I. Dünya Savaşı Suriye-Lübnan savunmasında ve ordu intikallerinde yaralanarak sevk edildikleri hastanelerde şehit düşen Osmanlı askerlerinin kabristanıdır.

MACARİSTAN

Budapeşte / Budapeşte (Galiçya) Şehitliği

Yeni Belediye Mezarlığı (Új Köztemető) 10. Parsel içerisindedir. I. Dünya Savaşı Galiçya Cephesi'nde yaralanıp Budapeşte askerî hastanelerine getirilen ancak kurtarılamayan 480 Osmanlı askerinin yattığı tescilli şehitliktir.

Zigetvar
Zigetvar Macar-Türk Dostluk Parkı

Zigetvar Kalesi yakınlarındadır. 1566 Zigetvar Kuşatması sırasında kale fethedilmeden hemen önce otağında vefat eden Kanuni Sultan Süleyman'ın iç organlarının defnedildiği tepe ve kuşatma şehitlerinin anısına kurulmuş anıt parktır.

MALTA

Marsa / Malta Türk Şehitliği

Marsa kasabasında, Sultan Abdülaziz'in emriyle 1874'te Mimar Galizia'ya yaptırılan mimari anıttır. 1565 Büyük Malta Kuşatması sırasında şehit düşen leventler ile I. Dünya Savaşı Malta sürgünleri döneminde esir kamplarında vefat eden Osmanlı subay ve aydınlarının mezarlarını barındırır.

MISIR

Kahire / Kahire Türk Şehitliği

Kahire'nin Abbasiye semtindedir. I. Dünya Savaşı Kanal Harekâtı ve Filistin muharebelerinde esir düşerek Mısır'daki İngiliz esir kamplarına götürülen ve ağır esaret şartları sebebiyle şehit olan yaklaşık 4.500 Osmanlı askerinin yattığı mezarlıktır.

İskenderiye / İskenderiye Şehitliği

İskenderiye şehrindedir. Osmanlı donanma seferleri esnasında ve esir kamplarında hayatını kaybeden Osmanlı askerlerinin defnedildiği tarihî mezarlıktır.

MYANMAR

Thayetmyo / Thayetmyo Şehitliği

İravadi Nehri kıyısındaki Thayet kasabasındadır. I. Dünya Savaşı Irak ve Sina cephelerinde İngilizlere esir düşüp Burma'ya demiryolu inşasında çalıştırılmak üzere götürülen ve ağır şartlarda şehit olan yaklaşık 1.500 Mehmetçiğin yattığı şehitliktir.

Meikhtila / Meikhtila Şehitliği

Meikhtila kentindedir. Thayetmyo gibi esir kampı olarak kullanılan bölgede demiryolu ve taş ocaklarında zorla çalıştırılırken tropikal hastalıklar sonucu şehit düşen yüzlerce Türk askerinin yattığı askerî kabristandır.

POLONYA

Krakow / Krakow Şehitliği

Rakowicki Mezarlığı bünyesindedir. 1916-1917 yıllarında Galiçya Cephesi'nde müttefik saflarında Rus ordusuna karşı çarpışırken şehit olan Osmanlı 15. Kolordusu askerlerinin anıt mezarlığıdır.

PORTEKİZ

Lizbon / Şehit Erkut Akbay-Nadide Akbay Anıtı

Lizbon kent merkezindedir. 7 Haziran 1982 tarihinde Lizbon Büyükelçiliğimiz İdari Ataşesi Erkut Akbay ve eşi Nadide Akbay'ın Ermeni terör örgütü ASALA/JCAG tarafından araçlarında şehit edilmesi anısına dikilmiş anıttır.

ROMANYA

İbrail (Brăila) / İbrail Türk Şehitliği

İbrail kentindedir. I. Dünya Savaşı Romanya Cephesi'nde şehit olan veya bölgedeki esir toplama merkezlerinde esaret altındayken hayatını kaybeden Osmanlı askerlerinin anıt mezarlığıdır.

Bükreş / Bükreş Türk Şehitliği

Ghencea Askerî Mezarlığı içerisindedir. I. Dünya Savaşı'nda Dobruca ve Bükreş civarında şehit düşen Osmanlı 6. Kolordusu mensubu 935 askerin yattığı resmî askerî şehitliktir.

Slobozia / Slobozia Şehitliği

Slobozia Esir Kampı'nda vefat eden ve Romanya muharebelerinde şehit düşen Mehmetçiklerin defnedildiği tescilli şehitlik alanıdır.

RUSYA

Krasnoyarsk / Krasnoyarsk Şehitliği

Sibirya'daki Krasnoyarsk bölgesindedir. Sarıkamış Harekâtı ve Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşerek Sibirya kamplarına götürülen ve dondurucu soğukta şehit olan on binlerce Mehmetçiğin anısına tesis edilmiş simgesel şehitliktir.

Spassk Dalniy / Spassk Dalniy Şehitlik Anıtı

Uzak Doğu Rusya'sında Vladivostok yakınlarındaki Spassk-Dalniy kasabasındadır. Esir kamplarında hayatını kaybeden Türk askerlerinin anısına dikilmiş anıttır.

Skobovo Dalniy / Skobovo Dalniy Şehitlik Anıtı

I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın iç ve doğu bölgelerindeki kamplarda esaret altında şehit düşen askerlerimizin anıt mezar alanıdır.

Razdolne / Razdolne Türk Şehitliği

Primorski Krayı bölgesindeki Razdolnoye kampında zorunlu çalışma koşulları altında şehit düşen Osmanlı esirlerinin defnedildiği alandır.

Vladivostok / Pervayareçka (Vladivostok) Şehitliği

Büyük Okyanus kıyısındaki Vladivostok'ta yer alan Pervaya Reçka kampında ağır esaret şartlarında can veren Türk askerlerinin yattığı yerdir.

Mahaçkale / Mahaçkale Türk Şehitliği

Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale'dedir. 1918 yılında Dağıstan ve Kafkasya halklarını işgal ve katliamdan kurtarmak için savaşırken şehit düşen Kafkas İslam Ordusu askerlerinin anıt mezarlığıdır.

SIRBİSTAN

Belgrad
Damat Ali Paşa Türbesi

Tarihî Belgrad Kalesi içerisindedir. 1716 Petrovaradin Muharebesi'nde Avusturya ordusuna karşı ordusunun başında şehit düşen Mora Fatihi Sadrazam Şehit Damat Ali Paşa ve maiyetindeki kurmayların yattığı türbedir.

SLOVAKYA

Bratislava / Bratislava Türk Şehitliği

Bratislava Slavín Askerî Mezarlığı bünyesindedir. I. Dünya Savaşı Galiçya Cephesi'nde yaralanarak bölgedeki hastanelere sevk edilen ve vefat eden Osmanlı askerlerinin anısına ayrılmış bölümdür.

SURİYE

Şam / Şam Hava Şehitliği

Emevi Camii doğu haziresindedir. 1914 yılında İstanbul-Kahire hava seferi sırasında uçakları düşen ilk Türk havacılık şehitleri Yüzbaşı Fethi Bey, Üsteğmen Sadık Bey ve Teğmen Nuri Bey'in türbe kabirleridir.

Halep İli
Süleyman Şah Türbesi

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah ve iki muhafızının yattığı, uluslararası antlaşmalarla Türk mülkü sayılan askerî anıt sahadır.

Katma / Katma Şehitliği

Afrin yakınlarındaki Katma demiryolu istasyonundadır. Ekim 1918'de Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu'nun İngiliz ve isyancı kuvvetlerine karşı kurduğu Halep Savunma Hattı çarpışmalarında şehit düşen Mehmetçiklerin ebedî istirahatgâhıdır.

SUUDİ ARABİSTAN

Abha / Hicaz Şehitliği

Asir bölgesindeki Abha kenti yakınlarında, Şaar Geçidi mevkiindedir. I. Dünya Savaşı ve öncesinde Hicaz-Yemen bağlantı yollarını ve garnizonları korurken şehit düşen 450 Osmanlı askerinin yattığı askerî kabristandır.

TUNUS

Cerbe / Cerbe Türk Deniz Şehitliği

Cerbe Adası kıyısındadır. 1560 Cerbe Deniz Muharebesi sırasında Piyale Paşa ve Turgut Reis komutasındaki Osmanlı donanmasının Haçlı donanmasını imha ettiği büyük zaferde şehit düşen leventlerimizin anısına dikilmiş şehitliktir.

UKRAYNA

Lopusnya / Lopusnya Şehitliği (İvano-Frankivsk / Ternopil)

I. Dünya Savaşı Galiçya Cephesi'nde Zlota Lipa Irmağı boyunda Rus taarruzlarını püskürtürken şehit olan 15. Kolordu Mehmetçiklerinin yattığı tescilli askerî şehitliktir.

Pukiv / Pukiv Şehitliği (İvano-Frankivsk / Ternopil)

1916 Galiçya muharebelerinde kanlı siper çatışmalarında şehit düşen 19. ve 20. Tümen askerlerinin defnedildiği alandır.

Rogatin / Rogatin Şehitliği (İvano-Frankivsk / Ternopil)

Rohatyn mevkisindeki cephe hattında ve sahra hastanelerinde şehit düşen Osmanlı zabit ve erlerinin kabristanıdır.

Gutisko / Gutisko Şehitliği
(İvano-Frankivsk / Ternopil)

Galiçya savunma hattında Rus süvari birliklerine karşı çarpışırken şehit olan askerlerimizin anıt mezarlığıdır.

Strijavka
Strijavka Şehitliği (Vinnitsa)

Vinnitsa bölgesindeki Strijavka mevkiinde, I. Dünya Savaşı esir kamplarında veya cephe gerisi hastanelerinde vefat eden Türk askerlerinin defnedildiği yerdir.

Meçişçiv / Meçişçiv Şehitliği
(İvano-Frankivsk / Ternopil)

Galiçya'da Çarlık Rusyası ordularının taarruzlarına karşı mevzilerini korurken şehit düşen Mehmetçiklerin toplu mezarlığıdır.

Verhyna-Lıpıtsya / Verhyna-Lıpıtsya Şehitliği
(İvano-Frankivsk / Ternopil)

Yukarı Lipitsa köyü civarında cereyan eden göğüs göğüse süngü muharebelerinde şehit olan Osmanlı askerlerinin yattığı sahadır.

Sivastopol
Sivastopol Türk Şehitliği

Kırım Sivastopol sahil sırtlarındadır. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Sivastopol Kuşatması'nda müttefik ordularla Rus tabyalarına taarruz ederken şehit düşen binlerce Osmanlı askerinin anısına inşa edilmiş anıtsal şehitliktir.

ÜRDÜN

Salt / Salt Türk Şehitliği

Amman'ın batısındaki Salt kasabasındadır. 24-26 Mart 1918 tarihlerinde İngiliz 60. Tümeni'ne karşı geçitleri ve kasabayı savunurken şehit düşen 4. Ordu 48. Tümen mensubu 300 Osmanlı askerinin toplu olarak defnedildiği anıt mağara-şehitliktir.

Maan / Maan Türk Şehitliği

Maan tren istasyonu civarındadır. Hicaz Demiryolu hattını korumak ve Medine ikmal yolunu açık tutmak için bedevi çeteleri ve İngiliz kuvvetlerine karşı çarpışırken şehit olan demiryolu muhafız müfrezelerinin yattığı yerdir.

YEMEN

Sana / Sana Türk Şehitliği

Başkent Sana'da 7. Kolordu Karargâhı arazisindedir. 400 yılı aşkın süre boyunca Yemen topraklarında isyanlar, çöl iklimi ve cephe çarpışmalarında can veren yüz binlerce Osmanlı askerinin aziz hatırasına dikilmiş abidevî anıt ve mezarlıktır.

YENİ ZELANDA

Wellington / Türk Anıtı

Wellington sahilindeki Tarakena Koyu sırtlarındadır. Çanakkale Kara Savaşları'nın anısına ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Anzak annelerine hitaben yazdığı meşhur mektubun hatırasına dikilmiş abidevî anıttır.

YUNANİSTAN

Korfu / Korfu Şehitliği

İyon Denizi'ndeki Korfu Adası'ndadır. 1537 ve 1716 Osmanlı Korfu Kuşatmalarında kaleye taarruz ederken ve deniz çatışmalarında şehit düşen leventlerin tarihî mezarlık alanıdır.

Pire / Pire Şehitliği

Pire Limanı mezarlık bölgesindedir. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında Yunan kamplarında hayatını kaybeden Osmanlı askerleri ile bölgede görev yapmış mülki-askerî erkânın kabristanıdır.

Sakız / Sakız Kara Ali Şehitliği

Sakız Kalesi içerisindedir. 1822 Sakız İsyanı sırasında Yunan denizcisi Kanaris'in kundak gemisi saldırısında havaya uçurulan

Osmanlı amiral gemisinde şehit olan Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa ve beraberindeki leventlerin anıt kabridir.

Rodos / Rodos Şehitliği

Rodos Adası merkezindedir. 1522 Rodos Kuşatması'nda şehit olan yeniçeriler ile sonraki asırlarda Akdeniz hâkimiyeti mücadelelerinde şehit düşen kaptan-ı deryaların ve leventlerin yattığı tarihî haziredir.

Limni / Batı Mondros Müslüman Mezarlığı (Limni Adası)

Limni Adası'ndaki Mondros Limanı mevkisindedir. I. Dünya Savaşı Çanakkale Muharebeleri esnasında İtilaf Devletleri tarafından ana üs olarak kullanılan Limni'ye getirilen, yaralı esirlerden hastanelerde şehit düşen Osmanlı askerlerinin defnedildiği alandır.

Amerika Birleşik Devletleri
Los Angeles Şehit Başkonsoloslar Anıtı

27 Ocak 1973 tarihinde Santa Barbara'da bir Ermeni terörist tarafından şehit edilen Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir ile 28 Ocak 1982'de ASALA/JCAG tarafından şehit edilen Başkonsolos Kemal Arıkan'ın anısına tahsis edilen anıt/kitabedir.

Amerika Birleşik Devletleri
Boston Şehit Fahri Başkonsolosluk Anıtı

4 Mayıs 1982 tarihinde Cambridge/Boston'da aracında uğradığı silahlı saldırı sonucu şehit düşen Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz anısına yapılmıştır.

Fransa / Paris Şehit Diplomatlar Anıtı
(Père-Lachaise Mezarlığı civarı)

24 Ekim 1975'te şehit edilen Paris Büyükelçisi İsmail Erez ve makam şoförü Talip Yener ile 1979-1984 yılları arasında Paris'te terör örgütlerince şehit edilen diplomatlarımız (Reşat Moralı, Tecelli Arı, Cemal Erzen vb.) hatırasına dikilmiştir.

İsviçre / Cenevre Şehit Diplomat Anıtı

9 Haziran 1981 tarihinde Cenevre Başkonsolosluğu Sözleşmeli Sekreteri Mehmet Savaş Yergüz'ün evine giderken ASALA teröristlerince şehit edilmesi anısına tesis edilmiş anıttır.

Hollanda / Lahey Şehit Ahmet Benler Anıtı

12 Ekim 1979 tarihinde Lahey Büyükelçimiz Özdemir Benler'in oğlu Ahmet Benler'in aracı kırmızı ışıkta taranarak şehit edilmesi anısına Hollanda temsilciliğimiz nezdinde tanzim edilen anıt alandır.

Avustralya

Sidney Şehit Başkonsolos Şarık Arıyak Anıtı

17 Aralık 1980'de Sidney Başkonsolosumuz Şarık Arıyak ve Güvenlik Ataşesi Engin Sever'in motosikletli iki terörist tarafından şehit edilmesi anısına Sidney'de dikilen resmî anıttır.

Danimarka

Kopenhag Şehit Mehmet Dönmez Anıtı

1983 yılında görevi başında terör saldırısı sonucu yaralanıp şehit düşen İdari Ataşe Mehmet Dönmez ve diplomatik misyon şehitleri anısına tahsis edilmiş alandır.

İspanya / Madrid Şehit Diplomatlar Anıtı

2 Haziran 1978 tarihinde Madrid Büyükelçimiz Zeki Kuneralp'in eşi Necla Kuneralp, emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu ve makam şoförü Antonio Torres'in terör saldırısında şehit düşmesi anısına yaptırılan anıttır.

Yunanistan / Atina Şehit Diplomatlar Anıtı

1980-1994 yılları arasında ASALA ve 17 Kasım terör örgütleri tarafından Atina'da pusuya düşürülerek şehit edilen İdari Ataşe Galip Özmen, kızı Neslihan Özmen, Basın Ataşesi Çetin Görgü ve Müsteşar Ömer Haluk Sipahioğlu anısına tanzim edilmiştir.

Akdeniz / Kıbrıs Açıkları / Refah Şilebi Batığı Şehitliği

23 Haziran 1941 tarihinde Birleşik Krallık'tan sipariş edilen denizaltı ve uçakları teslim almak üzere yola çıkan personeli taşırken Mersin açıklarında torpillenerek batırılan Refah Şilebi'nde şehit düşen 167 denizci ve havacı subay/eratın tescilli deniz şehitliği koordinatıdır.

Kuzey Kıbrıs Açıkları
TCG Kocatepe Deniz Şehitliği Alanı

Deniz Kurmay Yarbay Güven Erkaya komutasındaki TCG Kocatepe (D-354) muhribinin 21 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nın deniz safhasında batması sonucu şehit düşen 54 bahriyelimizin anısına, geminin battığı mevkide belirlenen resmî koordinat şehitliğidir.

I. Dünya Savaşı Kafkas ve
Doğu Cephesi Ek Esir Kampları (Rusya)

Rusya / Vetluga Şehitliği (Kostroma)

Sarıkamış Harekâtı esirlerinden Çarlık Rusyası tarafından Volga ve Vetluga nehri boyundaki kamplara sevk edilip dondurucu şartlarda şehit olan Osmanlı zabitlerinin mezarlığıdır.

Rusya / Varnavin Şehitliği

Kostroma vilayetine bağlı Varnavin bölgesindeki esir ordugâhında tifüs salgınında vefat eden Osmanlı tabip subayları ve eratının yattığı alandır.

Rusya / Çita (Sibirya) Esir Kampı Şehitliği

Baykal Gölü'nün doğusundaki Çita bölgesinde taş ocakları ve Trans-Sibirya demiryolu inşasında zorla çalıştırılırken can veren Türk esirlerinin kabristanıdır.

Rusya / İrkutsk Şehitliği

Sibirya esir merkezlerinden biri olan İrkutsk'ta salgın hastalık ve açlıktan vefat eden yüzlerce Mehmetçiğin simgesel şehitlik sahasıdır.

ORTA DOĞU, HİCAZ VE AFRİKA YEREL GARNİZON ŞEHİTLİKLERİ

Yemen / Hudeyde Limanı Şehitliği

1912 Trablusgarp Harbi İtalyan donanma bombardımanı ile I. Dünya Savaşı deniz taarruzlarında sahil bataryalarını korurken şehit düşen Osmanlı bahriye ve piyade askerlerine aittir.

Yemen / Taiz Garnizon Şehitliği

Güney Yemen'de Aden yönündeki çatışmalarda ve yerel isyanlarda şehit düşen 7. Kolordu askerlerinin yattığı tarihî haziredir.

Suudi Arabistan / Medine-i Münevvere Cennetü'l-Baki Şehitliği

Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası (1916-1919) esnasında çöl koşullarında, çekirge yiyerek direnen ve şehit düşen Hicaz Kuvve-i Seferiyesi askerlerinin Cennetü'l-Baki haziresindeki şehitlik alanıdır.

Suriye / Kadem Tren İstasyonu Sahra Şehitliği (Şam)

Hicaz Demiryolu aktarma merkezi olan Kadem İstasyonu'nda, Filistin Cephesi'nden intikal ederken şehit olan yaralıların defnedildiği alandır.

Sudan / Sevakin Adası Osmanlı Askerî Haziresi

Habeş Eyaleti döneminden 19. yüzyıl sonuna kadar Kızıldeniz hac yolunu ve adayı savunurken şehit düşen Osmanlı muhafiz alaylarının tarihî kabirleridir.

OKUMA LİSTESİ

NİHAT SAMİ BANARLI
Türkçenin Sırları

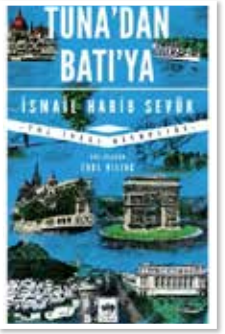

İSMAİL HABİP SEVÜK
Tuna'dan Batı'ya

ŞABAN TEOMAN DURALI
Kutadgu Bilig Türkçenin Felsefe - Bilim Sözlüğü

RAMAZAN ŞEŞEN
İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri

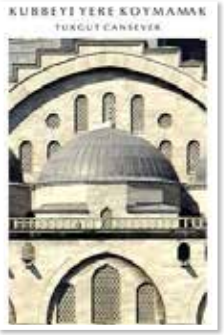

TURGUT CANSEVER
Kubbeyi Yere Koymamak

TAHSİN BANGUOĞLU
Dil Bahisleri

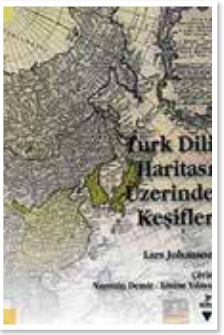

LARS JOHANSON
Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler

CENGİZ ATYMATOV
Dişi Kurdun Rüyaları

KEMAL TAHİR
Devlet Ana

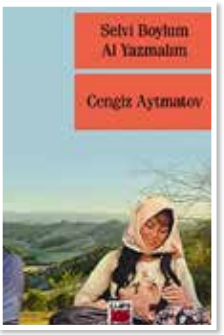

CENGİZ ATYMATOV
Selvi Boylum Al Yazmalım

AHMET HAMDİ TANPINAR
Huzur

YAHYA KEMAL
Kendi Gökkubbemiz

13- *Türk Dünyası Romanları* – Çev: Ahsen Batur
14- *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* – Peyami Safa
15- *Gençliğim Eyvah* – Tarık Buğra
16- *Türkçeninn Gücü* – Doğan Aksan
17- *Söz Arasında* – Nurullah Ataç
18- *Edebiyat Yazıları*- Sezai Karakoç
19- *Kuvayı Milliye Destanı*- Nazım Hikmet
20- *Ahmet Hikmet Müftüoğlu*- Çağlayanlar
21- -*İnce Memed* - Yaşar Kemal
22- *Ayaşlı ile Kiracıları* – Memduh Şevket Esendal
23- -*Mesut İnsanlar Fotografhanesi* – Ziya Osman Saba
24- *Çile*- Necip Fazıl
25- *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*- Nevzat Kösoğlu
26 – *Türk Dünyası*- Cevanşir Fevziyev
27 – *Türkçe Sözlük* – Türk Dil Kurumu
28- -*Misalli Büyük Türkçe Sözlük*- Kubbeltı Lügati
29- *Türkçe Sözlük* – Ötüken
30 *Kutadgu Bilig* – Yusuf Has Hacib
31 – *Hacı Murat* – Lev Tolstoy
32- *Divan* – Yunus Emre
33- *Dil Davası*- İsmail Habip Sevük
34 -*Tükçe El Kitabı*- Tuncer Gülensoy
35- *Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ortak Kelimeler Sözlüğü* – F. N. Küçükballı
36- *Altın Işık* – Ziya Gökalp
37- *Seyahatname*- Evliya Çelebi
38- *Binbir Gece Masalları* – Anonim- Delta
39- *Mantıku't Tayr*- Feridüddin Attar
40- *Behçet Necatigil* – Bütün Eserleri-Delta
41- *Ahmet Haşim*- Bize Göre

KAYNAKÇA

Agâh Sırrı Levend-*Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*-Dil Derneği Yayınları

Ahmet B. Ercilasun-*Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*-Akçağ Yayınları

Hilmi Ziya Ülken-*Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*-Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

İbn Bibi-*el-Evamirü'l-ala'iye fi'l-umuri'l-ala'iye (Selçuk-name)*-Kültür Bakanlığı Yayınları

E. Akurgal-*Anadolu Kültür Tarihi*-TÜBİTAK Yayınları

E. Akurgal-*Anadolu Uygarlıkları*-Phoenix Yayınları

M. Oluş Arık-"Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri". *Anadolu (Anatolia) Dergisi, Sayı 11,* Yayın Yılı: 1967

Oktay Aslanapa-*Türk Sanatı*-Remzi Kitabevi

Oktay Aslanapa-*Türk-İslam Sanatı*-Remzi Kitabevi

Oktay Aslanapa-*Anadolu İlk Türk Mimarisi*-Atatürk Kültür Merkezi Yayınları

Doğan Kuban-*Türk Ahşap Konut Mimarisi*-Türkiye İş Bankası Yayınları

Doğan Kuban-*Türk ve İslam Sanatı Üzerine Düşünceler*-Arkeoloji Sanat Yayınları

Erdem Yücel-*İslam Öncesi Türk Sanatı*-Arkeoloji Sanat Yayınları

Elif Kök-*Türk Sanatında Asya*-Kitabevi Yayınları

Hikmet Temel Akarsu-Nevnihal Erdoğan-Edebiyatta Mimarlık-Yem Yayınları

Doğan Hasol-*Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*-Yem Yayınları

Metin And-*16. Yüzyılda İstanbul*-Yapı Kredi Yayınları

Yaşar Çoruhlu-*Türk Mimarisinin Kısa Tarihi*-Yem Yayınları

Cengiz Bektaş-*Türk Evi*-Yem Yayınları

Ekrem Hakkı Ayverdi-*Osmanlı Mimarisi*, 3 Cilt. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları

Ekrem Hakkı Ayverdi-*The Tulip (Lale)*-Kubbealtı Neşriyatı

Ekrem Hakkı Ayverdi-*İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*- İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları

Semavi Eyice-*İznik (Nicaea) Tarihçesi Eski Eserleri*, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını

M. Yılmaz Ergüvenç-*İslam Mimarlık Sanatı*-Puslu Yayınları

Turgut Cansever-*İslam'da Şehir ve Mimari*-İz Yayıncılık

Turgut Cansever-*Kubbeyi Yere Koymamak*-İz Yayıncılık

SOYUT VATAN

DİL, MİMARİ VE COĞRAFYA

Yurt, Türk'ün kurduğu çadırın adıdır ve o çadır nereye kurulduysa yurdumuz oradadır. Bu, Türkleri tarihte benzeri görülmemiş bir vatan algısına götürür. En başta Oğuz Kağan'ın da söylediği gibi "Yurdumuz, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadardır."

Pir-i Türkistan olarak da bilinen büyük sufi Ahmet Yesevi, hayatı boyunca biz Türklere "Atınızın gittiği yere kadar gidin, maksadımız gidebildiğimiz kadar gitmek ve gittiğimiz her yeri vatan haline getirmektir." dermiş. Bu, Türkler için "vatan" kavramının dinamik bir süreç olarak benimsendiğinin bir göstergesidir.

ISBN: 978-625-90546-8-1
9 786259 054681

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ÇALIŞIRCA OLUYOR